

บทที่ ๒

แนวคิดเรื่องขวัญและประเพณีการทำขวัญในพระพุทธศาสนา

๒.๑ แนวคิดเรื่องขวัญในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

เป็นที่ทราบกันว่าพระพุทธศาสนานั้นเป็นศาสนาประเพณีทอเทวนิยม คือเป็นศาสนาที่เน้นความสำคัญกับเรื่องของการพัฒนาศักยภาพมนุษย์มากกว่าที่จะยินยอมหรือสยบยอมต่ออำนาจของเทพเจ้า ดังนั้น ในการศึกษาพระพุทธศาสนาไม่ว่าเรื่องใดก็ตามก็จะต้องมีจุดยืนในเรื่องดังกล่าวด้วยเช่นกัน และแม้ในเรื่องขวัญก็เช่นเดียวกันนั้นเมื่อเราจะต้องกล่าวถึงขวัญในฐานะที่เป็นแนวคิดที่ยังไม่ชัดเจนในพระพุทธศาสนาจึงจำเป็นที่จะต้องพิจารณาให้ถ่องแท้และมีจุดยืนรวมถึงจะต้องมีการรอบในการพิจารณาค่อนข้างชัดเจน ซึ่งผู้วิจัยได้พยายามที่จะแสวงหาคำตอบในเรื่องขวัญว่ามีในเนื้อหาของพระพุทธศาสนาหรือไม่ ซึ่งเราสามารถที่จะพิจารณาได้ดังต่อไปนี้

๒.๑.๑ ความหมายของคำว่าขวัญ

สำหรับการที่เราจะต้องหันมาพูดถึงประเด็นเรื่องขวัญในพระพุทธศาสนานั้น ถือว่าเป็นเรื่องค่อนข้างจะเป็นประเด็นปัญหา เนื่องจากคำว่าขวัญนั้นดูเหมือนว่าจะไม่มีคำเฉพาะที่ปรากฏในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาโดยตรง แต่อย่างไรก็ตามเราสามารถที่จะค้นหาจากคำอื่นๆที่สามารถนำมาใช้ในความหมายว่า ขวัญหรือเป็นคำที่ใช้เรียกแทนคำว่า ขวัญได้ โดยคำนั้นก็ก็คือคำว่า สิริ ในภาษาบาลี ดังปรากฏในคำว่า

“พระสมณโคตมทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยไตรจีวรอันวิเศษ เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยไตรจีวรอันวิเศษอย่างนี้ คือ ให้ฤกษ์อาวาหมงคล ฤกษ์วิวาหมงคล ฤกษ์เรียงหมอน ฤกษ์หย่าร้าง ฤกษ์รวบรวมทรัพย์ ฤกษ์ใช้จ่ายทรัพย์ ทำให้โชคดี ทำให้เคราะห์ร้าย ให้ยาผดุงครรภ์ ร่ายมนต์ทำให้ลั่นแข้ง ทำให้คางแข็ง ทำให้มือสั่น ทำให้คางสั้น ทำให้หูอื้อ เป็นหมอดูลูกแก้ว ใช้หญิงสาวเป็นคนทรง ใช้หญิงประจำเพวเลี้ยเป็นคนทรง บวงสรวงดวงอาทิตย์และท้าวมหาพรหม ร่ายมนต์พันไฟ ทำพิธีเรียกขวัญ”^๑

ซึ่งคำว่า ทำพิธีเรียกขวัญ ตรงกับคำว่า สิริวิหายนี ซึ่งอรรถกถาอธิบายคำว่า สิริวิหายนี หมายถึง การเชิญขวัญเข้าตัวอย่างนี้ว่า ขวัญเอยจงมาอยู่ในร่างเราเอย”^๒ และปรากฏในคำว่า สิริยา อวหสมาน วิย วิโรจิตถุ แปลว่า เหมือนจะเรียกร่องเอามิ่งขวัญ”^๓ โดยคำว่า สิริ นั้นเองที่แปลว่า ขวัญ หรือมิ่งขวัญ และเป็นคำเฉพาะที่ถูกเรียกกันในสังคมยุคนั้นว่า ขวัญซึ่งก็คือ สิริ หรือความมีสิรินั่นเองคือคำว่า ขวัญ และเมื่อนำคำว่า สิริ มาเขียนในภาษาสันสกฤตก็จะตรงกับคำว่า ศรี และคำว่าศรีนี้ก็มักจะถูกนำมาใช้ในบทสวดขวัญหรือบทสวดขวัญของคนในภาคอีสานปัจจุบันที่จะต้องขึ้นต้นด้วยคำว่า “ศรีๆมือนี่แม่นมือสั่นวันดี ศรีมุตตโชค...” โดยคำว่าศรีหรือสิรินี้เองที่แปลว่า “ขวัญ” ที่เมื่อเกิดอาการขวัญเสียผู้ทำหน้าที่ในการเรียกขวัญก็จะเรียกหาขวัญด้วยการร้องเรียกด้วยคำขึ้นต้นว่า “ศรีๆ” หรือถ้าจะพูดในภาษาบาลีก็คือสิรินั่นเอง และคำว่าศรีนี้ก็มักจะถูกนำไปใช้ในทางโหราศาสตร์เมื่อเวลาคำนวณทักษาก็จะมี เดช ศรี กาลกิณี โดยคำว่าศรีนั้นก็หมายถึง ความโชคดีหรือขวัญและกำลังใจ นอกจากนั้น คำว่า สิริ ยังหมายถึง ความเป็นผู้มี

^๑ ที.ส. (ไทย) ๙/๒๖/๓๒.

^๒ ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๒/๔๓๕.

^๓ ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๒/๔๓๕.

อำนาจหรือความเป็นผู้มีกำลังอันเกิดมาจากความมีขวัญกำลังใจ ดังปรากฏในคำว่า “ศรัทธาย่อมรวบรวมไว้ซึ่งเสบียง สิริ” (คือมีขวัญ) เป็นที่มาของแห่งโภคทรัพย์ทั้งหลาย^๔

นอกจากคำว่า สิริ จะหมายถึงขวัญแล้วก็มีอีกศัพท์ในภาษาบาลีอีกศัพท์หนึ่งซึ่งแปลว่า “ขวัญ” เช่นกันคือคำว่า “มงฺคละ” หรือคำว่ามงคล ก็แปลว่าขวัญดังปรากฏในคำว่า “ก็ในวันนั้น มีการทำขวัญแม่โคนมของนายโคบาล (ตฺ ทิวสญจ โคपालกสฺส ธนุมนฺทลฺ โหติ)”^๖ ซึ่งคำว่า ธนุมนฺทลฺ นั้นแปลว่าพิธีทำขวัญแม่โคนม และศัพท์ว่า มงฺคล นั้นเองที่แปลว่า การทำขวัญหรือขวัญ ซึ่งหากเราจะพิจารณาให้เห็นความจริงในข้อนี้ก็พบว่า คำว่า มงฺคล นี้เองที่แปลว่าขวัญ เพราะความเป็นมงคลนั้นย่อมก่อให้เกิดความมั่นใจสบายใจ อิ่มเอิบใจของผู้ที่มีมงคลนั้น ๆ ดังนั้น กิริยาของการกระทำที่เป็นมงคลจึงถือว่าเป็นการสร้างขวัญและกำลังใจ นอกจากนี้ ยังมีคำที่หมายถึงขวัญในฐานะเป็นสิ่งของ จะใช้คำว่า วณฺถกียะ (ของขวัญ)^๗ ซึ่งมีคำอธิบายว่า หญิงกับชายย่อมส่งบรรณาการ (ของขวัญ) มีชนิด คือ หมากพลู ของหอมดอกไม้ และเครื่องอบกลิ่นเป็นต้นไร ๆ ไปให้กันและกัน เพื่อต้องการความมีสันถวไมตรีที่มั่นคง นี้ชื่อว่า วณฺถกียะ”^๘ หนึ่ง คำว่า ขวัญ ถ้าเป็นของขวัญหรือสิ่งของมักจะใช้คำว่า ปาหุณกะ ดังปรากฏในคำว่า ของขวัญที่พึงส่งไปในที่นั้นๆในงานนักขัตฤกษ์เห็นปานนั้นหรือไทยทานเป็นบรรณาการสำหรับต้อนรับแขก^๙

นอกจากนั้น พระพุทธศาสนายังได้อธิบายถึง คำว่า ขวัญที่หมายถึง จอมขวัญ ที่เป็นเส้นผมของมนุษย์หรือสัตว์ว่ามนุษย์หรือสัตว์นั้นจะมีจอมขวัญอันเป็นเส้นผมที่ขมวดกันเข้าเป็นวงๆ ซึ่งลักษณะนั้นเรียกว่าขวัญเหมือนกันแต่เป็นขวัญที่เป็นเส้นผมดังปรากฏในคำว่า มีผมเป็นหย่อม ๆ คือมาตามพร้อมด้วยผมที่ขึ้นในที่นั้น ๆ เช่นกับข้าวกล้าในกระถางที่สัตว์กัดกินบ้าง มีศีรษะลุ่มไม่มีผมบ้าง มีผมหยาบแข็งคือมาตามพร้อมด้วยผมเช่นกับแปรงตาลบ้าง มีผมขาวด้วยผมอันหงอกแต่กำเนิดบ้าง มีผมเป็นปกติ คือมาตามพร้อมด้วยผมเหมือนเปลวเพลิงจับบ้างมีผมบนศีรษะเวียน คือมาตามพร้อมด้วยผมขวัญทั้งหลายมีปลายขึ้นขึ้นเบื้องบน เช่นกับขวัญในตัวโคบ้าง^{๑๐}

หนึ่ง หากเราจะนำเอาคำว่า สิริ และคำว่ามงคล มาเปรียบเทียบกับกันก็จะพบว่า คำว่าสรินั้นหมายถึงตัวที่เป็นเนื้อหาของคำว่า ขวัญ หรือหมายถึงลักษณะของขวัญจริง ๆ ส่วนคำว่า มงคล นั้นหมายถึง ประเพณีหรือพิธีกรรมการทำขวัญเป็นชื่อของงานๆหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับการเรียกขวัญหรือเชิญขวัญ ซึ่งใช้เช่นเดียวกับคำว่า วุหายน์ ที่หมายถึงการเรียกหรือการเชิญขวัญส่วนคำว่า ขวัญที่หมายถึงของขวัญใช้คำว่า ปาหุณกะหมายถึงสิ่งของที่ใช้มอบให้กันและกันเป็นของต้อนรับ หรือคำว่าจอมขวัญ จะหมายถึงสิ่งที่เป็นสัญลักษณ์ของการเรียกจุดที่ตั้งของขวัญโดยพิจารณาจากจุดวงกลมของเส้นผมบนศีรษะมนุษย์หรือว่าขนของสัตว์เลี้ยง เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม หากเรามุ่งที่จะหาคำศัพท์ที่จะนำมาเป็นคำแทนคำว่า ขวัญนั้นก็เป็นที่แน่ชัดว่า ในพระพุทธศาสนาใช้คำว่า สิริ กับ มงคล เป็นศัพท์ที่ใช้มุ่งหมายถึงขวัญในความเข้าใจของคนในสมัยพุทธกาล

^๔ ส.ส.อ.(ไทย)๑/๑/๓๑๓.

^๕ ส.ส.อ.(ไทย)๑/๑/๓๑๔.

^๖ พ.ธ.อ.(ไทย) ๑/๒๕/๓๔-๑๒๔.

^๗ วิ.ม.อ.(ไทย)๑/๓/๑๑๕.

^๘ วิ.ม.อ.(ไทย)๑/๓/๑๑๘.

^๙ ส.ส.อ.(ไทย)๑/๒/๔๖.

^{๑๐} วิ.ม.อ.(ไทย)๑/๔/๓๔๖.

ข.ความหมายของคำว่า “ขวัญ” ในมุมมองอื่น ๆ

นอกจากนั้นแล้วเราจะพบว่าคำว่าขวัญในพระพุทธศาสนานั้น เมื่อว่ากันโดยข้อเท็จจริงแล้วขวัญก็คือ จิต นั่นเอง โดยร่างกายมนุษย์หรือสัตว์ที่จัดว่าเป็นสิ่งมีชีวิตนั้นย่อมประกอบไปด้วยส่วนประกอบ ๒ ประการ คือ กาย กับจิต โดยกาย นั้นก็คือ รูป ส่วนนามหรือจิตนั้นก็คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดย จิตนั้นจะประกอบไปด้วยลักษณะสำคัญ ๔ ประการ คือเวทนา คือความรู้สึก สัญญา คือความจำ สังขาร คือการปรุงแต่ง และวิญญาณ คือความรู้แจ้ง และขวัญก็คือตัวจิต คือตัวนึกคิดรู้อารมณ์ เสพเสวยอารมณ์นั้นผ่านทาง ตา หู จมูกลิ้น กาย และใจ โดยจิตหรือขวัญจะมีธรรมชาติอยู่ประการหนึ่ง คือ การเสพเสวยอารมณ์ทั้งที่เป็นอารมณ์ที่น่าปรารถนาและอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา ดังนั้น ความหมายหนึ่งของ ขวัญก็คือจิต เพราะจิตมีธรรมชาติคิดอารมณ์และจิตก็เป็นนายของกาย เมื่อจิตเสพอารมณ์ที่น่าพอใจ น่าปรารถนาจะทำให้กายมีความสุข คือมีขวัญดีไม่มีทุกข์ หรืออีกนัยหนึ่งเมื่อจิตฝึกดีแล้วสามารถรับรู้สรรพสิ่ง(อารมณ์)ตามความเป็นจริงแล้วและมีปัญญาปล่อยวางต่ออารมณ์นั้นๆไม่ยึดมั่นถือมั่น หรือที่เราเรียกว่าอุปาทาน จิตที่ปล่อยวางได้ก็จะทำให้ขวัญดีไม่เดือดร้อน แม้ประสบกับเหตุการณ์อันไม่ดีก็สามารถยับยั้งต่อสู้อุปาทานเหล่านั้นได้ไม่สะทกสะท้านหรือมีขวัญและกำลังใจในการต่อสู้อุปาทานได้ อันนี้เราเรียกว่าเป็นคนที่มีขวัญดี แต่เมื่อไหร่ก็ตาม จิตของเรารับรู้เสพเสวยอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา หรือเป็นจิตที่ไม่ได้ฝึกเมื่อประสบกับเหตุการณ์ที่เลวร้าย ก็จะไม่สามารถยอมรับกับสิ่งนั้นได้เพราะตนเองมีอุปาทานยึดมั่นในเรื่อง(อารมณ์) นั้นๆอยู่ปล่อยวางไม่ได้เมื่อเป็นเช่นนั้นเราย่อมจะมีความทุกข์และมีอาการที่เรียกว่าเสียขวัญ ซึ่งขวัญในความหมายของจิตนี้ถือว่าเป็นความหมายที่ถูกต้อง เนื่องจากพระพุทธศาสนาถือว่าจิตนั้นเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของมนุษย์และสัตว์ โดยลักษณะของจิตที่เป็นเหตุของขวัญดีขวัญเสียนั้นเราสามารถที่จะพิจารณาได้จากทัศนะของพระพรหมบัณฑิต อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยที่ท่านได้อธิบายเอาไว้ว่า

“ปลายปี ๒๕๕๔ คนไทยเสียขวัญกันยกใหญ่เพราะต้องเผชิญกับมหาอุทกภัยที่รุนแรงที่สุดในรอบ ๕๐ ปี จนย่างเข้าปี ๒๕๕๕ แล้วขวัญก็ยังไม่กลับมาเข้าร่างดังเดิม ไม่รู้ว่าขวัญไปค้างอยู่ตามยอดไม้ที่ไหนแท้ที่จริง คนเสียขวัญก็คือเสียกำลังใจ ภาพแห่งความทรงจำไปผูกติดอยู่กับเหตุการณ์น้ำท่วมใหญ่ที่ผ่านมาอย่างสลดไม่หลุด แม่น้ำภายนอกจะแห้งไปแล้ว แต่น้ำก็ยังท่วมอยู่ภายในใจ เพราะเขาไม่สามารถจะลืมภาพน้ำท่วมนั้นได้นี่คืออาการขวัญเสียที่เกิดจากอุปาทานคือความยึดติดกับภาพน้ำท่วม”^{๑๑}

จะเห็นได้ว่าสภาพของขวัญดีและขวัญเสียตามทัศนะของพระพรหมบัณฑิตนั้นมันเป็นเรื่องของ จิตล้วนๆคือถ้าจิตมีอุปาทานขวัญก็จะไม่ดี แต่ถ้าจิตไม่มีอุปาทานยึดมั่นหรือมีน้อยก็จะทำให้เกิดความทุกข์เกิดการเสียขวัญและกำลังใจได้

นอกจากขวัญ ในทางพระพุทธศาสนาจะหมายถึง จิตแล้วในอีกมุมหนึ่งพระพุทธศาสนาก็เห็นว่าคำว่า ขวัญ คำว่าขวัญนั้นหมายถึง สติ คือความระลึกได้ด้วยเพราะถ้าหากคนเรามีสติแล้วก็จะไม่ประมาทเมื่อ ไม่ประมาทย่อมทำอะไรไม่ผิดพลาดเสียหาย เมื่อทำอะไรไม่ผิดพลาดเสียหายย่อมทำให้มีขวัญและกำลังใจดี ผิดกับความประมาทซึ่งหมายถึง ความปล่อยจิตไป ความเพิ่มพูนการปล่อยจิตไป ในกายทุจริต วาจาทุจริต มโนทุจริตหรือในกามคุณ ๕ หรือความกระทำโดยไม่เคารพ ความกระทำโดยไม่ติดต่อ ความ

^{๑๑} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **ปลุกปลอบใจในยามวิกฤต** (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา ๒๕๓๗)หน้า

กระทำไม่มั่นคงความประพฤติด้อยหย่อน ความทอดทิ้งฉันทะ ความทอดทิ้งธุระ ความไม่เสพให้มาก ความไม่ทำให้เจริญความไม่ทำให้มาก ความไม่ตั้งใจจริง ความไม่ประกอบเนื่องๆ ความประมาท ในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลายความประมาท กิริยาที่ประมาท สภาพที่ประมาท^{๑๒} ดังนั้น คำว่า ขวัญ ในอีกความหมายหนึ่งก็คือการเป็นอยู่ที่มีสติ ไม่ประมาทนั่นเอง

๒.๑.๒ พัฒนาการแนวคิดเรื่องขวัญและพิธีทำขวัญในบริบทสังคมอินเดีย

สำหรับบ่อเกิดหรือความเป็นมาของขวัญและการทำขวัญในบริบทของวัฒนธรรมอินเดียของสังคมอินเดียทั้งในก่อนและสมัยพุทธกาล จากการศึกษาที่ผ่านมาทั้งหมดเราสามารถที่จะแบ่งพัฒนาการในเรื่องของขวัญและการทำขวัญในวัฒนธรรมอินเดียได้เป็น ๒ ประการ คือ (๑) ขวัญและการทำขวัญในมิติของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และ (๒) ขวัญและการทำขวัญในมิติของศาสนาพุทธ

๒.๑.๒.๑ พัฒนาการแนวคิดเรื่องขวัญและพิธีทำขวัญในมิติของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

สำหรับขวัญและการทำขวัญของศาสนาในยุคแรก ของอินเดียเป็นความเชื่อเรื่องขวัญและการทำขวัญภายใต้ความเชื่อเกี่ยวกับเทพเจ้าประจำธรรมชาติ เมื่อมนุษย์มีภัยมาถึงตนเองก็จะพยายามหาทางออกหรือหาความสบายใจให้กับตนด้วยการประกอบพิธีกรรมบูชาต้นไม้บ้าง เจดีย์บ้าง ว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึก^{๑๓} เหตุเพราะมนุษย์เรานั้นมีความกลัวต่อภัยคือความตาย มนุษย์โดยมากล้วนรักสุขและเกลียดทุกข์อยากอยู่ไม่อยากตาย ดังนั้น เมื่อมีภัยมาถึงก็เกิดความขวัญเสียกลัวต่อภัยจะมาถึงจึงได้ทำการป้องกันความกลัวด้วยการหาที่พึ่งอันเป็นการสร้างขวัญให้เกิดกับตนเองและสังคม หากจะกล่าวถึงแนวคิดเรื่องขวัญและการทำขวัญในมิติของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ได้เริ่มมาตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์ ซึ่งในวัฒนธรรมพราหมณ์-ฮินดู มีความเชื่อในเรื่องขวัญและการทำขวัญโดยชาวศาสนาพราหมณ์ฮินดูเชื่อกันว่ามนุษย์และสรรพสิ่งเกิดมาจากเทพเจ้า โดยการสร้างหรือทำให้มนุษย์มีชีวิตนั้นพระเจ้าได้เป่าลมหายใจเข้าไปในร่างกายของมนุษย์โดยลมหายใจนั้นก็คือชีวิตหรือขวัญที่เข้าไปแทรกอยู่ในอวัยวะส่วนต่าง ๆ ของมนุษย์หรือสัตว์หรือสิ่งมีชีวิตทั้งหลายทำให้สิ่งมีชีวิตเกิดมีการทำงานเคลื่อนไหวรู้จักคิดรู้จักทำและเจริญเติบโตขึ้นมาได้ ดังนั้น ชีวิตของมนุษย์หรือสัตว์นั้นจึงมีส่วนประกอบสำคัญก็คือขวัญ หรือองค์ประกอบที่จะทำให้มีชีวิต และการดำเนินชีวิตมนุษย์จะต้องดูแลขวัญหรือระวังรักษาไม่ให้ขวัญหรือที่เรียกกันในยุคนั้นว่า

ปุรุชะบ้าง พรหมบ้าง หรือที่เรียกกันอีกตามความเชื่อว่า สิริบ้าง มงคลบ้าง เกิดความกลัวเพราะความกลัวนั้นย่อมทำให้ขวัญหนี ดังนั้น เมื่อมีเหตุการณ์ใดๆเกิดขึ้นจนทำให้ขวัญหนีจึงจำเป็นต้องมีการเรียกขวัญหรือการเชิญขวัญ (สิริวหายน) หรือประกอบพิธีกรรมเพื่อเรียกขวัญด้วยการเฉลิมฉลองและนิมนต์นักบวชผู้ทรงศีลมารับทาน (สมณพราหมณ์) เรียกว่าเป็นการพิธีมงคลหรือการเรียกขวัญ (มงคล) เช่น การแต่งงานแบบอวาหมคล หรือวิวาหมงคล หรือการรวมญาติเพื่อตั้งชื่อเด็กเกิดใหม่ หรือเมื่อคราวเจ็บป่วยและหาจากอาการเจ็บป่วย เป็นต้น ก็จะมีพิธีกรรมสำคัญก็คือการเรียกขวัญหรือการเชิญขวัญซึ่งผู้ทำหน้าที่ในการประกอบพิธีกรรมนี้ก็คือ พราหมณ์ นั่นเอง อนึ่ง หากจะกล่าวถึงแนวคิดเรื่องขวัญและการทำขวัญในสมัยก่อนหรือสมัยพุทธกาลว่ามีการทำกันมาหรือมีพัฒนาการมาอย่างไรรั้น จากการศึกษาเราจะพบว่าความเชื่อเรื่องขวัญและการทำขวัญมีพัฒนาการมาดังนี้

^{๑๒} อภ. วิ. (ไทย) ๒/๘๖๓/๔๒๖.

^{๑๓} พ.ธ. (ไทย)๒๕/๑๘๘-๑๘๙/๙๒.

(๑) แนวคิดเรื่องขวัญในยุคสมัยดึกดำบรรพ์ หรือยุคเริ่มแรก

มนุษย์ในพื้นที่ทางวัฒนธรรมของชาวสินธุหรือสินธุเดิมนั้นเป็นชาวดราวิเดียนหรือทาสยู คนกลุ่มนี้มีความเชื่อพื้นฐานในเรื่องของเทพเจ้าผู้ประจําธรรมชาติมีเทพเจ้าบนพื้นดินเทพเจ้าบนท้องฟ้าหรือเทพเจ้าผู้รักษาไร่นา (เทพมาตา) คนในยุคนี้เชื่อว่าเทพเจ้าเป็นผู้สร้างโลกและมนุษย์ดังนั้นพระองค์จึงมีหน้าที่ในการลงโทษและให้คุณกับผู้ที่ทำดีทำชั่ว คนชั่วย่อมได้รับสิ่งตอบแทนที่ไม่ดี คนดี ย่อมได้รับสิ่งตอบแทนที่เป็นประโยชน์ ดังนั้น มนุษย์ในยุคนี้จึงทำการบูชาเทพเจ้าตามความเชื่อของตนเพื่อเป็นการสร้างขวัญและกำลังใจให้กับตนและสังคม ส่วนความเชื่อเรื่องขวัญนั้นก็ยังไม่ปรากฏชัดเจนมากนักจะมีเพียงแต่ความเชื่อในเรื่องของเทพผู้สร้างเท่านั้น แต่โดยนัยแล้วการบูชาเทพเจ้าก็เหมือนว่าจะเป็นอุบายวิธีอย่างหนึ่งที่เป็นการสร้างขวัญและกำลังใจให้กับตนเอง

(๒) แนวคิดเรื่องขวัญยุคสมัยพระเวท

สำหรับยุคนี้ถือว่าเป็นยุคเปลี่ยนเพราะมีการพัฒนาความคิดเรื่องเทพเจ้าจากเดิมที่กล่าวถึงเฉพาะเทพเจ้าตามธรรมชาติของชาวดราวิเดียนมาเป็นการกล่าวถึงเทพเจ้าของชาวอารยันภายหลังจากที่ชาวอารยันได้ขยายอิทธิพลและแนวคิดเข้ามาครอบงำกลุ่มชนพื้นเมืองเดิม ในยุคนี้เป็นแนวคิดเรื่องขวัญและการทำขวัญที่เปลี่ยนไปจากการประกอบพิธีกรรมการบูชาเพื่อบูชาเทพเจ้าที่เกิดขึ้นใหม่จากเดิมที่มีเฉพาะพระพรหมหรือปุรุชะก็กลายมาเป็นพระสวอิตรี พระวรุณ พระอินทร์ และพระยม เป็นต้น โดยในยุคนี้เน้นการอ้อนวอนหรือสักการะแต่เทพเจ้าที่ปรากฏในคัมภีร์พระเวทเป็นหลัก ซึ่งมีผู้ทำหน้าที่คือพราหมณ์ โดยมุ่งหวังถึงความสำเร็จและอำนาจรวมถึงความมีอายุยืนยาว เป็นต้น โดยในยุคนี้เริ่มมีความเชื่อเรื่องขวัญที่ปรากฏชัดเจนมากขึ้น คือเชื่อเรื่องพระพรหมสร้างโลกและสรรพสิ่งพระพรหมได้ทำการเป่าลมใส่ร่างกายมนุษย์ที่พระองค์สร้างขึ้นมาให้มีชีวิตโดยลมหายใจนั้นเองที่เรียกว่าขวัญ หรือลมแห่งชีวิตที่เข้าไปแทรกสถิตอยู่ในอวัยวะส่วนต่าง ๆ ของร่างกายทำให้ร่างกายเคลื่อนไหวหรือดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ได้ ดังนั้น การปฏิบัติต่อความเชื่อเรื่องขวัญในยุคนี้จึงมีรูปร่างปรากฏมากขึ้น โดยเฉพาะการเริ่มมีการประกอบพิธีกรรมเรียกขวัญหรือเชิญขวัญโดยพราหมณ์ผู้มีชื่อเสียง เพราะเชื่อว่าขวัญที่พระพรหมเป่าให้ตอนสร้างนั้นเมื่อตกใจจะวิ่งหนี เมื่อวิ่งหนีหรือขวัญไปอยู่ที่อื่นคนนั้นก็จะเจ็บป่วย ดังนั้น จึงจำเป็นที่จะต้องมีการ เรียกขวัญโดยผู้ที่ทำหน้าที่ในการเรียกขวัญได้ดีที่สุดก็คือ พราหมณ์ในฐานะที่เป็นตัวแทนของพระพรหม ซึ่งเป็นเทพเจ้าสูงสุด

(๓) แนวคิดเรื่องขวัญยุคสมัยพราหมณ์

สำหรับแนวคิดเรื่องขวัญและการทำขวัญในยุคนี้ก็เหมือนกับยุคที่ผ่านมา คือ มีความเชื่อว่าขวัญคือองค์ประกอบสำคัญของชีวิต และได้เพิ่มเนื้อหาของการประกอบพิธีกรรมให้อีก ๆ ขึ้นไปจากการประกอบพิธีกรรมเนื่องในวาระชีวิตของมนุษย์แล้วก็เพิ่มเนื้อหาในเรื่องของการทำขวัญในสัตว์เลี้ยงและสิ่งของใช้ของตนเข้าไปด้วยทั้งนี้เพราะมีความเชื่อว่าสรรพสิ่งล้วนเป็นสิ่งที่ถูกสร้างมาจากพระเจ้า ดังนั้น ชีวะหรือชีวิตที่พระเจ้าให้มาจึงปรากฏอยู่ในสรรพสิ่งเช่นกัน ดังนั้น ในยุคนี้จึงมีการพัฒนาเรื่องขวัญและการทำขวัญเพิ่มเติมจากยุคก่อนๆมากล่าวคือมีการทำบุญให้กับพืชพันธุ์ธัญญาหารด้วย เช่น ทำขวัญข้าว หรือแม้แต่ที่ดินที่ทํานาก็จะต้องมีการทำขวัญเรียกว่าเป็นการทำพิธีกรรมแรกนาขวัญเพื่อความเป็นสิริมงคลให้กับสิ่งต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับชีวิตมนุษย์ โดยการทำขวัญจะต้องให้มีความเกี่ยวเนื่องกับพระเจ้าในฐานะที่ทรงเป็น

ผู้สร้างเพื่อให้ทรงยินดีและโปรดประทานความสุขสวัสดีมาให้^{๑๔} ดังนั้น การทำขวัญใหญ่ครั้งนี้จึงเน้นหนักไปที่การมุ่งให้เกิดความสุขสวัสดีอันเป็นผลมาจากความพึงพอใจของเทพเจ้าด้วย และดูเหมือนว่าพวกพราหมณ์จะได้เข้ามามีบทบาทในการกำหนดเกณฑ์ในการประกอบพิธีกรรม^{๑๕}

(๔) แนวคิดเรื่องขวัญและการทำขวัญยุคสมัยอุปนิษัท^{๑๖} สำหรับกรอบแนวคิดเรื่องขวัญในยุคนี้ถือว่าเป็นยุคที่ได้รับการพัฒนามากขึ้นจากเดิมที่มีความเชื่อว่าขวัญคือพลังชีวิตที่พระเจ้าเป็นผู้ประทานมาให้กับมนุษย์และสรรพสิ่ง ก็ได้พัฒนามาเป็นแนวคิดเรื่องอาตมันและปรมาตมัน หรือพรหมัน โดยพรหมันหรือปรมาตมันนั้นเป็นพลังงานของจักรวาลหรือเป็นเนื้อหาของพระเจ้าที่มีสภาวะเป็น จิต อานันตะ และสุข คือเพียบพร้อมไปด้วยความดีและความสุข ส่วนอาตมันนั้นถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของปรมาตมันที่หลุดออกมาจากปรมาตมัน เป็นชีวิตที่มาจากปรมาตมันหรือพรหมัน ดังนั้น ชีวิตของมนุษย์จึงมีชีวะหรืออาตมันอยู่และอาตมันนี้เองที่ถือว่าเป็น “ขวัญ” ของศาสนาพราหมณ์ฮินดู ซึ่งถือได้ว่าเป็นยุคสุดท้ายของการพัฒนาการทางด้านความคิดและความเชื่อของศาสนาพราหมณ์^{๑๗} แต่อย่างไรก็ตามในยุคนี้ได้มีการลดบทบาทของพราหมณ์ลงจากการประกอบพิธีกรรมเนื่องจากฮินดูเห็นว่าการประกอบพิธีกรรมนั้น เป็นเรื่องเหลวไหล ก่อให้เกิดความเลวร้ายและการแสวงหาผลประโยชน์ของพวกพราหมณ์ แต่ให้หันมาลงมือปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงพรหมันมากกว่าการประกอบพิธีกรรมเพื่อเอาใจเทพเจ้า แต่ถึงอย่างนั้นพิธีกรรมการทำขวัญก็ยังคงมีอยู่เพราะความเชื่อเรื่องขวัญนั้นถือว่าเป็นความเชื่อที่มีพัฒนาการมาโดยลำดับ และที่สำคัญ ความเชื่อเรื่องขวัญนั้นถือว่าเป็นวิถีชีวิตเพราะเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชีวิตอยู่ตลอดเวลาตนเอง

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่า พัฒนาการความเชื่อเรื่องขวัญและการทำขวัญในบริบทของสังคมอินเดียได้มีพัฒนาการมาโดยลำดับ โดยเฉพาะเป็นการพัฒนาการในเรื่องวิถีคิดหรือระบบคิดที่มีจุดศูนย์กลางอยู่ที่ความเป็นอมตะของวิญญาณในเชิงเทวนิยม คือการเคารพพระเป็นเจ้า สรรพสิ่งล้วนเกิดมาจากพระเจ้า ดังนั้น แนวคิดเองขวัญและการทำขวัญจึงค่อยๆ คลายไปตามกรอบความเชื่อของสังคมที่มีต่อศรัทธาขั้นสูงสุด แต่ถึงอย่างนั้นเราก็จะพบว่าความเชื่อเรื่องขวัญและการทำขวัญก็ยังคงได้รับการสืบทอดมาโดยลำดับจากรุ่นสู่รุ่นและพัฒนาไปสู่ดินแดนต่างๆ ในภายหลัง

อนึ่ง เราจะพบว่า หากจะพูดถึงการทำขวัญ หรือการเรียกขวัญของชาวอินเดียในรูปแบบของการแสดงความเคารพต่อพระเจ้าผ่านทางพิธีกรรมการบวงสรวงบูชา นั้นกิจกรรมการเชิญขวัญก็ถือว่าเป็นการบูชาอย่างหนึ่งเพื่อก่อให้เกิดความสุขสวัสดีแก่ชีวิตของตนเองและสังคม เรียกการบูชาที่ว่า ยัญ โดยทั่วไปมีอยู่ ๕ ประเภท คือ (๑) พรหมยัญหรือเวทย์ยัญ เป็นการประกอบพิธีกรรมบูชายัญด้วยเครื่องสังเวยเพื่อบูชาพระพรหม พระฤาษี พระเวท เป็นต้น (๒) เทวยัญ หมายถึง การบูชายัญด้วยการบูชาไฟ ด้วยการจุดไฟเผา กายาน รูปเพียนเพื่อขอความสุขสวัสดีแก่ตน (๓) ปิตৃยัญ หมายถึง การบูชาบรรพบุรุษ หรือการบูชาบิดามารดา ซึ่งก็ถือว่าเป็นบุพการีของลูก การปฏิบัติต่อพ่อแม่ด้วยความเคารพยำเกรงก่อให้เกิดบุญและสามารถที่

^{๑๔} รศ.ดร.สุนทร ฦ รัสสี, **ปรัชญาอินเดีย : ประวัติและลัทธิ**, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , ๒๕๔๒), หน้า ๙.

^{๑๕} พระอรรถกถาจารย์(ชินทร์ สระคำ), **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในอินเดีย**, หน้า ๓๑.

^{๑๖} พระมหาเสนาะ กัณห์ทัต, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดและแนวปฏิบัติเรื่องการทำขวัญตามทีปรากฏในพระไตรปิฎก”, **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**, สาขาวิชาพระพุทธศาสนาศึกษา, (คณะศิลปศาสตร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๔)

^{๑๗} ศ.(พิเศษ)เสถียร พันธรั้งสี, **ศาสนาเปรียบเทียบ**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๗๓.

จะขจัดปัดเป่าสิ่งไม่ดีไม่งามให้ออกจากชีวิตของตนเองได้ (๔) ภูตยัญ หมายถึงการบูชาด้วยการประพาดิธรรมคือการไม่เบียดเบียนผู้อื่น^{๑๘} ในการบูชายัญทั้ง ๕ ประการนี้การเรียกขวัญหรือเชิญขวัญก็จัดอยู่ในการบูชาอย่างหนึ่ง คือ เทวยัญ เป็นการบูชาเทวดาประจำตัว คือวิญญาณหรืออาตมอันของตนเองไม่ให้ตกใจหรือขวัญเสียเมื่อเทวดาหรือจิตที่เป็นอาตมอันของตนเองเข้มแข็งแล้วการดำเนินชีวิตก็เป็นไปได้โดยสะดวก

๒.๑.๒.๒ พัฒนาการแนวคิดเรื่องขวัญและพิธีทำขวัญในมิติของพระพุทธศาสนาเถรวาท

สำหรับพัฒนาการความคิดเรื่องขวัญและการทำขวัญในคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้น แม้ว่าพระพุทธศาสนาจะเกิดในบริบทอินเดียแต่ก็ไม่ได้หมายความว่าพระพุทธศาสนาจะยอมรับเอากรอบปฏิบัติของชาวอินเดียในยุคก่อนๆ มาปฏิบัติหมดทุกอย่างเรื่องนี้เพราะพระพุทธศาสนานั้นเป็นศาสนาประเภทอเทวนิยม คือ เป็นศาสนาที่ไม่ยอมรับอำนาจของพระเป็นเจ้า ดังนั้นพระพุทธศาสนาจึงมีแนวคิดทางด้านศาสนาและปรัชญาที่ขัดแย้งหรือย้อนแย้งกับแนวคิดกระแสหลักของสังคมอินเดียพอสมควร ตัวอย่างเช่นหลักคำสอนหลักๆ คือเรื่องพระเจ้าของศาสนาพราหมณ์เห็นว่าพระเจ้าของเจ้าคือศูนย์กลางของจักรวาลพระเจ้าสร้างสรรพสิ่ง แต่ความเป็นจริงแล้วพระพุทธศาสนาเห็นว่าพระเจ้าของเจ้าหรือเทพเจ้านั้นไม่ได้เป็นศูนย์กลางแห่งจักรวาลแต่อย่างใด มนุษย์ต่างหากที่เป็นแกนกลางของจักรวาล มนุษย์เป็นผู้สร้างสรรพสิ่ง เหตุเพราะมนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ เพราะเมื่อกล่าวโดยภาพรวมแล้วจะพบว่าพระพุทธศาสนาไม่เห็นด้วยและไม่ได้สอนให้มนุษย์สยบยอม อ่อนน้อม กราบกรานเทพเจ้าทั้งนี้ก็เพราะพระพุทธศาสนาเห็นว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้หรือพัฒนาได้ เมื่อฝึกได้แล้วมนุษย์ก็สามารถเป็นที่พึ่งแก่สัตว์ประเภทอื่นได้ไม่ว่าแม้แต่เทวดา ดังนั้นพระพุทธศาสนาจึงสอนให้มนุษย์รู้จักการพึ่งตนเองมากกว่าพระเจ้า จะเห็นว่าหลักการหรือหลักคำสอนที่กล่าวมาแล้วนี้ถือว่าเป็นหลักการที่ย้อนแย้งกับหลักคำสอนของศาสนาพราหมณ์เป็นอย่างมาก และผลจากการสอนที่สอนที่ขัดแย้งกับสังคมเช่นนี้ทำให้เกิดโลกทัศน์ที่มีต่อสรรพสิ่งหรือประเด็นที่เกี่ยวข้องกับโลกและชีวิตที่แตกต่างไปจากกรอบความคิดเดิม ๆ ของศาสนาพราหมณ์ด้วย และแม้แต่เรื่องของแนวคิดเรื่องขวัญและการทำขวัญก็เช่นกันที่พระพุทธศาสนาได้มีทัศนะต่อเรื่องดังกล่าวนี้แตกต่างออกไป โดยพระพุทธศาสนาได้มีความเห็นว่ามนุษย์เรานั้นประกอบไปด้วยกายกับจิต และจิตนั้นก็ป็นนายของกาย ดังนั้น คำว่าขวัญที่เดิมเชื่อว่าเป็นอาตมอันหรือวิญญาณอมตะ เพราะชาวศาสนาพราหมณ์เห็นว่า คำว่าขวัญหรือ วิญญาณ หรือ soul ในภาษาท้องถิ่นของอินเดียในสมัยก่อนและร่วมสมัยพุทธกาลนั้น หมายถึง จิต วิญญาณที่เป็นอมตะ หรืออาตมอันที่หมายถึงลมหายใจบ้าง หมายถึงความรู้สึก, จิต, วิญญาณ และเจตภูต และมีความหมายกว้างออกไปคือ หมายถึงสิ่งที่อาศัยอยู่ในสรรพสิ่ง อาตมอันเป็นผู้รู้ มีประสบการณ์ และกระทำสิ่งที่ถูกรู้ให้ปรากฏเป็นอมฤต และดำรงอยู่ในสถานะเดียวตลอดกาล^{๑๙} โดยคนอินเดียในยุคก่อนสมัยพุทธกาลเชื่อว่า วิญญาณอมตะ หรืออาตมอัน หรือเจตภูตนั้นเองคือ “ขวัญ” หรือเรียกว่า “ขวัญ” เพราะเจตภูต วิญญาณหรืออาตมอันนั้นย่อมเป็นผู้กำหนดความเป็นไปของร่างกาย และเมื่อเจตภูตหรืออาตมอันไม่อยู่หรือไม่มั่นคงหรือถูกอำนาจอื่นๆ ที่เหนือกว่าทำให้เสียหายหรือไม่มั่นคงก็จะก่อให้เกิดความเจ็บป่วยหรือได้รับความโชคร้ายหรือที่คนในสมัยนั้นเรียกว่า เคราะห์ (ทุกครณะหมายถึง ความเป็นผู้โชคร้าย) เมื่อเป็นเช่นนั้นก็จะไปหาพราหมณ์เพื่อให้พราหมณ์ทำพิธีกรรมแก้เคราะห์หรือสะเดาะเคราะห์ให้ด้วยการบูชายัญมี

^{๑๘} กรุณา-เรื่องอุไร กุศลาศัย แปลและเรียบเรียง, มหาภารตยุทธ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๑).

^{๑๙} Chandradhar Sharma, A Critical survey of Indian philosophy, (varanasi : motilal Banarsidass, 1964) p. 17.อดิศักดิ์ ทองบุญ, ปรัชญาอินเดียร่วมสมัย, หน้า ๑๕๘.สุนทร ฌ รังษิ, ปรัชญาอินเดีย : ประวัติและลัทธิ, หน้า ๔๑.

การฆ่าวัว แพะ แกะ ม้า(อัสวเมธ) สูงสุดคือมนุษย์(บุรุษเมธ) เพื่อสังเวยพระเจ้า ด้วยความประสงค์ที่จะให้เกิดความสวัสดิ์แก่ตนเอง หรือที่เรียกกันว่าเป็นการทำขวัญหรือสร้างขวัญให้เกิดขึ้นกับตัวเอง การประกอบพิธีบูชาขวัญนี้ได้แพร่กระจายไปทั่วทุกหนทุกแห่ง ตามเทวาลัยและสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์เต็มไปด้วยเลือดอันแดงฉาน มีควันไฟแห่งยัญญกรรมลุกโชนขึ้นทุกหนแห่ง ดังนั้น คำว่า ขวัญ ในที่นี้จึงหมายถึงความโชคดี หรือความเป็นผู้มีปกติมีความมั่นใจและดำเนินชีวิตอยู่ได้โดยไม่มีปัญหา และการทำขวัญ หรือพิธีทำขวัญ จึงมีความหมายเดียวกันกับ คำว่า การบูชาขวัญ เนื่องจากการประกอบพิธีกรรมการบูชาขวัญมีวัตถุประสงค์ที่สำคัญประการหนึ่งก็คือการสร้างขวัญและกำลังใจให้เกิดขึ้นกับผู้ประกอบพิธีกรรมการบูชาขวัญนั้น ๆ เช่น กรณีของพระเจ้าปเสนทิโกศลทรงสุบินนิมิตไม่ดี พอตื่นบรรทมแล้วจึงตรัสถามพราหมณ์บุโรhit ว่าเป็นเพราะอะไร ซึ่งก็ได้รับคำตอบว่า การสุบินนิมิตดังกล่าวเป็นเรื่องที่ไม่ดีเป็นบาปเคราะห์จะต้องประกอบพิธีกรรมแก้เคราะห์ด้วยการบูชาขวัญ^{๒๐} ดังนั้น การบูชาขวัญโดยนัยก็คือ การทำขวัญตามความเข้าใจของคนในสมัยปัจจุบันนั่นเอง และหากพิจารณาเฉพาะคำว่า ขวัญ ตามความเชื่อของผู้คนในสมัยก่อนและร่วมสมัยของพระพุทธศาสนาก็คือ วิญญาณอมตะ หรือเจตภูตที่เขาเชื่อว่าเป็นสิ่งที่สิ่งสถิตอยู่ในอวัยวะส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย และเมื่อคนเราประสบกับเหตุการณ์อันไม่น่าปรารถนา เช่น ตกใจ หรือฝันไม่ดี ย่อมทำให้จิตใจตก หล่นหายหรือเกิดความกลัวขึ้นมากก็จะพยายามหาทางออกหรือหาความสบายใจให้กับตนด้วยการประกอบพิธีกรรมบูชาต้นไม้อ่าง เจตียบ้าง ว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึก^{๒๑} ซึ่งการพยายามที่จะหาที่พึ่งให้กับตนเองนั้นเองที่เรียกว่าการพยายามที่จะหาทางสร้างขวัญและกำลังใจให้กับตนเอง อันเนื่องมาจากการที่ตนเองได้เกิดความเสียขวัญขึ้นมานั่นเอง

ดังนั้น เมื่อพิจารณาถึงกรอบแนวคิดเรื่องขวัญดังกล่าวย่อมทำให้เราเห็นว่า ความคิดเรื่องขวัญของพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์นั้นแตกต่างกัน อย่างไรก็ตามเมื่อเราได้ทราบถึงรายละเอียดของกรอบแนวคิดเรื่องขวัญที่แตกต่างกันระหว่างพระพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์แล้ว ประเด็นต่อไปที่เราจะต้องนำมาศึกษาก็คือในคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้นได้กล่าวถึงขวัญและการทำขวัญไว้อย่างไรบ้าง ซึ่งจากการศึกษามาทั้งหมดจะพบว่า ชาวอินเดียมีความเชื่อเรื่องขวัญว่าเป็นวิญญาณหรืออาตมันที่สิ่งสถิตอยู่ในร่างกายมนุษย์ โดยวิญญาณหรืออาตมันนี้เป็นอมตะเมื่อตายก็จะหาร่างใหม่เกิด และการกระทำใดๆต่อขวัญนั้นจะต้องระมัดระวังเพราะเมื่อเสียขวัญหรือขวัญเสียแล้วก็จะทำให้เกิดการป่วย และเมื่อเกิดอาการเสียขวัญก็จะต้องทำการเรียกขวัญหรือทำบุญเพื่อเป็นการสร้างขวัญและกำลังใจให้กลับมา ส่วนพระพุทธศาสนาเห็นว่าขวัญคือสิริ หรือกำลังใจหรือจิตของมนุษย์หรือสัตว์ ที่มีกระบวนการทำงานจากการรับอารมณ์และเสพอารมณ์ และมีธรรมชาติวิงเข้าหาอารมณ์ที่พึงใจหลักเว้นอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา การเสพอารมณ์ของจิตนั้นย่อมก่อให้เกิดผล ๒ ประการคือ ๑) ผลดีทำให้เกิดความสุขกายสบายใจ อันนี้เรียกว่ามีขวัญและกำลังใจที่ดี และ๒) ผลเสียคือทำให้เกิดความทุกข์ความเศร้าใจ อันนี้เรียกว่า ขวัญเสียเป็นขวัญไม่ดี ในทางพระพุทธศาสนาเห็นว่าขวัญเสียนั้นเกิดจากกิเลส คืออุปาทานยึดมั่นถือมั่นในเรื่องที่ไม่ดีทำให้เกิดการปรุงแต่งที่ไม่ดี ส่วนขวัญดีก็คือเกิดจากการไม่ยึดมั่น ปล่อยวางไม่ยึดติดทำให้จิตใจยอมรับได้ทุกอารมณ์ทำให้ไม่วุ่นไหวเกิดกำลังใจ ดังนั้น ขวัญในทางพระพุทธศาสนาจึงไม่ใช่วิญญาณอมตะเหมือนกับที่ศาสนาพราหมณ์กล่าวไว้ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงขวัญและการทำขวัญเอาไว้ว่า ขวัญและการทำขวัญนั้นมีการกระทำและปฏิบัติกันมาโดยตลอดตามคติความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ เช่น

^{๒๐} ส.ส.อ.(ไทย) ๑/๑/๔๓๘-๓๓๗.

^{๒๑} พ.ธ. (ไทย)๒๕/๑๘๘-๑๙๒/๙๒.

การทำขวัญในวันเกิด ในวันประชุมญาติตั้งชื่อบุตรหลาน การทำขวัญในการเดินทาง ในการทำการเกษตร เช่น แกร่นาขวัญ^{๒๒} หรือการทำขวัญแก้สัว์เลี้ยงเช่นแม่วันม เป็นต้น ซึ่งการกระทำเช่นนั้นถือว่าเป็นจารีต ประเพณีเก่าแก่เมื่อคราวพระพุทธองค์สมัยที่ยังไม่ทรงเสด็จออกบรรพชาเมื่อคราวที่ทรงประสูติพระราช บิดาก็ทรงประกอบพิธีรับขวัญในวันประสูติให้^{๒๓} หรือในวันที่ชนานพระนาม^{๒๔} หรือในวันที่ทรงอภิเษก สมรส^{๒๕} เป็นต้น แต่เมื่อทรงตรัสรู้แล้วก็ทรงแสดงท่าทีที่ชัดเจนต่อการปฏิบัติต่อขวัญและการทำขวัญ สำหรับพระภิกษุหรือศาสนทายาทของพระองค์โดยทรงแสดงพระจริยวัตรที่แตกต่างไปจากนักบวชใน ศาสนาหรือลัทธิอื่น ๆ ว่า พระองค์นั้นจะต้องเว้นขาดจากการทำที่เป็นเหมือนกับนักบวชในศาสนาอื่นๆทำ ก็คือ การเป่า ปลุกล เสกการให้น้ำมนต์พ่นน้ำหมาก หรือการทำเสน่ห์ หรือการทำพิธีกรรมเรียกขวัญคนเป็น ต้น^{๒๖} ไว้ในทศนิกายสิลขันธวรรคว่าด้วยจุลศีลและมหาศีล ซึ่งถือว่าเป็นศีลของพระอรหันต์ที่มาโดย อัตโนมัตติเมื่อคราวที่ทรงตรัสรู้อันเป็นศีลพื้นฐานก่อนที่พระองค์จะบัญญัติพระวินัยซึ่งเป็นศีลของพระภิกษุ สงฆ์ทั่วไป ซึ่ง ณ จุดนี้ได้แสดงให้เห็นว่าเฉพาะในธรรมวินัยของพระพุทธองค์นั้นพระองค์ไม่ได้ห้ามการ ทำพิธีเรียกขวัญแต่พระองค์ก็ไม่อนุญาตให้ผู้ที่ก้าวเข้ามาบวชทำพิธีกรรมดังกล่าวเพราะถือว่าเป็นพิธีกรรม ของพราหมณ์ และในพระศาสนาของพระพุทธองค์นั้นก็จะไม่มีการกระทำเช่นนั้น ส่วนเรื่องที่ชาวบ้านทำ กันก็ถือว่าเป็นจารีตที่เขาก็ควรทำตามวัตรและหน้าที่ที่เขาสามารถที่จะทำได้ หรือแม้ชาวพุทธจะทำเพราะ เห็นว่าเป็นคติที่ปฏิบัติกันมาอยู่แล้วก็เป็นเรื่องที่สามารถที่จะทำได้ จะเห็นได้ว่าแนวคิดเรื่องขวัญและการ ทำขวัญที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทนั้นถือว่าเป็น (๑) การประกอบพิธีกรรมตามธรรมเนียม ของชาวบ้าน เป็นสิ่งที่ควรทำ (๒) เฉพาะพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนาหรือพระอริยบุคคลเมื่อบรรลุธรรม แล้วจะไม่มี การเข้าไปเกี่ยวข้องกับเรื่องพิธีกรรมดังกล่าวเพราะถือว่าเป็นพิธีกรรมของชาวบ้านที่ควรทำกัน ตามประเพณี แต่พระสงฆ์ถือว่าเป็นผู้ออกเสียจากบ้านไม่มีเรือนเที่ยวไปก็ไม่ควรเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่ง เหล่านี้

๒.๑.๓ บ่อเกิดของขวัญ

สำหรับประเด็นต่อไปที่จะต้องนำมาพิจารณาก็คือประเด็นที่เกี่ยวข้องกับบ่อเกิดของขวัญ เพราะ เมื่อเราทราบแล้วว่าคำศัพท์ที่นำมาใช้เรียกชื่อขวัญและรวมถึงลักษณะความเชื่อและพิธีกรรมที่ผู้คนในสมัย พุทธกาลได้ปฏิบัติต่อความเชื่อเรื่องขวัญแล้ว ถัดจากนี้ไปเราจะต้องมาทำความเข้าใจว่า ขวัญและการทำ ขวัญในมิติของพระพุทธศาสนาเถรวาททั้งที่มีหลักฐานปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาและที่มีปรากฏใน เอกสารหลักฐานที่เกี่ยวข้องอื่นๆ ซึ่งเหตุที่ต้องพยายามหาแหล่งข้อมูลหรือหลักฐานอื่นๆมาประกอบหรือมา ยืนยันเพื่อหาข้อเท็จจริงเรื่องขวัญในมิติของพระพุทธศาสนาก็เพราะ (๑) พระพุทธศาสนามีทฤษฎะที่ ชัดเจนแล้วว่าไม่เกี่ยวข้องกับการให้ความหมายว่าขวัญคือวิญญาณอมตะ ขวัญคือเจตภูตที่แทรกอยู่ใน อวัยวะส่วนต่างๆของร่างกายมนุษย์หรือสัตว์ (๒) พระพุทธศาสนาเถรวาทไม่สนับสนุนการประกอบพิธีทำ ขวัญในกรณีของพระอริยบุคคลหรือพระสงฆ์ในฐานะที่เป็นศาสนทายาทของพระพุทธศาสนาเอง และ(๓) พระพุทธศาสนาเถรวาทหลีกเลี่ยงที่จะพูดเรื่องขวัญเพราะเหตุที่เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับหลักการด้าน ปรัชญาพื้นฐานของพระพุทธศาสนาเอง โดยพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้นมีหลักความเชื่อและปรัชญาที่

^{๒๒} ชู.อิตติ.อ.(ไทย) ๑/๔/๑๑๓/๑๑๕.

^{๒๓} ชู.อิตติ.อ.(ไทย) ๑/๓/๒๑๕/๓๐๕.

^{๒๔} ชู.อิตติ.อ.(ไทย) ๑/๒/๑๒๓/๒๑๕.

^{๒๕} ชู.อิตติ.อ.(ไทย) ๑/๓/๒๑๓/๒๐๕.

^{๒๖} ที.สี.อ.(ไทย)๑/๒๖/๑๔๓.

ค่อนข้างแตกต่างไปจากศาสนาดั้งเดิม(ศาสนาพราหมณ์)ของสังคมอินเดียมาก ดังนั้น การจะกล่าวถึงขัณ्डในความหมายของ สิริ กัตติ หรือมณฑลคติในประเด็นของเรื่องบ่อเกิดว่าสิรินั้นเกิดมาอย่างไร ซึ่งการจะหาคำตอบนั้นได้ว่าแท้จริงแล้วสิริคืออะไรเกิดมาอย่างไรเหมือนหรือแตกต่างไปจากกรอบความเชื่อพื้นฐานของศาสนาพราหมณ์อื่นหรือไม่ จึงนับว่าเป็นเรื่องที่ค่อนข้างจะมีข้อจำกัดอยู่พอสมควร

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าพระพุทธศาสนาเถรวาทจะไม่ได้กล่าวถึงบ่อเกิดของขัณ्डหรือสิริมากเท่าใดนัก แต่ถึงอย่างนั้นแม้ว่าเราจะไม่พบหลักฐานการอธิบายบ่อเกิดของขัณ्डโดยตรงแต่ก็พบว่าคำว่าขัณ्डนั้นพระพุทธศาสนาได้อธิบายถึงบ่อเกิดไว้อย่างย่อๆ หรืออธิบายหลักการอื่นๆที่สามารถจะนำมาเป็นเครื่องยืนยันได้ว่าขัณ्डนั้นคืออะไรและเกิดจากอะไรมีลักษณะที่สำคัญอย่างไรเป็นต้น ซึ่งจากการศึกษามาทั้งหมดเราจะพบว่าพระพุทธศาสนาได้อธิบายบ่อเกิดของขัณ्डไว้โดยนัยดังต่อไปนี้

๒.๑.๓.๑ การอธิบายบ่อเกิดของขัณ्डจากอัคคัณ्डสูตร

สำหรับคำอธิบายเรื่องขัณ्डของมนุษย์และสัตว์อีกแนวทางหนึ่งของพระพุทธศาสนา ก็คือการอธิบายว่า คำว่าขัณ्डนั้นคืออายุ เนื่องจากการมีอายุก็คือการมีชีวิตการเกิดของชีวิตก็คือการมีขัณ्ड เพราะขัณ्डจะมีไม่ได้หากไม่มีชีวิตหรืออายุ ดังนั้น ขัณ्डกับอายุจึงมาด้วยกันหรือเกิดมาพร้อมๆกัน เมื่อจะกล่าวถึงบ่อเกิดของขัณ्डจึงจำเป็นที่จะต้องกล่าวถึงบ่อเกิดของชีวิตหรืออายุด้วย ซึ่งการพูดถึงบ่อเกิดของขัณ्डหรืออายุนั้นแนวทางหนึ่งที่พระพุทธศาสนาได้อธิบายก็คือนำมาอธิบายในแนวพระสูตร โดยเฉพาะในอัคคัณ्डสูตรที่เสนอว่าขัณ्डหรืออายุของมนุษย์และสัตว์เกิดมาจากระบวนการวิวัฒนาการหรือกระบวนการทางด้านวิวัฒนาการเป็นเหตุปัจจัยทำให้เกิดมีอายุของมนุษย์ขึ้นโดยในคัมภีร์ได้อธิบายว่ามนุษย์ทุกคนมีบรรพบุรุษเดิมมาจากต้นเค้าเดียวกันทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นอยู่ในวาระใด ชีวิตยุคแรก ๆ นั้น จูติมาจากอภัสสรพรหม ยังไม่มีเพศ มีปิติเป็นอาหาร มีรัศมีขานออกจากกายตนเอง และสัญญาไปในอากาศ ในสมัยนั้นตั้งแต่ตอนต้นแห่งวิวิฏฐกับ คือ ช่วงที่โลกกลับก่อตัวขึ้นใหม่ เริ่มจากสภาพที่เป็นน้ำแผ่เต็มอวกาศ อันแจ่มว้างเปล่า ไม่มีดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์และดวงดาวใด ๆ จักรวาลทั้งสิ้นยังเป็นน้ำ มีตมมองไม่เห็นอะไร ไม่มีกลางวันกลางคืนทั่วบริเวณมืดมิด โลกค่อย ๆ แข็งตัวขึ้น มีพืชพรรณเกิดขึ้นตามลำดับ คือ จวันดิน ซึ่งมีสีเหมือนเนยใส หรือ เนยข้น มีกลิ่นและรสเหมือนน้ำผึ้ง ลอยอยู่บนผิวน้ำ สัตว์ผู้หนึ่งมีความโลภความอยากรู้และสงสัยอยากทดลอง จึงเอานิ้วมือจุ่มจวันดินที่วุ้นนั้นขึ้นมาชิมดู เกิดความพอใจและติดใจในรสชาติของจวันดิน เพราะมีความอร่อยมากกว่าปิติเป็นไหนๆ เกิดความอยากทวีคูณขึ้น และสัตว์อื่นๆ ต่างพากันทำตาม เมื่อมีความอยากมากเข้า การใช้นิ้วจุ่มกินไม่ทันใจเสียแล้ว จึงปั้นเป็นคำ ๆ บริโภคกันจากการทำดังกล่าวดังปรากฏว่า แสงสว่างที่เคยมีในตัว ก็อันตรธานไป

สัตว์โลกพวกนี้ จากที่เคยมีอาหารละเอียด แต่เพราะเปลี่ยนมาบริโภคจวันดินนาน ๆ เข้า ร่างกายจึงเปลี่ยนแปลงมากขึ้น บางพวกมีผิวพรรณดี บางพวกมีผิวพรรณเลว จึงเกิดเหยียดผิวกัน เพราะเหยียดผิวกัน จวันดินจึงหายไป พวกเขาก็กินเกิดความโหยหาขึ้นเป็นครั้งแรก

เมื่อจวันดินหายไป จึงเกิดมีสะเก็ดดินที่มีสีกลิ่นและรสเหมือนจวันดินทุกประการเกิดขึ้น สัตว์โลกพวกนี้จึงใช้สะเก็ดดินเป็นอาหารแทนจวันดินที่หายไป เมื่อบริโภคสะเก็ดดินไปนาน ๆ ร่างกายได้เปลี่ยนแปลงมากขึ้น ผิวพรรณต่างกันไปมากขึ้น การเหยียดผิวกันก็รุนแรงขึ้น ทำให้สะเก็ดดินหายไป พวกสัตว์โลกได้เกิดความรู้สึกโหยหาขึ้นอีก

สะเก็ดดินอันตรธานหมดไปอีก จึงเกิดเครื่องดินขึ้นมาแทน พวกเขาก็ใช้เครื่องดินเป็นอาหารแทนสะเก็ดดินที่หายไป และเมื่อบริโภคไปนาน ๆ จึงมีการเปลี่ยนแปลงทางร่างกายมากขึ้น การเหยียดผิวก็ยิ่งรุนแรงขึ้น จนเครื่องดินหายไป พวกเขากลับรู้สึกโหยหาต่อไปอีก

โดยนัยเดียวกันนั่นเอง เครื่องดื่มที่วามานี้ก็หมดไป ข้าวสาลี (เกิดเอง) เกิดขึ้น พวกเขาก็ใช้ข้าวสาลีนี้เป็นอาหารแทน ข้าวสาลีที่ว่านี้ มีลักษณะพิเศษคือ ไม่ต้องหุงต้มด้วยไฟนไฟ บริโภคได้เลย มีแต่เมล็ด ข้าวสาลีไม่มีกลีบ ไม่มีรากและไม่มีเปลือกห่อหุ้ม มีแต่เมล็ดข้าวสาลิล้วน ๆ มีกลิ่นหอม ข้าวสาลีที่ถูกเก็บมาบริโภคตอนเย็น พอถึงตอนเช้าก็งอกขึ้นสูงดังเดิม ที่เก็บมาบริโภคตอนเช้า พอถึงตอนเย็นก็กลับงอกสูงเช่นเดิมอีก และเมื่อบริโภคข้าวสาลีไปนาน ๆ จึงมีการเปลี่ยนแปลงทางร่างกายมากขึ้นมีการขับถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ จึงเกิดทวารเพื่อขับถ่าย มีความหยาบของร่างกายและผิวพรรณ คือเกิดอวัยวะเพศชายและเพศหญิงขึ้น ทำให้เกิดลักษณะเป็นมนุษย์ผู้ชายและผู้หญิงเด่นชัด เมื่อคนต่างเพศเพ่งมองกันจึงเกิดความรู้สึกทางเพศขึ้น และได้เสพเมถุนธรรมกัน การเสพเมถุนธรรมนี้ เขาถือว่าเป็นความชั่ว ฉะนั้น เมื่อเห็นผู้ใดเสพเมถุนธรรมกัน คนส่วนมากจะพากันขับไล่ออกไปจากหมู่ ต่อมาผู้นิยมเสพเมถุนธรรมจึงแยกตัวไปปลูกเรือนอยู่ เพื่อมิให้ผู้อื่นเห็นและได้กำเนิดบุตรออกมา^{๒๗}

จะเห็นได้ว่าบ่อเกิดของขวัญหรืออายุที่ปรากฏในอัครัญสูตรมีที่มาจาก (๑) กิเลสตัณหาของอภัสสรพรหม ที่ติดใจในรสของจันดิน จนพัฒนาการมาเป็นมนุษย์ในยุคปัจจุบันนี้ จนเราอาจจะกล่าวได้ว่าต้นตอคือความอยากนั่นเองที่เป็นสาเหตุสำคัญของการเกิดของชีวิต อายุและขวัญ (๒) เมื่อมีอายุหรือขวัญแล้วมนุษย์ก็แสวงหาสิ่งปรนเปรอตนเองต่าง ๆ นานาเพื่อบำบัดความหิว ความใคร่ได้ ความใคร่มีใครเป็น โดยการแสวงหาสิ่งที่มาบำรุงบำเรอตนเองนั้นก็เป็นการพยายามที่จะสร้างขวัญหรือทำให้ขวัญกำลังใจของตนเองดี แต่ในขณะที่เดียวกันมนุษย์ก็ได้มีการทำลายขวัญคนอื่นด้วยการแย่งชิงเอารัตเอาเปรียบคนอื่นตลอดเวลา จนในที่สุดก็จะต้องมีเกณฑ์ในการสร้างขวัญและกำลังใจด้วยการหาผู้ปกครอง หาผู้มาป้องกันอันตรายให้กับตนเอง ดังที่ปรากฏในเนื้อหาพระสูตรบางตอนว่าเมื่อมนุษย์มีการพัฒนาในด้านสังคมแล้วตามหลักฐานที่ปรากฏในอัครัญสูตรระบุว่า มนุษย์ได้มีการเอารัดเอาเปรียบกันในด้านของการกักตุนอาหารคือข้าวสาลีจนเป็นเหตุทำให้เกิดการทำร้ายกันจนที่สุดจะต้องสูญเสียชีวิตก็ยอม เมื่อเป็นเช่นนั้น ความทุกข์อันเนื่องมาจากความอยากของมนุษย์ก็เกิดขึ้น ในที่สุดมนุษย์ในสังคมก็ตกลงให้มีการคัดเลือกคนที่เหมาะสมมาทำหน้าที่จัดแบ่งทรัพยากรที่มีอยู่นั้นให้เกิดประโยชน์สูงสุดกับสังคม โดยได้ตั้งให้เป็นราชาหรือว่ากษัตริย์ให้ทำหน้าที่ปกครอง และได้จัดแบ่งบุคคลออกเป็นกลุ่มตามความสามารถ เช่น แบ่งคนที่ชอบค้าขายเป็นกลุ่มแพทย์ แบ่งคนที่ทำหน้าที่เป็นคนรับใช้เป็นศูทร และแบ่งผู้ที่ทำหน้าที่ประกอบพิธีกรรมให้เป็นพราหมณ์ ซึ่งจุดเริ่มต้นของการตั้งตัวแทนมาบริหารจัดการกลุ่มเพื่อไม่ให้เกิดปัญหาจากการทำร้ายกันจนกลายมาเป็นระบบสังคมที่เรียกว่า วรรณะ ๔ คือกษัตริย์ พราหมณ์ แพทย์ ศูทร นี่เองเป็นเหตุของการต่ออายุเพราะเมื่อสังคมมีการจัดกลุ่มบุคคลให้ทำหน้าที่ตามความสามารถนั้นก็มิก่อให้เกิดการเบียดเบียนกันและกัน ไม่ทำร้ายกันจนถึงแก่ชีวิต ในกรณีนี้เชื่อว่าเป็นการต่ออายุให้กับคนในสังคมอย่างหนึ่ง ดังนั้น การต่ออายุในอัครัญสูตรประการที่สองก็คือการจัดระบบสังคมให้สมดุล (๓) ในเมื่อมีการตั้งหรือจัดแบ่งบุคคลออกเป็นกลุ่มเพื่อให้ทำหน้าที่ตามความถนัดเป็น ๔ กลุ่มแล้วต่อมา เฉพาะพราหมณ์ซึ่งถือว่าเป็นผู้ที่ได้รับการยอมรับในเรื่องของการประกอบพิธีกรรมก็ได้ใช้ความสามารถของตนในการประกอบพิธีกรรมเพื่อที่จะก่อให้เกิดความสุขให้กับผู้คนในสังคมได้ ดังนั้น พราหมณ์ทั้งหลายจึงอ้างว่าเหตุที่ก่อให้เกิดทุกข์กับผู้คนในสังคมจนเป็นเหตุทำให้อายุสั้นมาจากเหตุแห่งโทษดีและโทษร้ายตามอำนาจของเทพเจ้าบ้าง ดวงดาวบ้าง การที่จะหลุดพ้นจากเคราะห์ดังกล่าวจะต้องประกอบพิธีกรรมเพื่อเป็นการเรียกขวัญและกำลังใจให้เกิดขึ้นแก่ตนเองจากการกล่าวมาเราจึงจะพบว่า ขวัญมีบ่อเกิดมาจากต้นตอ และต้นตอเป็นเหตุให้มีการทำลายขวัญกัน

^{๒๗} ที.ปา.(บาลี) ๑๑/๑๑๑/๖๘-๘๔, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๑-๑๓๒/๘๓-๑๐๑.

และกัน และเพื่อป้องกันเหตุคือความเสียหายจึงได้มีการแยกแยะบุคคลออกเป็น ๔ กลุ่มตามหน้าที่และความถนัด และมอบหน้าที่การประกอบพิธีกรรมการเรียกขวัญให้กับพราหมณ์ ดังนั้น ในระยะนี้จึงมีการทำขวัญเกิดขึ้นตามมา และนี่ก็ถือว่าเป็นบ่อเกิดของขวัญและการทำขวัญตามมติของอัคริยสูตร

๒.๑.๓.๒ การอธิบายบ่อเกิดของขวัญจากหลักการทางวิทยาศาสตร์เชิงศาสนา

อย่างที่ทราบกันว่า ชีวิต อายุและขวัญเป็นเรื่องที่เนื่องกันเพราะพระพุทธศาสนาเห็นว่าชีวิต อายุ และขวัญเป็นสิ่งเดียวกันหรือเกิดมาพร้อมกันกล่าวคือเมื่อมีชีวิตก็ต้องมีอายุเมื่อมีชีวิตและอายุก็ต้องมีขวัญเพราะขวัญนั่นเองคือชีวิตและอายุ เพราะขวัญคือสภาพของจิตที่เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตหรืออายุ ดังนั้น การจะพูดถึงบ่อเกิดของขวัญจึงจำเป็นต้องพูดถึงเรื่องอายุและชีวิตด้วยว่าเกิดมาอย่างไร จากการศึกษาที่เราจะพบว่าพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงบ่อเกิดของชีวิตอายุและขวัญไว้ในหลักของกระบวนการเกิดตามหลักวิทยาศาสตร์ว่าการอุบัติของชีวิตมนุษย์ตั้งแต่ต้นเป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบาทเชื่อมโยงสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยกันและกันตั้งแต่อดีตชาติกระทั่งเกิดในครรภ์มารดาในปัจจุบันชาตินี้ และองค์ประกอบที่ทำให้การอุบัติขึ้นแห่งชีวิตมนุษย์ในชาตินี้สมบูรณ์ได้นั้น พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๓ ประการประชุมพร้อมกัน การถือกำเนิดในครรภ์จึงมีได้ ในสัตว์โลกนี้ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน แต่มารดายังไม่มีระดู และคันธัพพะ^{๒๘} ยังไม่ปรากฏการถือกำเนิดในครรภ์ก็ยังมีไม่ได้ ในสัตว์โลกนี้ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู แต่คันธัพพะยังไม่ปรากฏการถือกำเนิดในครรภ์ก็ยังมีไม่ได้ แต่เมื่อใด มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู และคันธัพพะก็ปรากฏ เมื่อนั้นเพราะปัจจัย ๓ ประการประชุมพร้อมกันอย่างนี้ การถือกำเนิดในครรภ์จึงมีได้ มารดาอย่าอมรักษาทารกในครรภ์นั้น ๙ เดือนบ้าง ๑๐ เดือนบ้าง จึงคลอดทารกผู้เป็นภาระหนักนั้นด้วยความกังวลใจมาก และเลี้ยงทารกผู้เป็นภาระหนักนั้นซึ่งเกิดแล้วด้วยโลหิตของตนด้วยความห่วงใยมาก^{๒๙}

จะเห็นได้ว่า จากพระพุทธพจน์ดังกล่าวกระบวนการของการเกิดในทางพระพุทธศาสนาองค์ประกอบสำคัญอยู่ ๓ ประการ คือ (๑) บิดามารดามีเพศสัมพันธ์กัน (๒) มารดาอยู่ในวัยที่ยังมีระดู (๓) มีคันธัพพะมาเกิดในครรภ์มารดา^{๓๐} ในองค์ประกอบ ๓ ประการนี้การเกิดเป็นมนุษย์มีปรากฏขึ้นตั้งแต่จิตดวงแรกปรากฏในครรภ์มารดา ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สัตว์เกิดนับตั้งแต่จิตดวงแรกวิญญาณดวงแรกเกิดปรากฏขึ้นในครรภ์ของมารดา^{๓๑}

ในพระวินัยกล่าวแสดงการกำเนิดที่จัดว่าเป็นมนุษย์ไว้ว่า กายมนุษย์ ได้แก่ จิตดวงแรกเกิด คือวิญญาณดวงแรกปรากฏขึ้นในครรภ์มารดา จนถึงเวลาตาย อตภาพในระหว่างนี้ชื่อว่ากายมนุษย์^{๓๒} ซึ่งคำว่าคันธัพพะ ในอรรถกถา และ ฎีกา อธิบายว่า คือสัตว์ผู้ไปเกิด ซึ่งตอนนั้นถือได้ว่าอยู่ในภพก่อน วิญญาณหรือ จิตสุดท้าย จะมุ่งหน้ามาสู่กำเนิดโดยมี คตินิมิต เป็นตัวนำ^{๓๓}

^{๒๘} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๐๘/๒๑๘.

^{๒๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๘-๔๐๙/๔๔๓-๔๔๕.

^{๓๐} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๐๘/๓๖๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๘/๔๔๓, ม.ม. (บาลี) ๑๓/๔๑๑/๓๙๗, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๑๑/๕๑๔.

^{๓๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๒๔/๑๙๑.

^{๓๒} วิ.ม. (ไทย) ๑/๑๓๒/๑๔๑, ในระหว่าง ในที่นี้หมายถึงช่วงเวลาตั้งแต่ปฏิสนธิ(เกิด) จนถึงจุติ (ดับ) ที่.ปา.อ. (บาลี) ๒๐๖/๑๑๕, ที่.ปา.ฎีกา (บาลี) ๒๐๖/๑๓๕).

^{๓๓} ม.อ. (บาลี) ๒/๔๐๘/๒๑๘, วินย.ฎีกา ๒/๑๐/๒๐.

พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต)ได้เพิ่มคำอธิบายว่า เวลาคนจะตาย จะมีกรรมนิมิต ซึ่งเป็นภาพของกรรม คือประสบการณ์ต่าง ๆ ที่ตนเคยทำไว้ในอดีตของชีวิตมาฉายให้เห็น พอกรรมนิมิต คือภาพตัวแทนของสิ่งที่ตนทำมา ผ่านไปแล้ว ก็มีคตินิมิต คือ ภาพของภพที่ตนจะไปเกิดปรากฏให้เห็น คตินิมิตที่ปรากฏนี้ก็ไปไปตามกรรม ที่เป็นตัวนำไปให้เกิด กรรมนั้นแสดงออกโดยมีคตินิมิตเป็นเครื่องหมาย แล้วกรรมก็เป็นตัวชักพาไป วิญญาณเก่าดับไป วิญญาณ^{๓๔}ใหม่เกิดขึ้นสืบต่อกรรมที่สะสมไว้และวิญญาณนั้นชื่อว่า เป็นคันธัพพะ^{๓๕}

สัตว์ที่เกิดในครรภ์มารดา มาในลักษณะเป็นวิญญาณ ซึ่งวิญญาณนี้เรียก “ปฏิสนธิวิญญาณ” ทำหน้าที่เชื่อมระหว่างภพที่จะเกิดใหม่เข้าปฏิสนธิในครรภ์มารดาในส่วนที่เล็กที่สุดคือ มดลูก (ชลาพุชะ) ในมดลูกมีไข่ [ovum] ของมารดา ผสมกับน้ำเชื้อ [Sperm] ของบิดา จากนั้นจึงมีร่องรอยของความเป็นคนปรากฏ โดยผ่านกระบวนการที่เรียกว่า “ปัญจสาขา” ปฏิสนธิวิญญาณทำหน้าที่ปฏิสนธินี้เอง เมื่อปฏิสนธิแล้วก็ดับไปเป็นปัจจัยให้เกิดภวังควิญญาณ ดวงใหม่ซึ่งคอยทำหน้าที่สร้างและจัดระเบียบไข่ที่ผสมเชื่อมีร่องรอยความเป็นคนอยู่แล้วให้เจริญเติบโต วิวัฒนาการของการอุบัติขึ้นของมนุษย์ก็มีปรากฏในอินทกสูตร ซึ่งกล่าวไว้ว่า

สมัยหนึ่งมียักษ์ ชื่อ อินทกะ ได้ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า สัตว์ที่ปฏิสนธิในท้องมารดาได้ร่างกายมาจากไหน กองกระดูกก็ได้มาจากไหน เข้าปฏิสนธิในท้องมารดาได้อย่างไร และการเป็นไปในท้องมารดาเป็นมาอย่างไร

พระพุทธเจ้าจึงตรัสถึงการก่อกำเนิดมนุษย์ที่เจริญเติบโตอยู่ในครรภ์มารดาว่า “รูปนี้เบื้องต้นเกิดเป็น กลละ^{๓๖} คือ เป็นน้ำใส มีลักษณะเป็นเมือก เป็นจุดเริ่มต้นแห่งการเจริญเติบโต จากกลละเป็น อัฟพุทะ^{๓๗} มีลักษณะเป็นเมือกข้นขึ้น จากอัฟพุทะเป็น เปลี^{๓๘} มีลักษณะแดงบางระเรื่อจากเปลีเป็น ฆนะ^{๓๙} มีลักษณะเป็นก้อนค่อย ๆ แข็งตัวขึ้น จากฆนะเป็น ปัญจสาขา มีลักษณะเป็นปุ่ม ๕ ปุ่ม^{๔๐} คือ ปุ่มศีระ ๑ ปุ่ม ปุ่มแขน ๒ ปุ่ม ปุ่มขา ๒ ปุ่ม จากนั้นก็พัฒนาไปสู่การเป็นรูปร่างจนมี ผม ขน เล็บ เป็นต้นเกิดขึ้น มารดาของสัตว์ในครรภ์บริโภคข้าว น้ำ อย่างไร สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดาก็เลี้ยงอดตภาพอยู่ด้วยอาหารอย่างนั้นในครรภ์นั้น”^{๔๑}

อรรถกถาสารัตถ์ปกาสินี ได้ขยายความว่า ระยะแรก เป็น กลละนั้น หมายความว่าสัตว์ที่เกิดในครรภ์มารดาอวัยวะทุกส่วนมิใช่เกิดพร้อมกันทีเดียว แท้จริงแล้ว ค่อย ๆ วิวัฒนาการขึ้นทีละน้อย

^{๓๔} วิญญาณ ในที่นี้หมายถึงปฏิสนธิวิญญาณ ที่เชื่อว่าอยู่ท่ามกลางระหว่างนามกับรูปนั้น เพราะวิญญาณเป็นตัวก่อปัจจัยให้เกิดรูปกับนาม (อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๖๑/๑๔๗).

^{๓๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) , **การทำแท้งในทัศนะของพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒,(กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๙.

^{๓๖} กลละ หมายถึงรูปละเอียดมีลักษณะกลมใส ขนาดเท่าหยดน้ำมันที่ติดอยู่บนขนแกะซึ่งเหลือจากการสะบัด ๓ ครั้ง ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๓๕/๒๘๔, ส.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๓๕/๓๒๖.

^{๓๗} อัฟพุทะ หมายถึงรูปละเอียดที่เกิดถัดจากกลละนั้นไป ๗ วัน มีสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ มีลักษณะเหมือนดีบุกเหลว (ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๓๕/๒๘๕, ส.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๓๕/๓๒๖).

^{๓๘} เปลี หมายถึง ขึ้นเนื้อเล็ก

^{๓๙} ฆนะ หมายถึง ก้อนเนื้อ

^{๔๐} ปุ่ม ๕ ปุ่ม หมายถึงในสัปดาห์ที่ ๕ เกิดเป็นปุ่ม ๕ ปุ่ม คือ แขน ๒ เท้า ๒ ศีระ ๑ ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๓๕/๒๘๕.

^{๔๑} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๓๕/๒๔๘, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๗.

ตามลำดับ โดยระยะแรกอยู่ในสภาพเป็น “กลละ” ก่อน คำว่า กลละ คือ น้ำใสสะอาดที่ปฏิสนธิในท้องมารดา ไม่สามารถมองเห็นได้ด้วยตาเปล่าจึงอุปมาเหมือน มีสีคล้ายเนยใส ขนาดเท่าหยาดน้ำมันงา ซึ่งติดอยู่ที่ปลายด้ายที่ทำจากขนแกะแรกเกิด ๓ เส้น^{๔๒}

ฎีกาอภินิมิตตวิภาวินี อธิบายเสริมว่า “กลละนั้น มีเค้าโครงของกายภาพอยู่ด้วยแล้ว ๓ อย่าง คือ กายทสกะ (โครงสร้างทางร่างกาย) วัตถุทสกะ (โครงสร้างทางสมอง) และ ภาวะทสกะ (โครงสร้างกำหนดเพศ) โครงสร้างทั้ง ๓ นี้ ปรากฏรวมอยู่แล้วในกลละ ส่วนกลละจะมีลักษณะเป็นก้อนกลมใสมีขนาดเท่าหยาดน้ำมันงา ซึ่งติดอยู่ที่ปลายขนแกะแรกเกิด ๑ เส้น^{๔๓}

จากกลละมาเป็นอัพพุทะ คือ จากน้ำใสมาเป็นน้ำขุ่นข้น อรรถกถาอธิบายว่า ครั้นเป็นกลละ ได้ ๗ วัน กลละนั้นก็วิวัฒนาการเป็นน้ำขุ่นข้น มีสีคล้ายน้ำล้างเนื้อ เรียก “อัพพุทะ”

จากอัพพุทะมาเป็นเปสิ (จากน้ำขุ่นข้นมาเป็นขึ้นเนื้อ) อรรถกถาอธิบายว่า ครั้นเป็น อัพพุทะได้ ๗ วัน อัพพุทะนั้นก็วิวัฒนาการแข็งตัวเป็นขึ้นเนื้อสีแดงมีลักษณะคล้ายเนื้อแดงโม่บด

จากเปสิมาเป็นขณะ (จากขึ้นเนื้อมาเป็นก้อนเนื้อ) อรรถกถาอธิบายว่า ครั้นเป็นขึ้นเนื้อได้ ๗ วัน ขึ้นเนื้อก็วิวัฒนาการแข็งขึ้นอีกเป็นก้อนเนื้อ ทรงกลมรีคล้ายไข่ไก่

ในสัปดาห์ที่ ๕ นั้น ปิฬก คือ ปุ่ม สำหรับจะเกิดเป็นศีรษะ แขน ขา ย่อมปรากฏเพราะกรรม อรรถกถาอธิบายว่า ในสัปดาห์ที่ ๕ ที่ก้อนเนื้อนั้นก็เกิดปุ่ม ๕ ปุ่ม เรียกว่า “ปัญจสาขา” ปุ่ม ๕ ปุ่มนี้ ภายใน ๗ วันนั้น ก็วิวัฒนาการขึ้นเป็นมือ ๒ ข้าง เท้า ๒ ข้าง และศีรษะ ในสัปดาห์ที่ ๖ เค้าโครงตา ก็เกิด จากนั้น สัปดาห์ที่ ๗ เค้าโครงหู ก็เกิด สัปดาห์ที่ ๘ เค้าโครงจมูก ก็เกิด สัปดาห์ที่ ๙ เค้าโครงลิ้น ก็เกิด รวมเวลาตั้งแต่แรกถือปฏิสนธิจนกระทั่งถึงเวลาเกิดอวัยวะ คือ ตา หู จมูก ลิ้น ทั้งสิ้น ๙ สัปดาห์

จากสัปดาห์ที่ ๙ ไปถึงสัปดาห์ที่ ๔๒ องค์กายพหุต่าง ๆ เกิดขึ้น คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย (อาหารใหม่ อาหารเก่า)

ในขณะที่องค์กายพหุต่าง ๆ เกิดขึ้นอยู่นั้น ส่วนต่าง ๆ ของร่างกายก็เกิดขึ้นด้วยพร้อมกันดังนี้

ส่วนที่เกิดเป็นของเหลว (อาโปธาตุ) ได้แก่ น้ำดี น้ำเหลือง เลือด เหงื่อ มันทัน น้ำตา เปรลมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ ปัสสาวะ

ส่วนที่เป็นพลังงาน (เตโชธาตุ) ได้แก่ ไฟธาตุทำร่างกายให้อบอุ่น ซึ่งต่อไปจะแปรสภาพเป็นไฟย่อยอาหาร ไฟทำร่างกายให้ทรุดโทรม ไฟทำร่างกายให้กระวนกระวาย เช่น ร้อนใน เป็นต้น

ส่วนที่เป็นลม (วาโยธาตุ) ได้แก่ ลมพัดชานไป ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมพัดไปตามตัว ซึ่งต่อไปจะแปรสภาพ และ เป็นลมหายใจ^{๔๔}

ตามที่ปรากฏในอินทกสูตรที่ว่า มารดาบริโภคอาหารอย่างไร สัตว์ผู้เกิดในครรภ์ก็เลี้ยงชีวิตด้วยอาหารอย่างนั้นในครรภ์มารดา อรรถกถาอธิบายเพิ่มเติมว่า สัตว์ที่อยู่ในครรภ์มารดา บริโภคอาหารทางก้านสะดือ กล่าวคือ ก้านสะดือจะติดเป็นอันเดียวกับแผ่นท้องของมารดา ก้านสะดือนั้นมีลักษณะเป็นรูพรุนข้างในเหมือนก้านบัว รสอาหารที่มารดากินเข้าไปแล้วจะแผ่ชานไปทางก้านสะดือ สัตว์ในครรภ์ก็เลี้ยงตนเองด้วยรสอาหารนั้น

^{๔๒} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๘๐๓/๘๓.

^{๔๓} อภ.วิ.อ.(บาลี) ๓๑/๒๕๗.

^{๔๔} บรรจบ บรรณรุจิ, **ปฏิจางสมุปปาท กระบวนธรรมเพื่อความเข้าใจชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๑๒๓-๑๓๕.

วิวัฒนาการของสัตว์ที่อยู่ในครรภ์มารดา สัตว์ทั้งหลายที่ทำการมาแตกต่างกัน บางคนทำกรรมดี บำเพ็ญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานมาตามสมควรเมื่อจะมากเกิดในครรภ์มารดาที่สามารถรู้ว่าตัวเองจะไปเกิด ณ สถานที่ไหน เมื่อไร แม้การดำรงอยู่ในครรภ์มารดาและขณะที่คลอดออกมาก็สามารถรู้ได้เพราะกุศลกรรมที่ได้สั่งสมมาดี แต่บางคนไม่รู้เลยว่าตัวเองมาจากไหน จะไปเกิดเมื่อไร ที่ใด เพราะอาศัยคุณความดีที่แต่ละคนได้บำเพ็ญสั่งสมในอดีตชาติอันเป็นปัจจัยให้เกิดเป็นมนุษย์ติดเนื่องมาแต่อดีต พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสัมปสาทนียสูตรและสังคิติสูตรไว้ดังนี้

๑) สัตว์บางชนิดในโลกนี้ ไม่รู้สึกตัวขณะก้าวลงสู่ครรภ์มารดา ไม่รู้สึกตัวขณะอยู่ในครรภ์มารดา และ ขณะคลอดออกจากครรภ์มารดา

๒) สัตว์บางชนิดในโลกนี้ รู้สึกตัวขณะก้าวลงสู่ครรภ์มารดา แต่ไม่รู้สึกตัวขณะอยู่ในครรภ์มารดา และ ขณะคลอดออกจากครรภ์มารดา

๓) สัตว์บางชนิดในโลกนี้ รู้สึกตัวขณะก้าวลงสู่ครรภ์มารดา และขณะอยู่ในครรภ์มารดา แต่ไม่รู้สึกตัวขณะคลอดออกจากครรภ์มารดา

๔) สัตว์บางชนิดในโลกนี้ รู้สึกตัวขณะก้าวลงสู่ครรภ์มารดา ขณะอยู่ในครรภ์มารดา และ ขณะคลอดออกจากครรภ์มารดา^{๔๕}

ดังนั้น มนุษย์ที่อยู่ในครรภ์มารดา ๔๒ สัปดาห์ หรือ ๑๐ เดือน หรือ ๒๙๔ วัน ซึ่งเป็นวิวัฒนาการการเกิดเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ที่พร้อมจะออกมาลิ้มรสชาติโลกต้องมีบุญบารมีสะสมมาต่างกันจึงจะรู้ที่มาที่ไปของตัวเองได้

จากคำอธิบายมาทั้งหมดเราจะพบว่า ขวัญ อายุหรือชีวิตมนุษย์ได้อุบัติหรือเกิดขึ้นมาจากองค์ประกอบของกระบวนการเกิดตามหลักวิทยาศาสตร์เชิงศาสนาคือ การที่องค์ประกอบภายนอกคือมารดา มีความพร้อม และมีองค์ประกอบภายในคือมีคันธัพพะมาเกิด ขวัญ อายุและชีวิตจึงจะเกิดขึ้นมาได้ ความสมบูรณ์หรือไม่สมบูรณ์ของชั้นนี้ หรือร่างกายนั้นจะมีได้อย่างสมบูรณ์หรือไม่ก็มีผลมาจากกรรมที่สร้างส่งมาเกิดเท่านั้น ดังนั้น เราจึงจะพบว่าบ่อเกิดของขวัญคือจิตตามทฤษฎีของพระพุทธศาสนานั้นได้เกิดมาจากกระบวนการดังกล่าว การมีชีวิตหรือการมีอายุนั้นมีขึ้นได้จากวิวัฒนาการทางวิทยาศาสตร์คือเกิดการผสมกันของน้ำเชื้อกับไข่ของมารดาและบิดาแล้วมีพัฒนาการการเกิดและเจริญเติบโตมาในครรภ์มารดาครบ ๙ เดือนก็คลอดออกมาเป็นมนุษย์ ซึ่งก็ถือว่าเป็นการได้อายุหรือมีอายุหรือมีขวัญเกิดขึ้นอีกอย่างหนึ่ง

๒.๑.๓.๓ การอธิบายบ่อเกิดของขวัญจากแนวคิดเรื่องกรรม

สำหรับหลักการหรือแนวคิดที่จะสามารถอธิบายเรื่องบ่อเกิดของอายุหรือขวัญในทางพระพุทธศาสนาได้อีกประการหนึ่งก็คือการพิจารณาจากแนวคิดเรื่อง กรรม โดยคำว่า กรรม^{๔๖} นั้นตรงกับภาษาอังกฤษว่า Action, Deed หมายถึง การกระทำ, การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา หรือเจตณานั้นเองเป็นกรรม ดังที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า^{๔๗} “ภิกษุทั้งหลาย เพราะอาศัยเหตุนี้ว่า เรากล่าวเจตนาว่าเป็นตัวกรรม บุคคลคิดแล้ว จึงกระทำการกรรมด้วยกาย วาจา ใจ” กรรมที่สมบูรณ์ประกอบด้วย กิเลส เจตนา การเคลื่อนไหวและเกิดผลสำเร็จ การกระทำใดๆ มากหรือน้อยก็ตาม ผลที่เกิดขึ้นหาไร้ผลไม่ กรรมกับผลของ

^{๔๕} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๔๗/๘๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๗/๑๐๗.

^{๔๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๘๔.

^{๔๗} อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๗.

กรรม (วิบาก) จึงมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น^{๔๘} ซึ่งตามหลักการทางพระพุทธศาสนานั้นการให้ผลของกรรมจะเป็นไปตามกฎแห่งกรรม พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ในฐานสูตรว่า^{๔๙} “เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิดมีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราทำกรรมใดไว้จะเป็นกรรมดี หรือกรรมชั่วก็ตาม ย่อมเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น” ซึ่งการให้ผลของกรรมนั้นมีทั้งผลภายนอกคือ เป็นวัตถุหรือสิ่งสมมติ ในโลกธรรมทั้ง ๘ คือ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข เสื่อมลาภ เสื่อมยศ นินทา และทุกข์ ซึ่งเป็นไปในทางรูปธรรมส่วนผลภายในจะเป็นในลักษณะของนามธรรมคือ ความบริสุทธิ์ ผ่องใสของจิตใจที่เกิดจากการทำดี และความเศร้าหมองของจิตใจที่เกิดจากการทำชั่ว^{๕๐}

กรรมนั้นสามารถให้ผลได้ทั้งในชาตินี้ ชาติหน้า และชาติต่อไป หลักกรรมมีความสัมพันธ์กับการตายคือ บุญหรือบาปที่บุคคลทำแล้ว จะติดตามผู้ทำอยู่เหมือนเงาตามตัว การเกิดในมนุษย์ภูมินี้ก็เช่นกันสืบเนื่องมาจากผลแห่งการสั่งสมความดีไว้ในอดีต ข้อนี้องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสยืนยันถึงผลแห่งกรรมดี โดยตรัสถึงบุรพกุศลกรรมที่พระองค์ได้บำเพ็ญไว้ในอดีตชาติหลายภพหลายชาติจนกระทั่งถึงพระชาติสุดท้ายของพระองค์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ในชาติก่อน^{๕๑} ภพก่อน กำเนิดก่อน^{๕๒} ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์สมათานในกุศลธรรม^{๕๓} สมათานมั่นคงในกายสุจริต (ประพฤติชอบด้วยกาย) ในวาจสุจริต(ประพฤติชอบด้วยวาจา) ในมโนสุจริต (ประพฤติชอบด้วยใจ) ในการจำแนกทาน ในการสมათานศีล ในการรักษาอุโบสถ ในความเกื้อกูลมารดาในความเกื้อกูลบิดา ในความเกื้อกูลสมณะ ในความเกื้อกูลพราหมณ์ ในความประพฤติอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูลและในกุศลธรรมอันยิ่ง^{๕๔} อื่น ๆ อีก เพราะตถาคตได้ทำ สังสม พอกพูนกรรมนั้น ทำกรรมนั้นให้เพบูรณ์แล้ว หลังจากตายแล้ว ตถาคตจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ครอบงำเทพเหล่าอื่นในเทวโลกนั้นด้วยฐานะ ๑๐ คือ อายุทิพย์ วรรณะทิพย์ สุขทิพย์ ยศทิพย์ ความเป็นใหญ่ทิพย์ รูปทิพย์ เสียงทิพย์ กลิ่นทิพย์ รสทิพย์ โภจวัตถุทิพย์ จูติจากเทวโลกนั้นแล้ว มาสู่ความเป็นอย่างนี้^{๕๕} จึงได้ลักษณะมหาบุรุษนี้ คือ มีฝ่าพระบาทราบเสมอกันขณะเหยียบลงพื้นฝ่าพระบาทราบเสมอกัน ยกฝ่าพระบาทขึ้นก็ยังเสมอกัน ขณะจกดฝ่าพระบาทลงทุกส่วนก็แตะพื้นพร้อมกัน^{๕๖}

จากพระพุทธพจน์นี้เป็นหลักฐานยืนยันได้ว่า วัฏฏะสงสารนั้นมีจริง ภพชาตินั้นมีจริง ผลแห่งกรรมดีนั้นมีจริง ยิ่งอดีตได้กระทำความดีไว้มากเพียงใดก็ย่อมส่งผลต่อการเกิดในภพต่อไปให้มีความ

^{๔๘} พระมหาวีเชษฐ ธีรวโส (ดอกรัก), “ การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องกรรมและสังสารวัฏในพุทธปรัชญาเถรวาทที่มีผลต่อการดำเนินชีวิตของพุทธศาสนิกชนไทยในปัจจุบัน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔).

^{๔๙} อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๑๐๐.

^{๕๐} วคิน อินทสระ, **หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒-๑๔.

^{๕๑} ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๒/๒๐๑/๑๐๘.

^{๕๒} ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๒/๒๐๑/๑๐๘.

^{๕๓} ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๒/๒๐๑/๑๐๘.

^{๕๔} กุศลธรรมอันยิ่ง มีความหมายต่อไปนี้ คือ (๑) กามาวจรกุศล (๒) รูปาวจรกุศล (๓) อรูปาวจรกุศล (๔) สากวามีญาณ (๕) ปัจเจกโพธิญาณ (๖) สัพพัญญุตญาณ ในที่นี้หมายถึงสัพพัญญุตญาณ ที.ปา.อ. (บาลี) ๒๐๑/๑๐๐.

^{๕๕} มาสู่ความเป็นอย่างนี้ หมายถึงมาเกิดเป็นมนุษย์ คือ เจ้าชายสิทธัตถะ.

^{๕๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๐๑/๑๖๓-๑๖๔.

เพียบพร้อมบริบูรณ์มากยิ่งขึ้นเพียงนั้น การที่พระพุทธองค์เพียบพร้อมด้วยฐานะทั้ง ๑๐ ประการนั้นก็ด้วยกุศลกรรมที่ได้บำเพ็ญไว้ในอดีตทั้งสิ้น แม้การได้ลักษณะมหาบุรุษก็สืบเนื่องจากกุศลกรรมที่พระองค์บำเพ็ญมา การที่จะเกิดเป็นมนุษย์แล้วจะเพียบพร้อมด้วยสมบัติทั้งหลายตั้งแต่เกิดนั้นก็เนื่องมาจากผลแห่งกรรมที่ได้กระทำแล้วในอดีตทั้งสิ้น ดังนั้น กรรมจึงเป็นบ่อเกิดของอายุหรือการได้อัตถภาพหรืออายุนั้นย่อมได้มาจาก “กรรม” หรือการกระทำทั้งที่เป็นการกระทำดี(กุศลกรรม)และการกระทำชั่ว (อกุศลกรรม) เพราะเมื่อสัตว์ที่เกิดมาในโลกทำกรรมอันใดไว้เขาก็ย่อมเป็นผู้รับผลของกรรมนั้นรวมถึงกรรมนั้นเองย่อมให้ “กำเนิด” หรือ “อายุ” แก่เขาในที่ๆแตกต่างกัน ดังปรากฏในพระพุทธพจน์ว่า

การฆ่าสัตว์ (ปาณาติบาต) ย่อมอำนวยผลให้ผู้กระทำไปเกิดในนรก ในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ในเปรตวิสัย วิบากของปาณาติบาตอย่างเบาที่สุด ย่อมอำนวยผลให้เป็นผู้มีอายุน้อยแก่ผู้เกิดเป็นมนุษย์ อทินนาทาน (การลักทรัพย์) ฯลฯ วิบากอทินนาทานอย่างเบาที่สุด ย่อมอำนวยผลให้เป็นผู้เสื่อมโภคทรัพย์แก่ผู้เกิดเป็นมนุษย์ กาเมสุมิจฉาจาร (การประพฤติดิฉินในกาม) ฯลฯ วิบากกาเมสุมิจฉาจารอย่างเบาที่สุด ย่อมอำนวยผลให้เป็นผู้มีศัตรูและเป็นผู้มีเวรแก่ผู้เกิดเป็นมนุษย์ มุสาวาท (การพูดเท็จ) ฯลฯ วิบากมุสาวาทอย่างเบาที่สุด ย่อมอำนวยผลให้ถูกกล่าวด้วยคำไม่จริงแก่ผู้เกิดเป็นมนุษย์ ปิสุณาวาจา (การพูดส่อเสียด) ฯลฯ วิบากแห่งปิสุณาวาจาอย่างเบาที่สุด ย่อมอำนวยผลให้แตกจากมิตรแก่ผู้เกิดเป็นมนุษย์ ผรุสวาจา (การพูดหยาบคาย) ฯลฯ วิบากแห่งผรุสวาจาอย่างเบาที่สุด ย่อมอำนวยผลให้ได้ฟังเรื่องที่ไม่น่าพอใจแก่ผู้เกิดเป็นมนุษย์ สัมผัปปลาปะ (การพูดเพ้อเจ้อ) ฯลฯ วิบากแห่งสัมผัปปลาปะอย่างเบาที่สุด ย่อมอำนวยผลให้มีวาจาที่ไม่น่าเชื่อถือแก่ผู้เกิดเป็นมนุษย์ ภิกษุทั้งหลาย การดื่มสุราและเมรัย ฯลฯ วิบากแห่งการดื่มสุราและเมรัยอย่างเบาที่สุด ย่อมอำนวยผลให้ เป็นผู้วิกลจริตแก่ผู้เกิดเป็นมนุษย์^{๕๗}

จากพระพุทธพจน์ดังกล่าวเราจะพบว่า “กรรม” นั้นเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดอายุหรือการได้อัตถภาพในภพภูมิที่แตกต่างกัน ไม่ว่าจะเป็นการเกิดเป็นมนุษย์, สัตว์ดิรัจฉาน, สัตว์นรกหรือว่าเป็นเทวดา มาร พรหม เป็นต้น การเกิดในที่นั้นเขาย่อมเป็นผู้ที่มีอายุที่แตกต่างกัน รวมถึงการมีรูปร่างที่แตกต่างกันไปตามอำนาจแห่งกรรมที่ตนเองได้สร้างนั้น เช่นพระพุทธองค์ได้ตรัสว่า

“ มาณพ สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้เลวและดีต่างกันสุภมาณพ จึงทูลว่า ข้อความที่พระองค์แสดงนั้นย่อมนัก ขอให้พระองค์ทรงแสดงโดยพิสดาร เพื่อจะได้เข้าใจโดยแจ่มแจ้ง ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า (๑) บุคคลบางคน มีปกติฆ่าสัตว์ มีใจทารุณโหดร้าย เมื่อสิ้นชีพย่อมตกนรก เมื่อมาเกิดเป็นมนุษย์ ก็เป็นผู้มีอายุสั้น (๒) บุคคลบางคน มีปกติเว้นจากการฆ่าสัตว์ มีใจเอ็นดูกรุณาต่อสัตว์ เมื่อสิ้นชีพย่อมไปสวรรค์ เมื่อมาเกิดเป็นมนุษย์ ก็เป็นผู้มีอายุยืน.. ฯลฯ... สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้เลวและดีต่างกัน ด้วยประการฉะนี้^{๕๘}

จากการกล่าวมานั้นเราจะพบว่าเมื่อพิจารณาจากหลักคำสอนเรื่องกรรมย่อมทำให้เราทราบว่าจุดที่เป็นบ่อเกิดของ “ขวัญ” หรือ “อายุ” นั้นย่อมมาจากกรรมหรือการกระทำที่เป็นไปทั้งที่เป็นกรรมดีและ

^{๕๗} อัง. อญฺญก. (ไทย) ๒๓/๔๐/๓๐๑-๓๐๒.

^{๕๘} ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๒๘๙-๒๙๗/๒๖๑-๒๖๘, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๘๙-๒๙๗/๓๔๙-๓๕๗.

กรรมชั่ว โดยกรรมดีกรรมชั่วที่มนุษย์สร้างหรือทำไปนั้นย่อมก่อให้เกิดมาเป็นผู้มีอายุยืนหรืออายุสั้น หรือมีขวัญดีหรือขวัญเสียได้ ดังนั้น บ่อเกิดของอายุหรือขวัญประการหนึ่งก็คือมาจากการกระทำหรือกรรมนั้นเอง

๒.๑.๓.๔ การอธิบายเรื่องขวัญจากแนวคิดเรื่องจิต

อีกหนึ่งประเด็นที่จะต้องนำมาพิจารณาถึงเรื่องของขวัญก็คือเรื่องจิตเหตุเพราะจิตนั่นเองคือขวัญ ในความหมายของพระพุทธศาสนาเถรวาท การรู้ถึงความจริงเรื่องจิตของมนุษย์และสรรพสัตว์ทั้งหลาย ย่อมทำให้เราารู้ถึงขวัญเพราะขวัญก็คือจิต หากแยกองค์ประกอบของชีวิตจากการศึกษามาเราจะพบว่าชีวิตประกอบไปด้วยกายและจิต คือในชั้น ๕ มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รูปคือรูป ตั้งแต่เวทนาถึงวิญญาณ คือจิต การที่มนุษย์จะมีขวัญดีหรือไม่ดีนั้นก็มาจากการสมรรถภาพทางจิตถ้าจิตมันคงก็ทำ ให้เกิดมีขวัญดี ถ้าจิตอ่อนไหวก็จะทำให้เกิดขวัญไม่ดีได้หรือขวัญเสียได้ ดังนั้นการจะรู้ว่าขวัญคืออะไร เกิดมาอย่างไรจะต้องศึกษาถึงความจริงเรื่องจิตด้วย ซึ่ง คำว่าจิต ตามพระคัมภีร์ฝ่ายเถรวาท หมายถึง ธรรมชาติที่รู้อารมณ์, สภาพที่นึกคิด, ความคิด, ใจ^{๕๙} ธรรมชาติที่รู้อารมณ์หรือการนึกคิดนี้ก็ได้อีกการตามรู้อารมณ์ที่เข้ามาทางทวารทั้ง ๕ คือ รูปผ่านเข้ามาทางตา เสียงผ่านเข้ามาทางหู กลิ่นผ่านเข้ามาทางจมูก รสผ่านเข้ามาทางลิ้น และสัมผัสผ่านเข้ามาทางกาย นอกจากนี้จิตยังนำเอาอารมณ์ ต่าง ๆ ที่ผ่านเข้ามาทางปัญจทวาร มาปรุงแต่งและนึกคิดไปตามอารมณ์อีกด้วย อารมณ์ประเภทหลังนี้เรียกว่าธรรมารมณ์^{๖๐} ซึ่งการรู้อารมณ์ของจิตนี้อาจแบ่งได้เป็น ๓ แบบ คือ (๑) การรู้แบบสัญญา คือจำได้ เช่นจำได้ว่า สีดำ สีขาว คนนั้น คนนี้ ผู้ชาย และผู้หญิง เป็นต้น (๒) การรู้แบบปัญญา คือรู้ตามความจริง เช่นรู้ว่าสิ่งนั้นดี สิ่งนี้ชั่ว เป็นต้น (๓) การรู้แบบวิญญาณ คือการรู้อารมณ์ที่เกิดตามทวาร ๖ เช่น เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สิ่งที่ถูกต้องกาย และรู้ธรรมารมณ์ เป็นต้น

คำว่า จิต นั้นมีคำอื่นที่เป็นไวยากรณ์แก่กันมากมายโดยเราอาจเข้าใจศัพท์ที่ใช้เหล่านี้ในความหมายของคำว่าจิตได้เช่นกัน คือ คำว่า มโน มนัส หทัย มนินทรีย์ และวิญญาณ เป็นต้น ซึ่งอาจจะไม่ใช่คำที่มีความหมายตรงกันอย่างสมบูรณ์ แต่ในบางโอกาสก็สามารถใช้แทนกันได้ ดังปรากฏในพระพุทธพจน์ที่ว่า ตถาคตเรียกสิ่งนี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน เปรียบเหมือนลิ้นเมื่อเที่ยวไปในป่าเล็กและป่าใหญ่จับกิ่งไม้ ปล่อยกิ่งไม้นั้นแล้ว ย่อมจับกิ่งอื่น ปล่อยกิ่งนั้นแล้วย่อมจับกิ่งอื่นต่อไป ฉะนั้น ตถาคตจึงเรียกสิ่งนี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน^{๖๑}

นอกจากนั้นจะพบว่าคำว่าจิตนั้นหากพิจารณาจากการทำหน้าที่ยังมีความหมายอีก ๔ ประการคือ (๑) ความหมายในแง่ “คิด/รู้อารมณ์” ดังข้อความที่ว่า “จินตเตตติ จิตตํ. อารมมณํ วิชานาตีติ อตฺถโถ” แปลว่า ธรรมชาติใด ย่อมคิด อธิบายความว่า ย่อมรู้แจ้งอารมณ์ (๒) ความหมายในแง่ “ก่อ/สร้าง” ดังข้อความที่ว่า “วิจิตตรณา จิตตํ” แปลว่า ที่ชื่อว่าจิตเพราะก่อ/สร้างให้วิจิตร (๓) ความหมายในแง่ “เก็บ/สั่งสม” ดังข้อความที่ว่า “จิโนติ อตฺตสนฺดานํ” ที่ชื่อว่าจิต เพราะสั่งสมสันดาน(การสืบต่อ)ของตน หรือ “จิตตํ กมฺมกิลเลเสหิ” แปลว่า ที่ชื่อว่า จิต เพราะสั่งสมไว้ด้วยกรรมและกิเลส และ (๔) ความหมายในแง่ “วิจิตร”

^{๕๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๔๓.

^{๖๐} บุญทัน มูลสุวรรณ, พระไตรปิฎกสำหรับพระนวกะและพุทธศาสนิกชนทั่วไป เล่ม ๙, (กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๓๙), หน้า ๕

^{๖๑} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๑/๑๑๖.

ดังข้อความที่ว่า “จิตต์ ตายติ” แปลว่า ที่ชื่อว่า จิต เพราะรักษาไว้ซึ่งความวิจิตร หรือ “วิจิตตารมณ” แปลว่า ที่ชื่อว่าจิต เพราะมีอารมณ์อันวิจิตร หมายถึงวิจิตรทั้งตัวจิตเองและอารมณ์ที่จิตปรุงแต่งขึ้น^{๖๒} ความหมายของจิตดังกล่าวนี้ถูกนิยามขึ้นบนฐานคิดที่ว่าจิตมีโครงสร้าง-หน้าที่แตกต่างกันหลายระดับ จิตบางระดับทำหน้าที่รับรู้โลกทางอายตนะ บางระดับทำหน้าที่ปรุงแต่งโลกที่รับรู้ให้วิจิตรพิสดาร และบางระดับทำหน้าที่เป็นที่เก็บสะสมผลแห่งการกระทำทั้งหมดทั้งที่ดีและไม่ดี

นอกจากนั้นเราจะพบว่ามื่อนักปราชญ์ทางอภิปรัชญาได้ให้ความเห็นไว้ว่า จิตคือ ธรรมชาติใดที่รู้ อารมณ์ ธรรมชาตินั้นคือ จิต อารมณ์คือสิ่งที่ถูกจิตรับรู้ปกติการรู้ มี ๓ ชนิด คือ ๑. รู้โดยสัญญาเจตสิก เหมือนเด็กเห็นเหรียญเงิน รู้ว่าเป็นของกลมๆ แต่ไม่รู้ว่าเป็นเงิน ๒. รู้โดยวิญญาณ เหมือนผู้ใหญ่เห็นเหรียญเงิน รู้ว่าเป็นของกลมๆ และเป็นเงิน ๓. รู้โดยปัญญา เหมือนผู้เชี่ยวชาญดูเหรียญเงิน รู้ซึ่งว่าเป็นเหรียญจริงหรือเหรียญปลอม และประกอบด้วยธาตุอะไรด้วย ดังนั้น การรู้โดยจิตเป็นการรู้มากกว่าการรู้โดยสัญญา แต่ไม่รู้ชัดแจ้งเหมือนการรู้โดยปัญญา^{๖๓}

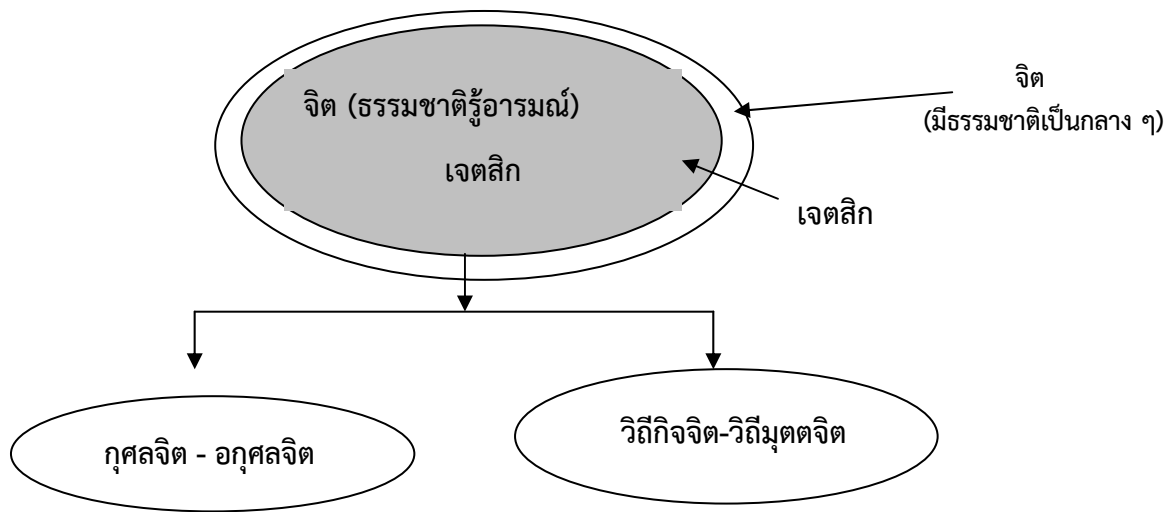
ประเด็นต่อมาก็คือการศึกษาว่าจิตนั้นเกิดมาจากอะไร อะไรคือกระบวนการเกิดของจิต จากการศึกษาว่าทั้งหมดเราจะพบว่าจิตเกิดมาพร้อมกับกาย และเมื่อกายแตกคือตายแล้วจิตเท่านั้นที่่องเที่ยวไปเพื่อเกิดในภพภูมิต่างๆตามแรงของกรรม ซึ่งจิตนั้นถือว่าเป็นนายกายเป็นบ่าวกระบวนการเกิดของจิตนั้นเป็นสิ่งที่เราไม่อาจจะเข้าไปรู้ได้ว่าบ่อเกิดแรกของจิตคืออะไร แต่เราสามารถรู้ถึงกระบวนการเกิดของจิตและกระบวนการทำงานของจิตได้ ซึ่งว่ากันโดยข้อเท็จจริงแล้วจิตเรานั้นมีเพียงดวงเดียว^{๖๔} แต่ที่มีชื่อแตกต่างกันก็เพราะเจตสิกที่เกิดพร้อมกับจิต ซึ่งจะทำให้จิตมีหน้าที่ (กิจ) ได้หลายอย่าง^{๖๕} ธรรมชาติแล้วจิตมีธรรมชาติเป็นกลาง ๆ ไม่เป็นบุญเป็นบาป มีธรรมชาติรู้หรือทำหน้าที่รู้เท่านั้น แต่ที่เป็นกุศล อกุศล นั้นเพราะมีเจตสิกมาประกอบเข้า ซึ่งโดยธรรมชาติ จิตจะเกิดขึ้นโดยขาดเจตสิกไม่ได้ จิตจะมีเจตสิกเกิดขึ้นเป็นองค์ประกอบที่สำคัญทุกครั้ง และเจตสิกนั้นก็มามีอารมณ์เดียวกันกับจิต เกิด-ดับพร้อมกับจิต มีที่ตั้งอันเดียวกับ จิตเหมือนกับความร้อน และแสงสว่างของไฟที่ไม่สามารถจะแยกจากกันได้ ดังนั้น เราจึงได้ข้อสรุปว่า จิตนั้นมีดวงเดียว แต่มีชื่อแตกต่างกันหรือมีจำนวนมาก เช่น จิต ๘๑, ๘๙, ๑๒๐ ก็เพราะการทำหน้าที่(กิจ) โดยข้อเท็จจริงแล้วจิตที่แยกออกไปนั้นก็เป็จิตดวงเดียวเพียงแต่ทำหน้าที่ต่างกันเท่านั้น ดังปรากฏในภาพ

^{๖๒} อภิป.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๑๐-๑๑๓, ตูรายละเอียดใน วิชาวินิ. (บาลี) ๒/๑๖๕-๑๖๖.

^{๖๓} วินัย อ.ศิวะกุล, **ทฤษฎีพุทธจิตวิทยา**, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันพุทธวิทยาศาสตร์ประยุกต์อภิปรัชญา มูลนิธิ วัดพระเชตุพนฯ, ๒๕๒๓), หน้า ๒๔.

^{๖๔} คำว่าจิตมีเพียงดวงเดียวในที่นี้ไม่ได้หมายถึงจิตสากลเหมือนแนวคิดเรื่องพรหมันหรือปรมาตมันของ พราหมณ์-ฮินดู จิตดวงเดียวในที่นี้หมายถึงจำนวนจิตของมนุษย์แต่ละคน จะมีเพียงดวงเดียว-ผู้วิจัย

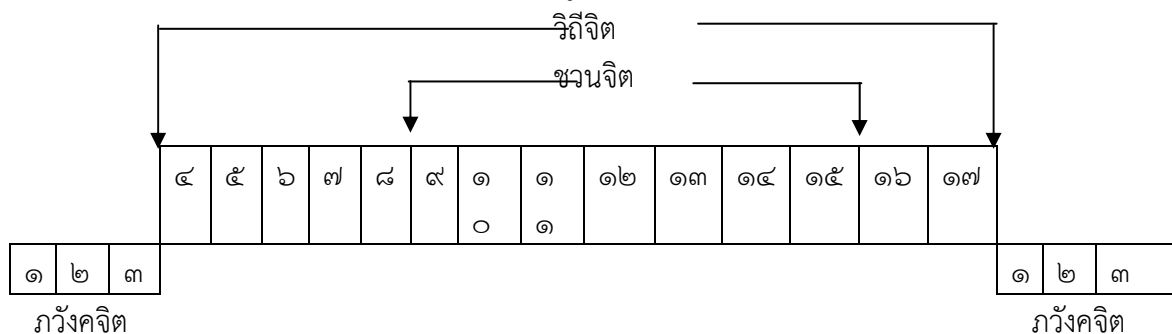
^{๖๕} ศ.นพ.เชวง เดชโกเศส, **ของดีในพระอภิปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร : คัลเลอร์เพรส, ๒๕๓๗), หน้า ๑๒-๑๓.

ภาพ ก. แสดงจิต+เจตสิก และรายละเอียดของจิตที่แยกออกไป

จากภาพ จะพบว่า จิตนั้นมีเพียงดวงเดียวแต่ที่แยกออกไปและเรียกชื่อต่างกันไปเพราะอำนาจของเจตสิกที่ประกอบกับจิต ถ้าขณะใดเจตสิกที่เป็นกุศลเข้าประกอบจิตนั้นก็เป็นกุศล แต่ถ้าขณะใดอกุศลเจตสิกเข้าประกอบจิตก็จะเป็นอกุศลตามไปด้วย นอกจากนั้นเจตสิกยังทำให้จิตมีหน้าที่(กิจ)ที่แตกต่างกันออกไป เช่น บางขณะเป็นวิถิจิต คือจิตที่รับรู้อารมณ์ บางขณะก็ทำหน้าที่เป็นวิถีมุตตกิจ คือ จิตที่พ้นวิถียังไม่มีการรับรู้อารมณ์ แต่เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว จิตที่แยกออกไปตามหน้าที่ หรือตามชื่อที่ปรากฏหลายชนิดนั้นเมื่อรวมแล้วก็มีเพียง ๑ ดวงเท่านั้น

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าเมื่อเราทราบความจริงเรื่องจิตได้แล้วก็ง่ายที่เราจะทราบว่ามีจิตนั้นเกิดมาอย่างไรและการที่เราจะทราบว่ามีจิตเกิดมาอย่างไรนั้นเราต้องพิจารณาจากกระบวนการทำงานของจิต โดยกระบวนการทำงานของจิตนั้นเราจะพบว่า จิตมีธรรมชาติรับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ) ซึ่งเมื่อจิตรับอารมณ์เข้ามาแต่ละครั้งก็จะมีระบบการทำงานภายในเพื่อที่จะแปรสภาพอารมณ์และส่งผลจากระบบการทำงานออกไปข้างนอกซึ่งก็ได้แก่บรรดาพฤติกรรมที่มนุษย์และสัตว์ได้แสดงออกมาต่าง ๆ กัน กล่าวได้ว่าระบบการทำงานของจิตนั้นมีความสลับซับซ้อนเป็นอย่างยิ่งจนบางครั้งยากที่จะทำความเข้าใจได้ง่าย ๆ อย่างไรก็ตามก็ได้มีผู้คิดรูปแบบของระบบการทำงานของจิตออกมาเพื่อที่จะทำให้เกิดความเข้าใจถึงระบบการทำงานของจิตได้ง่ายขึ้น โดยรูปแบบดังกล่าวถือว่าเป็นของแนวคิดทางอภิธรรมของฝ่ายเถรวาท การทำงานของจิตแต่ละครั้งจะมีรูปแบบการทำงานดังปรากฏในแผนภาพนี้คือ

ภาพ ข. แสดงกระบวนการทำงานของจิต

จากภาพ จะพบว่า กระบวนการทำงานของจิตที่รับรู้อารมณ์ในแต่ละครั้งจะมีลักษณะหรือขั้นตอนกระบวนการเกิดดับของจิตอยู่ ๑๗ ขณะ ในภาพ รูปสี่เหลี่ยมแต่ละรูปนั้นหมายถึงหนึ่งขณะจิต ช่วงการรับรู้หนึ่งจะมีอยู่ ๑๗ ขณะจิตโดย ๓ ขณะแรกเป็นภวังคจิตซึ่งอยู่นอกวิจิต นอกนั้นเป็นขณะจิตที่ขึ้นรับอารมณ์หรือวิจิตมี ๑๔ ขณะแต่ละขณะจิตมีความหมายดังนี้

ขณะจิตที่ ๑. ภวังคจิตเก่า (อดีตภวังค์) เป็นขณะจิตที่ยึดหน่วงอารมณ์เก่าลงสู่ภวังค์

ขณะจิตที่ ๒. ภวังค์ใหม่ (ภวังคฺฉลนะ) จิตเริ่มรับอารมณ์ใหม่เกิดหวั่นไหวเพราะแรงกระทบของอารมณ์ใหม่

ขณะจิตที่ ๓. ตัดกระแสภวังค์ (ภวังคฺปัจเฉทะ) ได้รับอิทธิพลของอารมณ์ใหม่เต็มที่ภวังคจิตจึงสิ้นสุดลง

ขณะจิตที่ ๔. จิตเริ่มขึ้นสู่วิถีเพื่อรับอารมณ์ทางใดทางหนึ่งใน ๕ ทาง เช่น ทางตา ทางหู เป็นต้น (ปัญจทวาราวชชนะ)

ขณะจิตที่ ๕. จิตเริ่มรับอารมณ์ใหม่ปรากฏเป็นความรู้แจ้งอารมณ์หรือวิญญาณ เช่น จักขุวิญญาณ

ขณะจิตที่ ๖. รับอารมณ์ใหม่เต็มที่ (สัมปฏิจฉันนะ)

ขณะจิตที่ ๗. พิจารณาอารมณ์ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล เป็นต้น (สันตிரณะ)

ขณะจิตที่ ๘. ตัดสินอารมณ์ ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล เป็นต้นได้แล้วเพื่อจะเสวยอารมณ์นั้นต่อไป (โฆฏฐัพพะ)

ขณะจิตที่ ๙-๑๕ พินิจอารมณ์ (ชวนะ) หรือเสพอารมณ์

ขณะจิตที่ ๑๖-๑๗ จิตยึดหน่วงอารมณ์ที่พินิจต่อจากชวนะก่อนตกลงสู่ภวังค์ (ตทาลัมพะ)^{๖๖}

จะเห็นว่า กระบวนการทำงานของจิตเมื่อครบ ๑๗ ขณะแล้วก็จะตกลงสู่ภวังค์เป็นอันสิ้นสุดและอายุของอารมณ์นั้นก็สิ้นสุดลงไปด้วยจนกว่าจะมีอารมณ์ใหม่มากระทบอีกหรืออาจจะเป็นอารมณ์เดิมเกิดขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งก็ได้ กระบวนการทำงานของจิตก็จะดำเนินไปเป็นวัฏจักรและเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและดำเนินไปอย่างรวดเร็วมากจนไม่อาจจะนับได้ว่าขณะที่เราคิดอยู่นั้นกระบวนการทำงานของจิตได้ดำเนินไปถึงขั้นตอนใดบ้าง

อนึ่ง ในกระบวนการทำงานของจิตนั้นไม่ได้หมายความว่ากระบวนการหรือขั้นตอนต่าง ๆ จะเกิดขึ้นครบทั้ง ๑๗ ขณะเสมอไปเพราะในบางขณะจิตก็มีกระบวนการทำงานที่ไม่ครบ เช่น บางครั้งอาจเหลือแค่ ๘ ขณะหรือ ๑๑ ขณะ เป็นต้น ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับอารมณ์ที่มนุษย์และสัตว์จะรับเข้ามาหรืออยู่ในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งซึ่งก็จะมีผลต่อการทำงานของจิต เช่น ในขณะเกิด (ปฏิสนธิ) กับขณะตาย (คิอฺจุติ) กระบวนการทำงานของจิตย่อมแตกต่างกัน แต่ที่นำมาแสดงในภาพนี้ก็เพื่อที่จะให้เข้าใจถึงภาพรวมทั้งหมดของกระบวนการทำงานของจิตตามปกติซึ่งจะมีมาตรฐานอยู่ที่ ๑๗ ขณะ

จากการกล่าวมาทั้งหมดเราจะพบว่า จิตในทรรคนะของพระพุทธศาสนานั้นมีกระบวนการทำงานแบบขณิกาวาทคือมีการเกิดดับเพื่อรับและเสวยอารมณ์เป็นขณะ โดยจิตหนึ่งดวงมีกระบวนการทำงานถึง ๑๗ ขณะ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว และการทำงานของจิตจะต้องอาศัยอารมณ์เป็นปัจจัยในการเกิดเพื่อไปรับอารมณ์ และเมื่อเสพเสวยอารมณ์แล้วก็จะนำผลไปเก็บไว้ในรูปของกรรมคือกรรมดีจัดเป็นกุศลกรรม กรรมชั่วจัดเป็นอกุศลกรรมและกรรมกลางๆ จัดเป็นอัปยาคตกรรม และจิตของมนุษย์หรือสัตว์นั้นจะทำงานอยู่

^{๖๖} สุนทร ฌ รัชชี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, หน้า ๒๖๔.

ตลอดเวลาเกิดดับสลับต่อกันไปเป็นกระบวนการ แม้เมื่อตายจากโลกนี้ไปแล้วจิตก็ยังทำงานอยู่ไม่ได้หยุด จะหยุดการทำงานเมื่อได้บรรลุธรรมคือพระนิพพานแล้วเท่านั้น ดังนั้น ในอีกมุมมองหนึ่งของการแสวงหาว่า ขวัญเกิดมาอย่างไรเกิดที่ไหนก็สามารถที่จะพิจารณาได้จากกระบวนการเกิดดับของจิตนี้เพราะจิตนั่นเอง คือขวัญในทางพระพุทธศาสนาซึ่งจิตในทรรศนะของพระพุทธศาสนานั้นไม่ได้เป็นอมตะหรืออาตมัน เหมือนกันกับที่ศาสนาพราหมณ์เข้าใจเนื่องจากจิตในพระพุทธศาสนานั้นมีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลาไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา คืออนาตมันไม่ใช่อาตมันอย่างที่ศาสนาพราหมณ์เข้าใจ ดังนั้น จากการอธิบาย มาทั้งหมดจึงทำให้เราเข้าใจถึงบ่อเกิดของขวัญได้ว่ามาจากกระบวนการทำงานหรือการรับรู้ของจิตที่เสพ เสวยอารมณ์และเก็บสั่งสมกรรม ถ้าจิตรับรู้ในสิ่งที่ดีและไม่ยึดมั่นถือมั่น (อุปาทาน) ก็จะทำให้กายดีคือ แสดงพฤติกรรมออกมาในทางที่ดีอันเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงความเป็นผู้มีขวัญดี แต่ถ้ารับรู้ในสิ่งที่ไม่ดีและมีความ ยึดมั่นถือมั่นและอวิชชาจะทำให้เกิดความทุกข์และแสดงพฤติกรรมออกมาในลักษณะของการเป็นผู้ที่มี ขวัญเสียอันจะก่อให้เกิดผลกับกายคือความทุกข์ความเจ็บป่วยได้ ดังนั้น บ่อเกิดของขวัญก็จึงมาจากบ่อเกิด ของจิตนั่นเอง

๒.๑.๔ ประเภทของขวัญ

สำหรับประเด็นต่อไปที่เราจะต้องนำมาพิจารณาในเรื่องขวัญก็คือประเด็นที่เกี่ยวกับการแยก ประเภทว่าพระพุทธศาสนาได้แยกประเภทขวัญไว้อย่างไร ซึ่งจากการศึกษามาทั้งหมดเราจะพบว่า พระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงขวัญหรือสิริไว้หลายประการด้วยกัน ซึ่งเราสามารถที่จะพิจารณาได้ดังต่อไปนี้

๒.๑.๔.๑ แบ่งตามลักษณะขวัญดีหรือเสีย เป็นการแบ่งตามลักษณะของขวัญแบบพื้น ๆ คือเรื่องขวัญดีขวัญเสียตามลักษณะหรือกระบวนการทำงานของจิตที่เกิดขึ้น โดยการแบ่งลักษณะนี้ขวัญมี อยู่ ๒ ประการ คือ

(๑) ขวัญดี (กุศล-บุญ) หมายถึง สภาพจิตใจที่ดีและส่งผลต่อการที่มีสภาพ ร่างกายที่ดี เพราะเมื่อจิตดีมันคงแล้วย่อมไม่ก่อให้เกิดปัญหากับกาย ซึ่งการมีขวัญดีหรือสุขภาพจิตดีนี้ย่อม เกิดมาจากสาเหตุที่แตกต่างกัน คือ (๑) ขวัญดีในระดับชาวบ้านทั่วไป เกิดมาจากการที่ได้อยู่ในสถานที่ที่ เหมาะสมแวดล้อมไปด้วยญาติที่เป็นที่รัก อยู่ภายใต้การปกครองที่เป็นธรรม มีทรัพย์สินพรั่งพร้อม หรือมี ทรัพย์สินพอที่จะดำรงตนอยู่ได้ไม่ลำบาก อันนี้ถือว่าเป็นขวัญดีที่เกิดมาจากการอยู่ในสภาพแวดล้อมที่ดี หรือเป็นขวัญดีที่เกิดจากความสมบูรณ์พูนสุขแห่งวัตถุ ขวัญประเภทนี้อาจจะเรียกเทียบได้กับความ สุข ประเภทของอามิส หรืออามิสสุข ในชื่อของสิริมิสสุขก็ได้ ขวัญดีประเภทนี้ถือว่ามียะยะเวลาสั้นขึ้นอยู่กับ คุณภาพของความสุคือวัตถุที่มี สุขหรือขวัญประเภทนี้เรียกว่าเป็นขวัญของชาวโลกเมื่อได้ก็ยินดี เมื่อไม่ได้ ก็เสียใจ (๒) ขวัญดีในระดับชาวบ้านที่มีปัญญา สำหรับขวัญดีประเภทนี้เกิดหรือมีแก่ผู้ที่มีความรู้ ความสามารถและได้มีการฝึกจิตอยู่เสมอ คือฝึกจิตเพื่อให้รับได้กับ (๑) ความเกิด (๒) ความแก่ (๓) ความ เจ็บ และ (๔) ความตาย โดยพิจารณาให้เห็นถึงกฎไตรลักษณ์ คือ ลักษณะที่เป็นสามัญทั่วไป ๓ ประการ^{๖๗} คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตา สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เรียกตามคำบาลีว่า เป็น อนิจจัง แต่ในภาษาไทยนิยมใช้คำว่า อนิจจัง หมายถึง สิ่งที่ไม่เที่ยง ภาวะที่เป็นอนิจจัง นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตาม บาลีว่า อนิจจตา หมายถึงลักษณะที่แสดงถึงความไม่เที่ยง เรียกเป็นศัพท์ว่า อนิจจลักษณะ สังขารทั้งหลาย เป็นทุกข์ ในภาษาไทย บางทีใช้อย่างภาษาพูดว่า ทุกข์ เป็นทุกข์ เป็นของคงทนอยู่ไม่ได้ มีสภาวะแห่งความ

^{๖๗} ราชบัณฑิต พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖), หน้า ๔๘๔.

บิพคันชัตตัง หรือภาวะที่เป็นทุกข์นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า ทุกขตา หมายถึงลักษณะที่แสดงถึงความเป็นทุกข์เรียกเป็นศัพท์ว่า ทุกขลักษณะ “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”^{๖๘} ความเป็นของมิใช่ตัวตน ภาวะที่เป็นอนัตตานั่น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนัตตตา หมายถึงลักษณะที่แสดงถึงความเป็นอนัตตา มิใช่ตัว มิใช่ตน เรียกเป็นคำศัพท์ว่า อนัตตลักษณะ ดังนั้น คำว่า ไตรลักษณ์ จึงหมายถึง ลักษณะที่เป็นสามัญทั่วไปของสิ่งทั้งปวง ๓ ประการ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความมิใช่ตัวตน^{๖๙} หรือไตรลักษณ์ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามัญลักษณ์ คือ ลักษณะที่เสมอกันแก่สังขารธรรมทั้งปวง^{๗๐} เพราะเมื่อพิจารณาได้ดังนี้แล้วย่อมจะเข้าใจถึงกฎความจริงของโลกและจักรวาลที่ตัวเราจะต้องเผชิญ คือต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตายตามสภาพ หรือต้องพบต้องพลัดต้องพรากจากสิ่งที่รักที่หวง ที่พึงใจ หรือต้องประสบกับสิ่งที่ไม่พึงพอใจได้ เมื่อฝึกจิตจนสามารถยอมรับได้กับสภาวะดังกล่าวแล้วเมื่อคราวคับขันย่อมไม่เสียกำลังใจและมีสติสามารถรับมือกับปัญหาที่จะเกิดหรือเกิดขึ้นได้โดยไม่สะทกสะท้าน สามารถแก้ไขปัญหานั้นให้ลุล่วงไปได้ด้วยดี อันนี้เราเรียกกันว่าเป็นขวิญติในระดับปัญญานั่น นอกจากนั้น ขวิญติประเภทยังหมายถึงการที่สาธุชนได้มีความสุขหรือมีขวิญติอันเนื่องมาจากการได้ทำบุญกุศลกับผู้ที่มีบุญที่เป็นเพื่อนาบุญของโลกคือพระอรหันต์ เมื่อทำบุญแล้วย่อมจะมีขวิญติและกำลังใจดีแม้เมื่อความตายมาถึงก็ไม่ประมาทมีสติตายอย่างปล่อยาวและเข้าใจ อันนี้ก็คือว่าเป็นขวิญติที่เกิดจากการทำบุญกุศล เป็นความอาภาวทางคุณธรรมจริยธรรม (๓) ขวิญติในระดับพระสงฆ์หรือระดับโลกุตระ เป็นขวิญติที่เกิดมาจากการได้มีที่พึ่งคือพระรัตนตรัยแล้วสามารถพัฒนาตนเองให้ไปถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนาในแต่ละระดับได้นับจาก (๑) พระโสดาบัน (๒) พระสกิทาคามี (๓) พระอนาคามี และ(๔) พระอรหันต์ ซึ่งพระอริยบุคคลในแต่ละระดับนั้นเป็นผู้ที่มีสมรรถภาพทางจิตที่เข้มแข็งไม่หวั่นไหวต่ออำนาจของกิเลส หรือเป็นผู้ที่มีสมรรถภาพทางจิตที่สามารถต่อสู้กับกิเลสได้อย่างน้อยๆก็คือเรื่องศีล ทาน ภวนา เรื่อยไปจนถึงการตัดรากเหง้าของกิเลสได้และมีกระบวนการรับรู้ของจิตที่มีต่อกิเลสหรืออารมณ์ภายนอกได้อย่างเท่าทัน โดยพิจารณาเหตุที่เข้ามากระทบให้เป็นเพียง “สักว่า” ไม่ถูกกิเลสท่วมทับเอาได้ ดังที่พระพุทธองค์ได้ทรงค้นพบวิธีการสำคัญที่สามารถฝึกจิตหรือควบคุมให้จิต (๑) ไม่ไหลตามกิเลส และ (๒) ทำให้จิตมีกระบวนการทำงานแบบใหม่เพื่อให้รู้เท่าทันกิเลส โดยวิธีการดังกล่าวนี้คือ วิธีการพิจารณาจิตดูการเกิดการดับของจิตที่ทำหน้าที่ในการเสพเสวยอารมณ์ แต่ไม่เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของการรับรู้ทำหน้าที่เป็นเพียงผู้ดูและพิจารณาเพื่อจะตัดกระแสของจิตไม่เข้าไปต่อกระแสการทำงานของจิตโดยพิจารณาให้เห็นเพียง “สักว่าแต่ ” และไม่เข้าไปรับรู้หรือเป็นส่วนหนึ่งของการทำงานของจิตนั้น ซึ่งคำสอนดังกล่าวมีปรากฏในพระพุทธพจน์ที่ทรงสอนพาหิยะทวารุจิยะว่า

พาหิยะ เพราะเหตุนี้ เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เมื่อเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ที่ได้รับรู้ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง พาหิยะ เธอพึงศึกษาอย่างนี้แล เมื่อใดเธอเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ ที่ได้รับรู้ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง เมื่อนั้นเธอก็จะไม่มีเมื่อใดเธอไม่มี เมื่อนั้นเธอก็จะไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อใดเธอไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อนั้นเธอก็จะไม่ในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น ไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นี่เป็นที่สุดแห่งทุกข์^{๗๑}

^{๖๘} อด.ดิก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^{๖๙} ดุราละเยียดโน วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐-๒๔/๒๗-๓๑.

^{๗๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๐๔.

^{๗๑} ข.อุ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๖.

ซึ่งคำว่า เห็นสักว่าแต่เห็น รู้สักว่าแต่รู้ มันเป็นคำพูดที่มุ่งให้ผู้ปฏิบัติเข้าไปพิจารณาการเสพเสวย อารมณ์ของจิตว่า นั่นเป็นเพียงแค่การทำงานของจิตเท่านั้น เราต้องเข้าไปพิจารณาเพื่อรู้เพื่อเห็นเท่านั้น อย่าไปรับรู้หรือเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการดังกล่าว เมื่อพิจารณาเห็นก็ปล่อย วาง ให้รู้เพียงแค่ว่า เห็นเพียงแค่ว่าเห็นอย่าเอามาเป็นตัวเป็นตน อย่ายึดมั่นถือมั่นว่าเราว่าเขา เพราะนั่นเป็นเพียงกระบวนการ ทำงานของจิตเท่านั้น ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนไม่ใช่เราไม่ใช่เขา เมื่อพิจารณาเช่นนี้ มนุษย์ย่อมไม่หลงไปกับ กระบวนการปรุงแต่งจิตคือไม่เสพเสวยอารมณ์ที่เข้ามา หรือไม่ไปต่อกระแสให้อารมณ์เข้ามาสู่กระบวนการ ทำงานของจิต จิตก็จะสุข ปลอดโปร่ง สว่าง สงบ และบริสุทธิ์ได้ โดยความบริสุทธิ์ของจิตนี้ก็มาจากการที่มนุษย์รู้หลักในการพิจารณาให้เห็นสภาพตามความเป็นจริงของจิต ไม่เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งในการเก็บ เอาอารมณ์ที่เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการทำงาน เป็นการพิจารณาเพื่อตัดกระแสของการทำงาน ของจิตเพื่อที่จิตจะไม่เสพเสวยกิเลสหรือปรุงแต่งให้มีตัวมีตนเป็นอัตตายึดมั่นถือมั่น ซึ่งจิตในลักษณะนี้ถือว่าเป็นจิตที่ปลอดจากกิเลสหรือจิตที่รู้เท่าทันกิเลสนั่นเอง

เมื่อมนุษย์สามารถฝึกจิตให้เข้าสู่ภาวะของความมั่นคงดังกล่าวได้กิเลสหรือเชื้อที่จะเป็นเหตุให้จิต หวั่นไหวจึงไม่มี เมื่อไม่มีกิเลสเข้ามาครอบงำจิตได้อีกจิตก็จะเข้มแข็ง ซึ่งในที่นี้ก็คือ การมีขวัณดี ขวัณที่ มั่นคงนั่นเอง ซึ่งพระอรหันต์นั้นถือว่าเป็นผู้ที่มิขวัณดีอยู่แล้วเหตุฉะนั้นพระพุทธองค์จึงได้ตรัสไว้ในทมิณิกาย สิลขันธวรรคว่าพระอรหันต์ย่อมไม่เป็นผู้ประกอบพิธีกรรมการเรียกขวัณ เหตุเพราะพระอรหันต์นั้นท่าน ขวัณดีอยู่แล้ว และการเรียกขวัณหรือการทำขวัณนั้นก็ไม่ได้มีประโยชน์อีกทั้งยังไม่ใช้ทางสำหรับการหลุด พ้นจากกิเลส ดังนั้น จึงทรงตรัสว่าพระอรหันต์โดยมากจะไม่ประกอบพิธีกรรมเหล่านี้เลย เพราะพระ อรหันต์นั้นเป็นผู้มีขวัณดีสุดแล้วนั่นเอง

(๒) ขวัณเสีย(อกุศล-บาปกรรม) สำหรับคำว่า ขวัณเสียในทางพระพุทธศาสนา นั้นก็คืออาการ (๑) ตกใจกลัวคือกลัวต่อภัยในโลกที่มนุษย์เกิดมาแล้วจะต้องประสบอยู่เป็นประจำ ๕ ประการ คือ ๑. อาชีวิกภัย ได้แก่ ภัยเนื่องด้วยการเลี้ยงชีพ คือ กลัวว่าจะตกงานไม่มีงานทำ หรือกลัวถูก เลิกจ้าง ไม่จ้างต่อ เป็นต้น ๒. อสิลภัย ได้แก่ ภัยคือความเสื่อมเสียชื่อเสียงอันเกิดมาจากการทำงานหรือ การประกอบอาชีพ คนเราทุกวันนี้หรือในอดีตที่ผ่านมายังมีกิเลสยังติดชื่อเสียงไม่อาจจะปล่อยวางได้ก็จะ กลัวต่อการเกิดเหตุอันไม่คาดคิดขึ้นในชีวิตได้ ๓. ปริสสารชภัย ได้แก่ ภัยคือความครั่นคร้ามในบริษัทเป็น ภัยที่เกิดจากการเข้าสมาคมเนื่องจากตนเองไม่มีความรู้ความสามารถเพียงพอจนไม่อาจจะอยู่ร่วมกับสังคม ได้ คนที่มีความรู้มีสติปัญญานั้นจะไม่ภัยในเรื่องนี้แต่คนที่เกิดมาแล้วไม่ค่อยมีสติปัญญาจะกลัวเรื่องนี้มาก อันนี้เป็นความกลัวอย่างหนึ่ง ๔. มรณภัย ได้แก่ ภัยคือความตาย นับเป็นภัยที่มีความเป็นสากลมากที่สุด เพราะการตายนั้นมีสาเหตุมาจากการเกิดเมื่อเกิดแล้วจะต้องตายแน่ๆ แต่ที่แนกว่านั้นก็คือคนเราเรื่องนี้ ไม่ได้ ซึ่งคำว่าความตายหรือ มรณ หมายความว่า ความสิ้นสุดของชีวิต หรือ การตาย คือการที่ขันธ ๕ (รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) แตกสลาย การทอดทิ้งร่างกาย ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ การที่ชีวิตสูญสิ้น ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตกแห่งขันธ ความทำลายไป ความไม่เที่ยง ความ หายไปแห่งธรรมเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า มรณะ^{๗๒} ซึ่งมนุษย์เรานั้นเกิดมาแล้วอยู่ไม่เก็นร้อยปีก็ต้องตาย แน่ๆดังที่ปรากฏในพระพุทธพจน์ที่ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายุคนเรานี้สั้นนัก ขาดหนียังจะต้องไปเกิด กุศลควรสร้างไว้พรหมจรรย์ควร ประพฤติไม่มีใครเลยที่เกิดแล้วไม่ตาย ภิกษุทั้งหลาย คนใดอายุยืน คนนั้นจะอยู่ได้แค่ ๑๐๐ ปี

^{๗๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๔๐/๓๒๕.

หรือเกินกว่าบ้างก็เล็กน้อยการตายเป็นสิ่งที่ทุกคนหลีกเลี่ยงไม่พ้นและไม่รู้ได้ว่าจะตายลงเมื่อใด พระพุทธองค์ทรงเตือนให้รับกระทำแต่กรรมดีและปฏิบัติเพื่อพ้นทุกข์ เพราะนานหนักหนาแล้วที่เธอทั้งหลายได้ประสบกับความทุกข์ในการตายของบิดา มารดา บุตร ธิดา พี่น้องชายหญิงทั้งหลาย ก็ในขณะที่ประสบความทุกข์เช่นนั้นเธอทั้งหลายได้หลั่งน้ำตา ลงบนหนทางอันยาวนี้มากกว่าน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ ทีเดียวน”^{๗๓}

มนุษย์เราเมื่อถูกภัยคือความตายนี้คุกคามด้วยสาเหตุที่แตกต่างกันแล้วก็จะเกิดความกลัว เมื่อเกิดความกลัวก็จะเกิดความทุกข์ลัดกลุ้ม การเกิดความทุกข์ลัดกลุ้มเป็นทุกข์เช่นนี้แหละที่เราเรียกกันว่าเป็นอาการขวัญเสียหรือขวัญไม่ดีเหตุเพราะจิตอ่อนไหวไม่มั่นคง เกิดจากกิเลสคือโมหะ อันจัดเป็นอวิชชาเป็นรากฐานทำให้เกิดความกลัว เมื่อเกิดความกลัวก็จะขวัญเสียเมื่อขวัญเสียก็ต้องเข้าหาพราหมณ์หรือนักบวชที่ตนเองเคารพศรัทธาเพื่อให้ประกอบพิธีกรรมเรียกขวัญเสริมขวัญและกำลังใจให้มีขึ้น ๕.ทุกคติภัยได้แก่ ภัยคือทุกติ หมายถึงภัยคือการที่ตนเองไม่ได้ทำความดีใดๆเลย เมื่อไม่ได้ทำความดี ทำแต่ความชั่วในที่สุดก็ได้ตายไปเกิดในทุคติมี นรก เปรต อสุรกาย และสัตว์ดิรัจฉาน ต้องทนทุกข์ทรมานอยู่ในที่นั้นเป็นเวลานาน มนุษย์เรามีธรรมชาติเหมือนกันอยู่อย่างหนึ่งคือ รักสุขเกลียดทุกข์ อยากเกิดไม่อยากตาย แต่ในเวลาที่เป็นอยู่ไม่ได้ทำความดีใดๆ ในเมื่อเวลาตายมาถึงก็ต้องไปเกิดในทุคตินั้นการเกิดเป็นเช่นนี้เขาย่อมมีความกลัวต่อทุกติความกลัวต่อภัยดังกล่าวย่อมทำให้เกิดอาการขวัญเสียหรือขวัญไม่ดีได้

๒.๑.๔.๒ แบ่งตามลักษณะขวัญในเชิงอุปมาเปรียบเทียบ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาได้ทำการเปรียบเทียบมนุษย์หรือสัตว์ซึ่งเป็นผู้ที่มีหน้าที่ในสังคม ผู้ที่มีหน้าที่รับผิดชอบดูแลผู้คนเป็นจำนวนมากๆว่าเป็นเหมือนกับขวัญของคนเหล่านั้น เช่นเปรียบเทียบว่า พระราชา คือ ขวัญของประเทศ สามเณรเป็นขวัญของภรรยา ครูอาจารย์เป็นขวัญของบุตร เป็นต้น ซึ่งการเปรียบเทียบว่าพระราชาเป็นขวัญของแคว้นแคว้นนั้นมีปรากฏในชาดกว่า

ดูก่อนมหาราชเจ้า พระองค์เป็นผู้ประมาทเสวยราชสมบัติ เพราะฉะนั้น แคว้นแคว้นทั้งสิ้นของพระองค์ จะพินาศเหมือนถูกกำจัดย้อยแย่ง ธรรมดาพระราชาเมื่อเสวยราชสมบัติด้วยความประมาท หาใช่เป็นเจ้าของแห่งแคว้นแคว้นทั้งสิ้นไม่ถึงความพินาศในปัจจุบันแล้ว ในภพหน้าจักต้องเกิดในมหานรกอีก อนึ่งเมื่อพระราชาถึงความประมาทแล้ว แม้ชนในราชสำนัก นอกราชสำนัก ย่อมจะพากันประมาท ด้วยเหตุนี้ พระราชาไม่ควรประมาทอย่างยิ่ง เพราะมิฉะนั้นจะเกิดความประมาท เพราะประมาท จึงเกิดความเสื่อมและเพราะความเสื่อมจึงเกิดโทษ ดูก่อนท่านผู้มีภาระครอบครองรัฐ อย่าประมาทเลย เพราะกษัตริย์เป็นอันมาก หากมีความประมาท ต้องเสื่อมประโยชน์ของแคว้นแคว้น เสื่อมทั้งแคว้นแคว้น อนึ่ง ชาวบ้านประมาท ก็เสื่อมจากบ้าน บรรพชิตประมาท ก็เสื่อมจากอนาคาริกวิสัย

ดูก่อนพระองค์ผู้เป็นมิ่งขวัญของรัฐ โภคสมบัติ ทุกอย่างในแคว้นแคว้น ของกษัตริย์ผู้ประมาทแล้ว ย่อมพินาศหมด ข้อนั้นท่านกล่าวว่า เป็นความทุกข์ ของพระราชา

จะเห็นว่า คำว่ามิ่งขวัญในที่นี้ก็คือเปรียบพระราชานั้นเป็นเสมือนขวัญของประเทศเพราะเป็นผู้ที่จะต้องดูแลปกครองประเทศให้มีแต่ความสุขสงบดังนั้นจึงเปรียบพระราชาเป็นเสมือนขวัญของประเทศ ส่วนข้อเปรียบอื่นๆนั้นก็มิเช่นเดียวกันนี้

^{๗๓} ติวราญละเอียดยใน อง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๓๖/๑๙๑-๑๙๕.

๒.๑.๕ วิธีการเสริมสร้างขวัญและกำลังใจ

สำหรับประเด็นต่อไปที่เราจะต้องนำมาอธิบายก็คือประเด็นที่เกี่ยวข้องกับวิธีการเสริมสร้างขวัญและกำลังใจในพระศนะของพระพุทธศาสนาว่าพระพุทธศาสนาได้เสนอแนวทางในการสร้างขวัญหรือบำรุงขวัญกำลังใจของตนเองและผู้อื่นอย่างไร ซึ่งแนวการสร้างขวัญและกำลังใจนั้นอาจจะไม่ได้มีเฉพาะเรื่องของพิธีกรรมเนื่องจากพระพุทธศาสนาไม่ได้เน้นเรื่องของพิธีกรรม แต่เน้นหรือหลักการที่เห็นว่าจะสามารถสร้างขวัญและกำลังใจให้เกิดกับตนเองได้ ซึ่งหลักและวิธีการสร้างขวัญและกำลังใจของพระพุทธศาสนาเท่าที่ได้ศึกษามาทั้งหมดนั้นก็ยังมีดังต่อไปนี้

๒.๑.๕.๑ วิธีการเสริมสร้างขวัญและกำลังใจด้วยการให้ทาน รักษาศีลและเจริญภาวนา

สำหรับในแนวคิดของพระพุทธศาสนาจะพบว่า มนุษย์สามารถที่จะมีขวัญและกำลังใจดีขึ้นมานั้นนั้นจะต้องมีวิธีการหรือแนวทางในการกระทำที่จะก่อให้เกิดขวัญและกำลังใจได้ด้วยการปฏิบัติหรือดำเนินชีวิตให้เป็นไปตามหลักคำสอนก็คือด้วยหลักของไตรสิกขา คือ ด้วยการให้ทาน รักษาศีลและเจริญภาวนา ซึ่งการเสริมสร้างขวัญและกำลังใจของพระพุทธศาสนาในอันดับแรกก็คือ การบริจาคทาน ซึ่งคำว่า ทาน หมายถึง การทำบุญอย่างหนึ่งในบุญกิริยาวัตถุ ๓ คือ บุญสำเร็จด้วยการให้ทาน^{๗๔} หรือ ทาน หมายถึง การให้สิ่งที่ควรให้^{๗๕} จะเห็นว่าการให้ทานตามความหมายนี้ จะต้องเลือกสิ่งที่เหมาะสมและต้องประกอบด้วยเหตุผล ผู้รับก็ต้องมีความจำเป็นที่จะต้องให้สิ่งนั้นด้วย ข้อความที่เกี่ยวกับการให้ทานในอบทานนี้ โดยสรุปเป็นการให้สิ่งของที่จำเป็นต้องใช้และของที่จะให้นั้นเป็นสิ่งที่เลือกสรรแล้วเป็นอย่างดี

นอกจากนั้น คำว่า ทาน ยังมีความหมายที่หลากหลาย ดังนี้ ทาน หมายถึง จาคเจตนา^{๗๖} กล่าวคือ การให้ทานต้องมีเจตนาเป็นสำคัญจึงจะสละสิ่งที่จะให้ได้และเจตนาจะต้องประกอบด้วยลักษณะ ๓ ประการคือ (๑) มีความเชื่อ (๒) มีความละอายต่อบาป (๓) ให้สิ่งที่เป็นประโยชน์^{๗๗} ทาน หมายถึง การให้อภัย^{๗๘} ตามความหมายนี้พยานหมายเอาการงดเว้นจากเวรภัย ได้แก่ การรักษาศีล มีเว้นจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้น การรักษาศีล เป็นการให้ทานอย่างหนึ่ง ถือเป็นการให้ที่ยิ่งใหญ่ เพราะเป็นการให้ความปลอดภัยในชีวิตแก่สัตว์ทั้งหลาย ทาน หมายถึง วัตถุทาน^{๗๙} ทานประสงค์เอาการให้สิ่งของ มีข้าว น้ำ เป็นต้น ทาน หมายถึง การให้ และเป็นการให้เพื่อบูชาคุณ เพื่อตอบแทนคุณหรือเพื่อสงเคราะห์^{๘๐} ทาน หมายถึง อาการที่ให้โดยไม่คิดเอากลับคืนมา คือให้สิ่งของ เช่น เครื่องนุ่งห่ม ข้าว น้ำ หรือที่อยู่อาศัย รวมทั้งการให้กำลังกายกำลังใจ และกำลังสติ ปัญญา โดยมุ่งประโยชน์แก่ผู้รับ เพื่อบูชาคุณเพื่อสงเคราะห์^{๘๑} ทาน

^{๗๔} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๕๕.

^{๗๕} มงคลตถทีปนี.(บาลี) ๒/๒ , มงคลทีปนี.(ไทย) ๓/๒.

^{๗๖} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๔๑/๘๐.

^{๗๗} อง.อรรถก. (บาลี) ๒๓/๓๒/๑๙๔, อง.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๓๒/๒๘๘.

^{๗๘} ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๕/๕๔.

^{๗๙} อง.อรรถก.(บาลี) ๒๓/๓๕/๑๙๖, อง.อรรถก.(ไทย) ๒๓/๓๕/๒๙๒.

^{๘๐} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักอักษรเจริญทัศน์, ๒๕๔๖) , หน้า ๑๐๒๓.

^{๘๑} สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, ธรรมานุกรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาภูมิราชวิทยาลัย, ๒๕๒๗), หน้า ๑๗๙.

หมายถึงการให้สิ่งที่ควรให้แก่คนที่ควรให้ เพื่อประโยชน์แก่คนอื่น อันเป็นการสละสิ่งของๆ ตนเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น^{๘๒}

กล่าวโดยสรุปแล้ว คำว่า ทาน หมายถึง การให้ การเสียสละ การบริจาค โดยไม่คิดเอา กลับคืนมารวมไปถึงการให้อภัยด้วย สำหรับทัศนะของพระพุทธศาสนาถือว่า การให้ทานเป็นเรื่องของชาวบ้านโดยทั่วไปส่วนการบริจาค จะเป็นเรื่องของอริยชน ผู้มีจิตระดับสูง อนึ่ง เราต้องยอมรับความจริงอย่างหนึ่งว่า ชาวบ้านทั่วไปจะทำอะไรโดยไม่หวังผลตอบแทนไม่ว่าทางตรงหรืออ้อมเป็นสิ่งที่ทำได้ยากอย่างน้อยที่สุด เขาควรจะได้รับอะไรตอบแทนบ้างไม่มากก็น้อยมิฉะนั้น เขาจะต้องเป็นอริยชนที่เห็นว่า ทานหรือจาคะนั้น เป็นอุบายกำจัดความตระหนี่หรือกิเลสส่วนลึกให้หมดไป^{๘๓}

อนึ่ง เราจะพบว่า คำว่า ทาน ในทางพระพุทธศาสนาสามารถที่จะแบ่งได้เป็น ๒ ประเภท คือ ๑. อามิสทาน ได้แก่ การให้สิ่งของเป็นทาน ๒. ธรรมทาน ได้แก่ การให้ธรรมเป็นทาน^{๘๔} ทานทั้ง ๒ ประการนี้ อามิสทาน คือ การให้วัตถุสิ่งของ ซึ่งคัมภีร์มั่งคัลลตปิณี ได้อธิบายว่า เป็นการให้ปัจจัย ๔ คือ อาหาร ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค ส่วนธรรมทาน เป็นการให้คำแนะนำสั่งสอนให้รู้ดีรู้ชั่ว หรือ การแสดงธรรม ในทานทั้ง ๒ ประการนี้ พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญ ธรรมทานว่า เป็นทานที่มีผลเลิศกว่าอามิสทาน แต่ในที่บางแห่งท่านจำแนกประเภทแห่งทานไว้ ๓ คือ ๑. อามิสทาน ได้แก่ การให้วัตถุที่ควรให้ ๒. ธรรมทาน ได้แก่ การให้ธรรมะ ๓. อภัยทาน ได้แก่ การให้ความปลอดภัย นอกจากนั้นยังมี ทานอีกประการหนึ่งที่จำแนกตามผู้รับทานหรือลักษณะการให้มี ๒ ประเภทคือ ๑. สังฆทาน ได้แก่ ทานที่ให้เพื่อส่วนรวม ไม่เจาะจงผู้รับ ๒. ปาฏิบุคคลิกทาน ได้แก่ ทานที่ให้เจาะจงแก่บุคคลหนึ่ง^{๘๕} สำหรับการให้ทานผู้ให้ต้องมีเจตนาเป็นสำคัญ ซึ่งมีอยู่ ๓ ประการคือ

๑. บุพพเจตนา คือ ความตั้งใจก่อนที่จะให้ทาน ผู้ให้ทานมีความยินดี เริ่มตั้งแต่คิดจะกระทำ ทานแล้วตระเตรียมสิ่งของต่างๆ ที่เป็นอุปกรณ์แห่งทาน ขณะที่จัดสรรสิ่งของนั้นจิตมีความยินดี คิดว่า “เราจะทำการฝังขุมทรัพย์สมบัติที่จะติดตามตนไปในกาลทุกเมื่อ”^{๘๖}

๒. มุญจนเจตนา คือ ความตั้งใจในขณะที่กำลังให้ทาน ขณะที่ทลายกำลังให้ทานนั้นมีจิตผ่องใส บรรจงวางวัตถุทานลงที่มือของทักษิณียบุคคล ทำจิตให้เลื่อมใสว่า “เรากำลังถือเอาสาระจากทรัพย์ที่ไม่มีสาระ”^{๘๗}

๓. อปรปรเจตนา คือ ความตั้งใจหลังจากให้ทาน หมายถึง จิตของผู้ให้ทานมีความเบิกบานเมื่อระลึกถึงการกระทำทานของตนคราวใดก็มีความอิ่มใจ เกิดปิติในทานนั้นว่า “ทานที่ทานผู้รู้บุญญัตติไว้ เราได้กระทำตามแล้ว ทานของเราสำเร็จประโยชน์ด้วยดี”^{๘๘}

เจตนาแห่งผู้กระทำทานดังกล่าวนี้ เป็นเหตุนำความสุขมาให้แก่ผู้กระทำและเป็นไปเพื่อประโยชน์ทั้งในปัจจุบันและอนาคต

^{๘๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร :โรงพิมพ์มหาจุฬารามราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๗๑.

^{๘๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

^{๘๔} ชุ.อิติ.(บาลี) ๒๕/๔๘/๓๑๖.

^{๘๕} ม.อุ.(บาลี) ๑๔/๓๗๖-๓๘๑/๓๒๑-๓๒๖.

^{๘๖} อง.ปญจก.(บาลี) ๒๒/๓๗/๓๖-๓๗.

^{๘๗} อง.ปญจก.(บาลี) ๒๒/๓๗/๓๖-๓๗.

^{๘๘} อง.ปญจก.(บาลี) ๒๒/๓๗/๓๖-๓๗.

ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาแล้ว ว่าจะมีผลมาก ผู้ให้ทานต้องเป็นผู้มีศีล วัตถุทานต้องบริสุทธิ์และผู้รับทานต้องเป็นผู้มีศีลด้วย หรือยิ่งไปกว่านั้น หากผู้รับทานเป็นผู้สิ้นกิเลสด้วยแล้ว ทานที่ให้แก่ก็จะมีอานิสงส์มากขึ้นตามลำดับ ซึ่งทักษิณบุคคลคือ ผู้เป็นนอานาบุญของชาวโลกหรือผู้ที่ควรรับทานและมีผลแห่งทานมาก ซึ่งมีอยู่ ๑๐ จำพวกคือ ๑. พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒. พระปัจเจกพุทธเจ้า ๓. ทานผู้เป็นอุภโตภาควิมุตติ ๔. ทานผู้เป็นปัญญาวิมุต ๕. ทานผู้เป็นกายสักขี ๖. ทานผู้เป็นทวิญญูปัตตะ ๗. ทานผู้เป็นสัทธาวิมุต ๘. ทานผู้เป็นธัมมานุสारी ๙. ทานผู้เป็นสัทธานุสारी ๑๐. ทานผู้เป็นโคตรภู^{๘๙} โดยเมื่อมนุษย์ให้ทานกับบุคคลเหล่านี้ย่อมจะได้รับผลของการให้ทานมากกว่าบุคคลประเภทอื่น

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่า การให้ทานย่อมมีองค์ประกอบหลายอย่าง ซึ่งพระพุทธศาสนาได้นับย้ำหรือเสนอไว้ว่าการให้ทานย่อมจะก่อให้เกิดผลในหลายประการแก่ผู้ให้ทาน หรือผู้บริจาค และอายุก็เป็นหนึ่งในผลของการให้ทาน ดังปรากฏในพระพุทธพจน์เหล่านี้ว่า

ดูก่อนสุปวาสา อริยสาวิกาเมื่อให้โภชนาหารเป็นทาน ชื่อว่าให้สถาน ๔ แก่ปฎิคาหกทั้งหลาย ให้สถาน ๔ คืออะไรบ้าง คือ ให้อายุ ให้วรรณะ ให้สุขะ ให้พละ ครั้นให้อายุแล้วย่อมเป็นผู้มีส่วน (ได้รับ) อายุอันเป็นของทิพย์บ้าง ของมนุษย์บ้าง^{๙๐}

ครั้นได้โภชนาหารโดยทางที่ชอบแล้ว ได้ยศพร้อมทั้งญาติพร้อมทั้งพวกพ้องแล้ว ขอเราจงเป็นอยู่นาน รักษาอายุอยู่ได้ยั่งยืน นี่เป็นธรรมประการที่ ๓ อันเป็นที่ปรารถนาใคร่ชอบใจ หาได้โดยยากในโลก^{๙๑}

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มนุษย์ทั้งหลายบริโภคข้าวที่สุกไม่ดี ย่อมอายุสั้น ผิวพรรณก็ไม่งาม กำลังก็ลดถอยและมีอาพาธมาก ดูก่อนภิกษุทั้งหลายมนุษย์ทั้งหลายได้บริโภคข้าวที่สุกได้ที่ ย่อมมีอายุยืน ผิวพรรณงาม มีกำลังและมีอาพาธน้อย^{๙๒}

ดูก่อนสุปวาสา อริยสาวิกาผู้ถวายโภชนะ ชื่อว่าให้ฐานะทั้ง ๕ แก่พวกปฎิคาหก คือ ให้อายุ ให้วรรณะ ให้สุข ให้พละให้ปฏิภาณ. ก็แลผู้ให้อายุ ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งอายุ ทั้งที่เป็นของทิพย์ทั้งที่เป็นของมนุษย์ ฯลฯ ผู้ให้ปฏิภาณ ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งปฏิภาณทั้งที่เป็นของทิพย์ ทั้งที่เป็นของมนุษย์^{๙๓}

บุญอันเลิศ คือ อายุ วรรณะ ยศเกียรติ สุขและกำลัง ย่อมเจริญแก่บุคคลผู้รู้แจ้งธรรมที่เลิศ เลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ คือ เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าผู้เลิศ ผู้เป็นทักษิณบุคคลชั้นเยี่ยม เลื่อมใสในพระธรรมที่เลิศ อันปราศจากราคะ เป็นที่เข้าไปสงบเป็นสุข เลื่อมใสในพระสงฆ์ผู้เลิศ เป็นนาคบุญชั้นเยี่ยม ให้ทานในสิ่งที่เลิศปราศจากราคะผู้ถือนั่นธรรมที่เลิศ ให้สิ่งที่เลิศเป็นเทวดาหรือมนุษย์ ย่อมถึงสถานที่เลิศ^{๙๔}

^{๘๙} อก.ทสก.(บาลี)๒๔/๑๖/๑๙ , อก.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๖/๒๙-๓๐.

^{๙๐} อก.จตุกก.อ.(ไทย) ๒/๑๙๑.

^{๙๑} อก.จตุกก.อ.(ไทย) ๒/๑๙๘.

^{๙๒} อก.จตุกก.อ.(ไทย) ๒/๒๒๒.

^{๙๓} อก.เอก-ทก.อ.(ไทย) ๑/ ๒/๑๓๙.

^{๙๔} อก.ปญจก-ฉก.อ.(ไทย) ๓/๗๐.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทายกผู้ให้โภชนะเป็นทาน ชื่อว่าให้ฐานะ ๕ อย่างแก่ภิกษุ ๕ อย่างเป็น โฉน คือ ให้อายุ ๑ ให้วรรณะ ๑ ให้สุข ๑ ให้กำลัง ๑ ให้ปฏิภาณ ๑ ครั้นให้อายุแล้วย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งอายุทั้งที่เป็นทิพย์ ทั้งที่เป็นมนุษย์^{๙๕}

ดูก่อนคฤหบดีธรรม ๕ ประการนี้ นำปรารถนา นำใคร่ นำพอใจ หาได้โดยยากในโลก ๕ ประการ เป็นโฉน คือ อายุ ๑ วรรณะ ๑ สุข ๑ ยศ ๑ สวรรค์ ๑ ดูก่อนคฤหบดี ธรรม ๕ ประการนี้แล นำปรารถนา นำใคร่ นำพอใจ หาได้โดยยากในโลก.^{๙๖}

ดูก่อนคฤหบดี อริยสาวกผู้ต้องการอายุ ไม่ควรอ่อนวอนหรือเพลิดเพลินอายุหรือแม้เพราะเหตุแห่งอายุ อริยสาวกผู้ต้องการอายุ พึงปฏิบัติปฏิบัติทางอันเป็นไปเพื่ออายุ เพราะปฏิบัติทางอันเป็นไปเพื่ออายุที่พระอริยสาวกนั้นปฏิบัติแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อให้ได้อายุ อริยสาวกผู้นั้นย่อมได้อายุที่เป็นของทิพย์ หรือเป็นของมนุษย์^{๙๗}

นรชนใดให้ของที่เลิศ ให้ของที่ดี และให้ของที่ประเสริฐ นรชนนั้นจะบังเกิด ณ ที่ใด ๆ ย่อมมีอายุยืน มียศ^{๙๘}

จากข้อความที่ได้ยกมากล่าวนั้นจะพบว่า การให้ทานสามารถที่จะทำให้อายุยืน ซึ่งโดยนัยของการมีอายุยืนก็คือการมีขวัญและกำลังใจที่มั่นคงอันเนื่องมาจากการได้ให้ทานบริจาคทานแก่ผู้มีศีล เนื่องจากว่าการให้ทานนับแต่ทานที่เป็นวัตถุหรือว่าทานที่เป็นไปในทางจิตคืออภัยทานย่อมทำให้ชีวิตมนุษย์นั้นสามารถที่จะยืดหรือยืนยาวออกไปอีกได้ และพระพุทธศาสนาก็มีแนวคิดหรือคำสอน ว่าการให้ทานย่อมหวังผลได้ทั้งในโลกนี้และโลกหน้า คือการที่ผู้ให้ทานย่อมประสบผลที่ดี คือ การมีอายุยืนยาวหรือมีขวัญและกำลังใจที่ดีซึ่งเป็นผลทางจิตใจทั้งในปัจจุบันและในสัมปรายภพ

ประการต่อมาก็คือ การรักษาศีล การรักษาศีลนั้นถือว่าเป็นอีกวิธีการหนึ่งที่จะก่อให้เกิดขวัญและกำลังใจที่ดีให้กับมนุษย์เรา เนื่องจากการมีศีลหรือการรักษาศีลนั้นย่อมก่อให้เกิดความมั่นใจในการดำเนินชีวิตเพราะคำว่าศีลนั้นแปลว่า ปกติ คือไม่ผิดไปจากปกติ การที่มีศีล รักษาศีล ก็เพื่อทำให้ปกติ ว่าด้วยเหตุ คือ การประพฤติปฏิบัติที่จะทำให้เกิดความสงบ ที่เกิดจากการไม่กระทบกระทั่งตนเองและผู้อื่นให้เดือดร้อนโดยการกระทำภายนอก ด้วยกายวาจา เมื่อว่าด้วยผล คือ ตัวสงบที่ได้เกิดขึ้นแล้วเพราะการปฏิบัติได้อย่างถูกต้องทางกาย ทางวาจาทั้งส่วนตนและส่วนสังคม เมื่อเป็นเช่นนั้นการที่มนุษย์เรามีศีลก็เท่ากับว่ามนุษย์เราจะไม่เดือดร้อนจากการเบียดเบียนกันและกัน เมื่อไม่มีการเบียดเบียนกันเช่นนั้นก็ย่อมหมายความว่ามนุษย์เราย่อมจะมีขวัญและกำลังใจที่ดีอันเกิดมาจากความสุข ความไม่เดือดร้อนกาย ใจของตนเองและสังคม

ประการสุดท้ายก็คือ การเจริญภาวนา ซึ่งถือว่าเป็นอีกหลักการหนึ่งที่จะก่อให้เกิดขวัญและกำลังใจที่ดีได้โดยคำว่าภาวนานั้นพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ได้อธิบายความหมายเอาไว้ว่า “การฝึกปรีชาจิต และปัญญา คือ การฝึกอบรมจิตให้เจริญด้วยคุณธรรมต่างๆ ให้เข้มแข็งมั่นคงหนักแน่น และให้มีปัญญารู้เท่าทันสังขาร พุทอย่างสมัยใหม่ว่ารู้เท่าทันโลกและชีวิตหรือมีโลกทัศน์และชีวทัศน์ที่ถูกต้อง ภาวนานี้ก็คือสมาธิและปัญญา ในไตรสิกขาพูดเต็มว่าสมาธิภาวนา และปัญญาภาวนานั้นเอง”^{๙๙} โดยการ

^{๙๕} ๑.ปญจก-ฉก.อ.(ไทย) ๓/๘๕.

^{๙๖} ๑.ปญจก-ฉก.อ.(ไทย) ๓ /๙๘.

^{๙๗} ๑.ปญจก-ฉก.อ.(ไทย) ๓ /๙๘.

^{๙๘} ๑.ปญจก-ฉก.อ.(ไทย) ๓ /๑๐๓.

^{๙๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๕๙๗.

ภาวนาหรือการปฏิบัติสมาธิหรือการบำเพ็ญภาวนานั้นมีอยู่ ๓ ประการ คือ (๑) กายภาวนา คือ การเจริญกาย, พัฒนากาย, การฝึกอบรมกาย ให้รู้จักติดต่อกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้ง ๕ ด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ มิให้เกิดโทษ ให้กุศลธรรมงอกงาม ให้กุศลธรรมเสื่อมสูญ, การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ (๒) สีลภาวนา คือ การเจริญศีล, พัฒนาความประพฤติ, การฝึกอบรมศีล ให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี เกื้อกูลแก่กัน (๓) จิตตภาวนา คือ การเจริญจิต, พัฒนาจิต, การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็ง มั่นคง เจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตา ขยันหมั่นเพียร อุตุน มีสมาธิและสดชื่น เบิกบาน เป็นสุขผ่องใส (๔) ปัญญาภาวนา คือ การเจริญปัญญา, พัฒนาปัญญา, การฝึกอบรมปัญญา ให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นแจ้งโลก และชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลส และปลอดพ้นจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา^{๑๐๐} ซึ่งการภาวนานี้ถือว่าเป็นแนวทางที่จะนำไปสู่ความสงบคือการบรรลुความสงบทางกาย และจิต เมื่อเป็นเช่นนั้นย่อมแสดงให้เห็นว่าความสงบดังกล่าวนั้นก็คือการที่มนุษย์มีกำลังใจที่มั่นคง

๒.๑.๕.๒ วิธีการเสริมสร้างขวัญและกำลังใจด้วยกำลังใจแห่งฤทธิ์

สำหรับคำว่า ฤทธิ์หรืออิทธิปาฏิหาริย์ มาจากคำในภาษาบาลีว่า อิทธิ แปลว่า สำเร็จ^{๑๐๑} ในที่นี้หมายถึง อำนาจศักดิ์สิทธิ์ ความเจริญ ความสำเร็จ ความงอกงาม ความเป็นรูป ซึ่งมีอยู่ ๒ ประการ คือ (๑) อามิสฤทธิ์ ความสำเร็จหรือความรุ่งเรืองทางวัตถุ (๒) ธรรมฤทธิ์ ความสำเร็จหรือความรุ่งเรืองทางธรรม^{๑๐๒} แต่หากจะหมายถึงฤทธิ์ที่เกิดจากอำนาจของบุญบารมีหรืออำนาจของฌานนั้น ในทางพระพุทธศาสนาได้จัดแบ่งไว้ทั้งหมด ๑๐ ประการ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อธิบายเรื่องฤทธิ์ว่ามีอยู่ ๑๐ ประการดังนี้

- (๑) ฤทธิ์เกิดจากการอธิษฐาน อธิษฐานฤทธิ์
- (๒) ฤทธิ์เกิดจากจิตหรือมโนมยิทธิ
- (๓) ฤทธิ์เกิดจากการแผ่ซ่านไปด้วยความรู้
- (๔) ฤทธิ์จากคุณธรรมอันประเสริฐ
- (๕) ฤทธิ์เกิดจากผลของการทำงาน
- (๖) ฤทธิ์เกิดจากอำนาจของผู้มีบุญบันดาล
- (๗) ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยพลังความรู้วิหยาการ
- (๘) ฤทธิ์เพราะแรงของประโยชน์พลันสมคะเน
- (๙) ฤทธิ์ที่เกิดจากสมาธิ
- (๑๐) ฤทธิ์ที่เกิดจากความสำเร็จของการกระทำในเรื่องนั้นๆ^{๑๐๓}

^{๑๐๐} พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๘๑.

^{๑๐๑} พระอัครมณเฑียรบาล (ชวินทร์ สรรค์คำ) และรศ.จำลอง สารพัดนึก, *พจนานุกรม บาลี-ไทย สำหรับนักศึกษาฉบับปรับปรุงใหม่*, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์ ปรินต์ติ้ง , ๒๕๓๘), หน้า ๙๕.

^{๑๐๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๕๖.

^{๑๐๓} สมเด็จพระพุทธปาจารย์, (อาจ อาสภมหาเถระ), *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, หน้า ๕๓๑.

ในฤทธิ์ทั้ง ๑๐ ประการนั้น พระพุทธศาสนาได้อธิบายว่า สามารถที่จะก่อให้เกิดประโยชน์กับตนเอง (คือผู้มีฤทธิ์) หรือต่อสังคมได้ โดยฤทธิ์ที่สามารถที่จะนำมาเสริมสร้างขวัญได้ โดยการสร้างขวัญและกำลังใจที่เกิดมาจากการใช้ฤทธิ์มีปรากฏใน เรื่องอาฬวกยักษ์ โดยเหตุการณ์เรื่องอาฬวกยักษ์นี้เกิดขึ้นที่เมืองอาฬวเพราะเมืองอาฬวมียักษ์ตนหนึ่งชื่อว่าอาฬวกยักษ์ได้อาศัยอยู่ในชายป่านอกเมืองหรือชายแดนต่อเมือง คอยจับกินคนที่ผ่านไปมาระหว่างป่านั้น และในเมืองนั้น ก็มีพระราชพาพระองค์หนึ่งที่ทรงพระนามว่า อาฬวกะ วันหนึ่งพระราชาก็ได้เสด็จไปล่าเนื้อตามกิจวัตรที่ชอบไป ๗ วัน ต่อหนึ่งครั้ง โดยได้พบกับอาฬวกยักษ์และถูกยักษ์ตนนั้นหมายจะจับกินเป็นอาหาร แต่พระราชาก็ได้ขอชีวิตและทำกติกาเอาไว้ว่า ถ้าปล่อยพระองค์ไป พระองค์จะจัดส่งมนุษย์และถาดอาหารมาให้กินทุก ๆ วัน ยักษ์จึงยอมปล่อยให้พระองค์เสด็จกลับโดยปลอดภัย เมื่อกลับมาถึงพระนครทรงบอกแก่พระนครว่า ให้จับเอานักโทษในเรือนจำไปส่งให้ยักษ์กินทุกวัน ๆ ในที่สุดก็ไม่เหลือใครจึงส่งพระราชโอรสของพระองค์ไปเพื่อรักษาชีวิตของพระองค์ไว้^{๑๐๔}

ฝ่ายพระพุทธองค์ เมื่อทรงทราบเรื่องจึงเสด็จไปปราบยักษ์และหวังประโยชน์อันจะพึงเกิดแก่พระกุมารพระองค์นั้น โดยก่อนที่จะแสดงธรรมเพื่อโปรดพระอาฬวกกุมารก็ทรงปราบยักษ์ด้วยวิธีการต่างๆจนยักษ์ยอมคลายทิฐิหันมารับไตรสรณคมน์และทำหน้าที่เป็นผู้รักษาพระพุทธศาสนาต่อไปซึ่งการปราบอาฬวกยักษ์ตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงสามารถคลายทิฐิได้นั้นใช้เวลาทั้งหมด ๑ ค่ำ เริ่มตั้งแต่พลบค่ำจนถึงรุ่งเช้าของวันใหม่ โดยผลที่ได้ก็คืออาฬวกยักษ์บรรลุนิโรธ^{๑๐๕}

เมื่อพระพุทธองค์ปราบอาฬวกยักษ์เสร็จแล้ว ฝ่ายชาวเมืองก็ได้นำเอาหัตถอาฬวกกุมารมาให้ยักษ์กินเป็นพลีกรรมเช่นเดิม แต่อาฬวกยักษ์ไม่กินกุมารด้วยที่ตนเป็นผู้มีศีล ๕ ครบ คือบรรลุนิโรธแล้วจึงได้มอบถวายพระกุมารแด่พระพุทธองค์ พอเมื่อทรงจับแล้วก็ทรงให้พรให้พระกุมารรับไตรสรณคมน์ และมอบพระกุมารให้กับราชบุรุษผู้นำมาต่อไป เมื่อราชบุรุษนำพระกุมารเดินทางกลับชาวบ้านเห็นก็แปลกใจเมื่อทราบข่าวก็ให้สาธุการแก่อาฬวกยักษ์ จากนั้นเมื่อถึงเวลา ภารกิจของพระพุทธองค์ อาฬวกยักษ์ก็ได้เป็นผู้ถือบาตรและจีวรไปส่งและจัดให้มีการชุมนุมเพื่อฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ในเมืองอาฬว เมื่อจบพระธรรมเทศนาก็มีผู้บรรลุธรรมเป็นจำนวนมาก ภายหลังชาวเมืองได้ทำที่อยู่ใหม่ให้กับอาฬวกยักษ์เป็นที่อยู่อันสบาย ส่วนหัตถอาฬวกกุมารก็ได้ฟังธรรมในภายหลังได้บรรลุนาคามีผล พระพุทธองค์ทรงตั้งให้เป็นผู้เลิศในด้านการสงเคราะห์บริษัทด้วยสังคหวัตถุ ๔

จากการกล่าวมานั้นจะพบว่าด้วยอำนาจของการฤทธิ์ของพระพุทธองค์สามารถที่จะเสริมสร้างกำลังใจให้เกิดกับผู้คนได้เป็นอย่างมาก โดยเฉพาะพระโอรสของพระราชาก็ได้พระชนมชีพยืนยาวอีก และทำให้ชาวเมืองมีขวัญและกำลังใจดีเนื่องมาจากการที่ไม่ต้องส่งคนไปบูชายักษ์ให้ยักษ์กินเป็นอาหาร การแสดงหรือการใช้ฤทธิ์ของพระพุทธองค์นั้นได้ทำให้ชาวเมืองมีความสุขหายจากการหวาดผวาทหรือกลัวต่อมรณภัยที่จะมาถึงตนเอง ดังนั้น การใช้ฤทธิ์ในบางโอกาสจึงเป็นอีกเทคนิคและวิธีการอย่างหนึ่งที่สามารถนำมาเป็นเครื่องมือในการสร้างขวัญและกำลังใจได้

๒.๑.๕.๓ วิธีการเสริมสร้างขวัญและกำลังใจด้วยอำนาจกรรม

สำหรับคำว่า กรรม ถือว่า เป็นหลักเกณฑ์ที่จัดเป็นกฎธรรมชาติประการหนึ่งที่พระพุทธศาสนาได้เน้นย้ำและแสดงหลักการดังกล่าวไว้ โดยพระพุทธศาสนาเห็นว่า มนุษย์หรือสัตว์ที่เกิดมาบนโลกนี้ย่อมมี

^{๑๐๔} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๘๒ - ๑๙๔/๓๖๙ - ๓๗๑, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๘๒-๑๙๔/๕๔๑ - ๕๔๓, พุ.สุ.อ. (ไทย) ๔๖/๔๔๕ - ๔๕๖.

^{๑๐๕} พุ.สุ.อ. (ไทย) ๔๖/๔๗๖.

พื้นฐานความแตกต่างระหว่างบุคคลอยู่ที่กรรมหรือการกระทำ และกรรมที่กระทำไปแล้วย่อมจะให้ผลกับผู้ที่กระทำทั้งในชาตินี้และชาติหน้า เมื่อพิจารณาถึงกรรมและผลของกรรมในมิติที่เกี่ยวข้องกับการต่ออายุ ซึ่งจากการศึกษาเนื้อหาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาพบว่า กรรมมีผลมากกับการต่ออายุ หมายความว่า กรรมหรือการกระทำดีหรือชั่วของมนุษย์ย่อมให้ผลกับมนุษย์ได้หลายอย่าง รวมถึงกรรมที่สามารถที่จะต่ออายุหรือสร้างโอกาสในการมีขวัญและกำลังใจที่ดีให้กับผู้ที่ทำกรรมดีไว้ได้ หรือกรรมสามารถเข้าไปตัดรอนขวัญของผู้ที่ทำการชั่วได้ ซึ่งข้อเท็จจริงดังกล่าวพระพุทธองค์ได้ทรงตรัสไว้กับมาณพชื่อว่าสุกะว่า

มาณพ สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้เลวและดีต่างกัน การฆ่าสัตว์ (ปาณาติบาต) ย่อมอำนวยผลให้ผู้กระทำไปเกิดในนรก ในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ในเปรตวิสัย วิบากของปาณาติบาตอย่างเบาที่สุด ย่อมอำนวยผลให้เป็นผู้มีอายุน้อยแก่ผู้เกิดเป็นมนุษย์ ^{๑๐๖} หรือปรากฏในพระพุทธพจน์ที่ว่า

บุคคลบางคน มีปกติฆ่าสัตว์ มีใจทารุณโหดร้าย เมื่อสิ้นชีพย่อมตกนรก เมื่อมาเกิดเป็นมนุษย์ ก็เป็นผู้มีอายุสั้น ส่วนบุคคลบางคน มีปกติเว้นจากการฆ่าสัตว์ มีใจเอ็นดูกรุณาต่อสัตว์ เมื่อสิ้นชีพย่อมไปสวรรค์ เมื่อมาเกิดเป็นมนุษย์ ก็เป็นผู้มีอายุยืน ^{๑๐๗}

เพื่อให้เห็นถึงความชัดเจนในเรื่องดังกล่าว ผู้วิจัยเห็นว่า ในเรื่องวิธีการเสริมสร้างขวัญและกำลังใจด้วยอำนาจกรรมหรือเหตุแห่งการลดทอนขวัญและกำลังใจด้วยอำนาจกรรมสามารถที่จะพิจารณาได้จากกรณีตัวอย่างดังต่อไปนี้

ก.กรณีของนายโกตุลิกะผู้เกิดมาเป็นโสสกเศรษฐี (กรณีกรรมดี)

ในอดีตชาติของเศรษฐีชื่อว่าโสสกะเกิดเป็นชายชื่อนายโกตุลิกะครั้งหนึ่งเขากับภรรยาได้เดินทางไปต่างนครเพื่อทำการค้าขายที่เมืองโกสัมพี แต่ระหว่างทางต้องเดินผ่านทุ่งนาร้อนระอุเขากับภรรยานำลูกน้อยไปด้วย และด้วยความลำบากเขาได้ทิ้งลูกน้อยให้ตายในระหว่างการเดินทางพอพ้นทุ่งนาก็ได้เข้าไปพักอาศัยในบ้านนายโคบาล ซึ่งนายโคบาลก็ได้ต้อนรับสองสามีภรรยาด้วยข้าวยาคุ นายโกตุลิกะรับประทานข้าวยาคุด้วยความหิวจัดทำให้อาหารไม่ย่อยจึงเสียชีวิต และได้ไปเกิดเป็นลูกสุนัขในบ้านนายโคบาล เนื่องจากเขามีจิตชังในสุนัขก่อนตาย พอเกิดมาเป็นสุนัขก็ได้ทำหน้าที่ไปส่งพระปัจเจกพุทธเจ้าที่มารับบิณฑบาตที่บ้านนายโคบาล และเห่าไล่สัตว์ร้ายระหว่างที่พระปัจเจกพุทธเจ้าเดินทางกลับ ต่อมาวันหนึ่งพระปัจเจกพุทธเจ้าเข้าสู่นิพพานทำให้สุนัขเสียใจมากและได้ตรอมใจตาย ด้วยผลบุญของการกระทำบุญเช่นนั้น เขาได้ไปเกิดเป็นมนุษย์ในท้องของนางนครโสเภณี แต่เมื่อคลอดมาแล้วมารดาเขาก็นำไปทิ้งนอกเมือง ต่อมาเศรษฐีในเมืองนั้นมาพบเข้าจึงรับไปเป็นบุตรบุญธรรม ต่อมา ภรรยาเศรษฐีก็คลอดบุตรอีกคนหนึ่ง ฝ่ายเศรษฐีเกิดความกังวลใจกลัวว่า เมื่อเด็กคนนั้นโตมาแล้วจะแย่งสมบัติของลูกตน จึงดำเนิการนำเด็กนั้นไปฆ่าด้วยวิธีการต่างๆ เช่น นำไปวางไว้ทางเกวียนให้เกวียนทับ นำไปทิ้งที่ป่าช้าผีดิบ นำไปทิ้งลงเหว แต่เด็กคนนั้นก็ไม่ตาย สุดท้ายเมื่อเด็กคนนั้นโตเป็นหนุ่มก็วางแผนให้ถือสาสนไปเพื่อให้เพื่อนตนเองฆ่า แต่สุดท้ายด้วยผลบุญหรือกรรมดีที่อดีตได้เป็นสุนัขอุปัฏฐากพระปัจเจกพุทธเจ้า ชายหนุ่มคนนั้นก็ได้เป็นเศรษฐีชื่อว่าโสสกเศรษฐี ^{๑๐๘} ในกรณีนี้การที่เด็กที่เกิดมาจากท้องของนางนคร

^{๑๐๖} อง. อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๔๐/๓๐๑-๓๐๒.

^{๑๐๗} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๘๙-๒๙๗/๓๔๙-๓๕๗.

^{๑๐๘} พ.ธ.อ.(ไทย)๑/๒/๑/๒๓๖.

โสภณแม้จะถูกเศรษฐีจรรยาวางแผนฆ่าในขณะที่ยังเป็นเด็กแต่ก็ไม่ตายนั่นเป็นเพราะอานุภาพของกรรมดีที่เด็กคนนั้นได้ทำไว้ในอดีต ดังนั้น กรณีนี้ กรรมดีสามารถที่จะมีผลต่อการสร้างขวัญ(คืออายุหรือชีวิต)ให้กับมนุษย์ได้

ข.กรณีของพระเจ้าสุปปพุทธะ(กรณีกรรมชั่ว)

สำหรับในกรณีนี้เป็นกรณีที่กรรมชั่วสามารถตัดรอนขวัญ (อายุหรือชีวิต) ของมนุษย์ได้ โดยพระเจ้าสุปปพุทธะเป็นพระราชบิดาของเจ้าชายเทวทัต และ เจ้าหญิงยโสธรา พระองค์เป็นผู้มีจิตอาฆาตพยาบาทต่อองค์สมเด็จพระบรมศาสดา เพราะคิดว่าทรงหนีพระธิดาออกบวช ภายหลังได้เสวยน้ำจันทน์จนพระอาการมีมาแล้ว เข้าปิดทางโคจรบิณฑบาตแสดงอาการ ไม่เคารพ ขับไล่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งพระพุทธองค์ได้ตรัสกับพระอานนท์ว่า กรรมที่พระเจ้าสุปปพุทธะกระทำนั้นเป็นกรรมหนักพระองค์จะต้องถูกแผ่นดินสูบในวันนั้น ต่อมาเมื่อพระเจ้าสุปปพุทธะได้ยินก็พยายามที่จะหาทางป้องกันตัวโดยหนีไปอยู่บนปราสาทชั้น ๗ แต่ก็ไม่สามารถตัดทานผลกรรมนั้นได้ ในที่สุดก็ถูกแผ่นดินสูบในวันที่ ๗^{๑๐๙} จะเห็นได้ว่า กรรมชั่วสามารถที่จะตัดรอนอายุหรือชีวิตซึ่งก็คือการมีขวัญและกำลังใจของมนุษย์ลงได้แม้ที่สุดในภายใน ๗ วัน

จากกรณีที่ได้กล่าวมาแล้วจะพบว่า กรรมดีและชั่วทั้ง ๒ ประการนั้น (๑) มีผลต่อการให้โอกาสชีวิตคือขวัญและกำลังใจแก่มนุษย์ที่ทำการกรรมดีได้ และ (๒) สามารถเข้าไปตัดรอนหรือทำให้ขวัญ(อายุ-ชีวิต)ของมนุษย์ลดลงหรือหยุดลง(คือตาย)ได้ ดังนั้น การกระทำความดีและชั่วในทางพระพุทธศาสนาจึงมีผลต่อการการมีขวัญดีและลดทอนขวัญกำลังใจของมนุษย์ได้

๒.๑.๕.๔ วิธีการเสริมสร้างขวัญและกำลังใจด้วยการสาธยายมนต์(พระปริตร)

สำหรับประเด็นต่อมาที่สามารถต่ออายุได้ก็คือการสาธยายพระปริตรโดยคำว่าพระปริตรนั้น อ. ธนิต อยู่โพธิ์ ได้ให้คำอธิบายว่า มีลักษณะที่คล้าย ๆ กับเวทมนต์ในศาสนาพราหมณ์ แต่ในภาษาของชาวพุทธมักไม่ใช้คำดังกล่าว เพราะเป็นคำที่ไม่เหมาะสม^{๑๑๐} แต่จะใช้คำว่า ปริตร แทนโดยคำว่า พระปริตร แปลว่า ความต้านทาน เครื่องป้องกัน^{๑๑๑} ซึ่งความต้านทานหรือป้องกันนี้ หมายถึง ป้องกันอุปัทวันตรายทั้งหลายมีเหตุอันเกิดจากกรรม (เล็กน้อย) หรือเหตุอันเกิดจากมนุษย์หรือภัยธรรมชาติต่าง ๆ เป็นต้น ซึ่งความหมายของคำว่า ปริตร ได้มีผู้ให้ทรรศนะวิเคราะห์ไว้ว่า ที่เรียกว่าปริตตะ เพราะมีวิเคราะห์ว่าสิ่งที่ป้องกันรักษาความกลัวอันตรายและอุปสรรคของสัตว์ทั้งหลายโดยรอบ เพราะความมีเดขานุภาพมาก^{๑๑๒} จากความหมายที่กล่าวมาจะพบว่า คำว่า ปริตรหมายถึง บทสวดมนต์ที่ (๑) มีอำนาจหรืออานุภาพในการต้านทานอุปัทวันตรายต่าง ๆ ได้ (๒) สามารถยังหรือก่อให้เกิดความสำเร็จอันเป็นมงคลหรือความผาสุกได้ (๓) มีลักษณะของความเป็นเวทมนต์คล้าย ๆ บทสวดมนต์ของพราหมณ์ แต่จะไม่มีเหตุอันมุ่งหมายให้ร้ายผู้อื่น เพราะพระปริตรธรรมของพระพุทธศาสนาเป็นพุทธวจนะอันอุดมไปด้วยสัจจะและความเมตตา^{๑๑๓} ที่จะทำให้อุปัทวันตรายต่าง ๆ พ่ายแพ้ไปได้

^{๑๐๙} ดูรายละเอียดใน พ.ธ.(บาลี) ๒๕/๑๒๘/๓๙ , พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๘/๗๑.

^{๑๑๐} คำว่า ไม่เหมาะสม คือ เดิมทีเวทมนต์ หมายถึง การอ้อนวอนพระเจ้าแต่ในระยะหลังกลายมาเป็นเรื่องไสยศาสตร์เป็นการนำไปใช้เพื่อเบียดเบียนตนเองและผู้อื่นให้เดือดร้อนไม่นิยมเรียกบทสวด คำสวดของพระพุทธศาสนาว่า เวทมนต์ – ผู้วิจัย.

^{๑๑๑} ธนิต อยู่โพธิ์, อานุภาพพระปริตต์, หน้า ๓๑.

^{๑๑๒} พระอัครวงศาจารย์, สัททนิติปริกษา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ภูมิพล, ๒๕๓๓), หน้า ๓๐๑.

^{๑๑๓} ธนิต อยู่โพธิ์, อานุภาพพระปริตต์, หน้า ๒๒.

ซึ่งพระปริตรถือว่า มีบ่อเกิดมาตั้งแต่ก่อนครั้งพุทธกาล แต่พระปริตรดังกล่าวไม่ใช่พระปริตรของพระพุทธศาสนา แต่เป็นปริตรโบราณซึ่งอาจจะเป็นของศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาตั้งเดิมของผู้คนในท้องถิ่นนั้นก็ได้ โดยปรากฏในชาดกต่าง ๆ ว่า มีการทำน้ำพระปริตร ทราয়พระปริตร (ปริตตวาลูกา) และ ด้ายพระปริตร (ปริตตสุตต) ในเตลปตตชาดก^{๑๑๔} และมีผู้สันนิษฐานว่าพระพุทธศาสนานำเอาวิธีสวดบูชา ยัญของพราหมณ์ในคัมภีร์ยજูรเวทมาดัดแปลงและเปลี่ยนมาเป็นคำว่า ปริตตะแทน ดังปรากฏในการที่ทรงอนุญาตให้ผู้ที่ยืนปริตรเพื่อคุ้มครองตนเองไม่อาบัติ^{๑๑๕} ดังนั้น คำว่า ปริตรจึงน่าจะมียุ่ก่อนและคงเป็นธรรมเนียมของชาวอินเดียสมัยก่อน

อย่างไรก็ตามในระยะต่อมาพระปริตรนี้ก็ปรากฏชื่ออยู่หลายชื่อในมิลินทปัญหา ได้กล่าวถึงปริตรไว้ถึง ๕ ปริตร มี ชันธปริตร โมรปริตร ธชัคคปริตร อาฏานาฎยปริตร อังคุลิมาลปริตร^{๑๑๖} ดังนั้น จึงเห็นได้ว่า คำว่า ปริตตะ เป็นสิ่งที่ยังคงมีอยู่ในความเชื่อระดับพื้นฐานของชาวอินเดียอยู่ตลอดเวลาโดยไม่จำเป็นต้องเป็นสิ่งที่มาจากอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ก็ได้

สำหรับอำนาจของพระปริตรก็เป็นดังที่เราเชื่อกันว่า มีอำนาจสำหรับป้องกันคุ้มครองชีวิตหรือสามารถที่จะต่ออายุให้กับตนเองและผู้อื่นได้ ดังปรากฏในชาดกต่าง ๆ เช่น ป้องกันภัยอันตรายให้กับตนเอง และในบางคราวพระพุทธองค์เองก็ทรงให้ภิกษุบางรูปใช้พระปริตรเพื่อการเยียวยาบรรเทาความทุกข์ของผู้อื่นด้วย เช่น กรณีของพระองค์เองที่ช่วยสตรีในการคลอดบุตร เป็นต้น^{๑๑๗} หรือแม้แต่กรณีการใช้พระปริตรเพื่อให้โรคร้ายต่าง ๆ ได้สงบลงไป เช่นกรณีของโพชฌนคปริตร^{๑๑๘} ซึ่งถือว่า เป็นการใช้ธรรมโอสถประภทหนึ่งในการเยียวยาแก้ไขปัญหาความทุกข์อันจัดได้ว่า เป็นอำนาจของพระปริตรอย่างหนึ่งได้

อย่างไรก็ตาม เมื่อกล่าวถึงอำนาจของพระปริตรหรือบทสวดมนต์อันเป็นหลักธรรมของพระพุทธศาสนา หรือพระพุทธพจน์ที่มีการนำมาเปลี่ยนเป็นปริตรธรรมในภายหลังแล้วก็จะพบว่า มีอำนาจ ดังปรากฏในมิลินทปัญหาว่า คนที่สวดบริกรรมพระปริตรนั้น งูที่มุ่งจะกัดก็ไม่กัด ปากที่อาไว้ก็หุบ แม้โจรที่ยกก่อนดินจะหุ่ไม่หุ่ กลับโยนทิ้งก่อนหินก่อนดินแล้วเปลี่ยนใจมารัก ช้างที่ดุร้ายครั้งวิ่งมาถึงก็หมอบสงบอยู่ใกล้ ๆ แม้กองโพนหิมาทิ่ลูกโซติช่วง ครั้นไหม้ลามเข้ามาใกล้ก็ดับ ยาพิษแม้แรงที่กินเข้าไปก็กลายเป็นยาถอนพิษ หรือชาวชานเป็นอาหารที่บำรุงร่างกาย ฆาตรกรที่มุ่งมาดจะฆ่า ครั้นเข้ามาใกล้ก็ภักดียอมตัวเป็นทาส แม้แต่บ่วงดักสัตว์ที่เขาตกไว้ พอเหยียบลงไปก็ไม่รู้รัดเท้า^{๑๑๙}

จะเห็นได้ว่าอำนาจที่ปรากฏในคำอธิบายข้างต้นนั้น เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการป้องกันหรือมีส่วนทำให้สิ่งที่เลวร้ายเกิดขึ้นแล้วหรือกำลังจะเกิดให้คลี่คลายไปในทางที่ดี เพราะอำนาจของการเจริญหรือสวดปริตรนั้น อย่างไรก็ตามเมื่อว่ากันโดยสรุปก็จะพบว่า พระปริตรนี้จะมีอำนาจตามที่ปรากฏในบทอาารธนาให้พระสงฆ์แสดงสวดพระปริตรอยู่ ๓ ประการ คือ (๑) สามารถป้องกันหรือต้านทานภัยวิบัติทั้ง

^{๑๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

^{๑๑๕} วิ.ภิกขุณี. (บาลี) ๓/๑๐๑๕/๑๒๖, วิ.ภิกขุณี. (ไทย) ๓/๑๐๑๕/๒๖๓.

^{๑๑๖} มิลินท(บาลี) ๑๖๓. ปราณี สำเร็จราชย์(ผู้รวบรวม), มิลินทปัญหา เล่ม ๒, (กรุงเทพมหานคร : ชวนพิมพ์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๔๘ – ๒๐๑.

^{๑๑๗} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๔๗ - ๓๔๘/๓๓๐ - ๓๓๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๔๗ - ๓๔๘/๔๒๑ - ๔๓๐.

^{๑๑๘} ธนิต อยู่โพธิ์, **อำนาจพระปริตร**, หน้า ๔.

^{๑๑๙} ปุ่ย แสงฉาย(แปล), **มิลินทปัญหาพร้อมด้วยอรรถกถาฎีกา**, (กรุงเทพมหานคร : ส.ธรรมภักดี, ๒๕๓๐), หน้า ๒๑๖ – ๒๑๗.

ปวงให้หายไป เช่น ภัยจากธรรมชาติ ภัยจากโจร ภัยจากพระราชา ภัยจากมนุษย์ (๒) สามารถยังความสำเร็จของสมบัติทั้งหลายให้เกิดขึ้นได้ เช่น ความมียศ มีลาภ หรือความสวัสดิต่าง ๆ (๓) สามารถกำจัดทุกข์ภัยและโปรดภัยทั้งปวงได้^{๑๒๐} ซึ่งอานุภาพทั้ง ๓ ประการนี้ถือได้ว่า เป็นสิ่งที่พึงหวังหรือจะพึงเกิดขึ้นเมื่อมีการกล่าวหรือสวดพระปริตรอันเป็นมงคลของพระพุทธศาสนา ซึ่งหากผู้สวดสามารถที่จะบริกรรมหรือพรำบ่นให้ขึ้นใจเป็นปัจจุบันหรือกระทำบ่อย ๆ ผลที่พึงหวังดังกล่าวก็จะเกิดขึ้นอย่างแน่นอน ซึ่งพระปริตรถือเป็นวิธีการที่เป็นต้นแบบของมนต์อื่น ๆ ในอันที่จะก่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์ได้^{๑๒๑}

นอกจากนั้นยังพบว่าพระปริตรหรือพระพุทมนต์บางบทที่สามารถต่ออายุในกรณีที่เกิดความเจ็บป่วยได้ เช่น การพึงการสาธยายโพชฌงค์ ๗^{๑๒๒} ดังจะปรากฏในกรณีดังต่อไปนี้

(๑) ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าทรงประชวรเป็นไข้หนัก ทรงให้พระมหาจุนทะ ซึ่งเป็นพระอุปัฏฐากในขณะนั้นสาธยายโพชฌงค์ ๗ ถวาย ผลปรากฏว่าเมื่อพระมหาจุนทะสาธยายจบ พระพุทธเจ้าก็ทรงหายจากอาการพระประชวรและอาพาธนั้น^{๑๒๓}

(๒) ครั้งหนึ่ง พระมหากัสสปะอาพาธเป็นไข้หนัก เกิดความเจ็บปวดจนทนไม่ไหว อาการไม่ทุเลาลงแม้แต่น้อย พระพุทธเจ้าก็ทรงสาธยายเรื่องโพชฌงค์ ๗ ให้ท่านฟัง หลังจากฟังพระพุทธเจ้าสาธยายเรื่องนี้จบ อาการอาพาธของท่านก็หายไป^{๑๒๔}

(๓) ครั้งหนึ่ง พระมหาโมคคัลลานะเป็นไข้อาการหนัก มีความเจ็บปวดจนทนไม่ไหว พานักอยู่ที่ภูเขาคิชฌกูฏ พระพุทธเจ้าก็ใช้วิธีสาธยายเรื่องโพชฌงค์ ๗ ให้ท่านฟัง เมื่อฟังจบอาการป่วยก็คลายตัว ทุเลาลงจนหายเป็นปกติ^{๑๒๕}

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่าพระปริตรมีอานุภาพหลายประการ และประการหนึ่งที่สำคัญก็คือสามารถที่จะเสริมสร้างขวัญและกำลังใจให้เกิดขึ้นกับผู้ที่กำลังประสบกับเหตุการณ์ร้ายๆ ในชีวิตได้ โดยเฉพาะกับผู้ที่สามารถทำได้ ดังปรากฏในเรื่องอายุวัฒนกุมารเป็นตัวอย่างที่คณะสงฆ์เจริญพระปริตรแล้วสามารถยืดอายุหรือต่ออายุให้พระกุมารที่เชื่อกันว่าจะสิ้นพระชนม์ในวันนั้นได้^{๑๒๖} ซึ่งถือว่าการกระทำดังกล่าวนี้เป็นกรณีของการสร้างขวัญและกำลังใจให้เกิดขึ้นกับพระกุมารได้และแม้กระทั่งพระราชาผู้ทรงรวมไปถึงชาวเมืองด้วย หรือในกรณีการพึงธรรมะบรรยายในบทอื่น ๆ ก็สามารถที่จะเสริมสร้างขวัญและกำลังใจให้กับมนุษย์ได้เช่นกัน

๒.๑.๕.๕ วิธีการเสริมสร้างขวัญและกำลังใจด้วยการปฏิบัติธรรม (อิทธิบาท ๔)

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทมีการระบุถึงหลักธรรมที่สามารถสร้างขวัญและกำลังใจในการดำเนินชีวิตหรือการมีอายุยืนยาวต่อไปได้ ที่เด่นชัดที่สุดได้แก่ หลักธรรมเรื่องอิทธิบาท หมายถึง คุณเครื่องแห่งความสำเร็จ สมประสงค์หรือทางแห่งความสำเร็จมี ๔ ประการ คือ (๑) ฉันทะ ความพอใจ ต้องการที่จะกระทำ ไฟใจรักจะกระทำให้สิ่งนั้นอยู่เสมอ และปรารถนาจะกระทำให้ได้ผลยิ่งขึ้นไป (๒) วิริยะ

^{๑๒๐} พระธรรมโกศาจารย์, (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), *อานุภาพพระปริตร*, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๔.

^{๑๒๑} ธนิต อยู่โพธิ์, *อานุภาพพระปริตร*, หน้า ๑๙ – ๒๐.

^{๑๒๒} รังสี สุทนต์, *ธรรมโอสถบบำบัดไข้*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๔๓), หน้า ๘-๑๐.

^{๑๒๓} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๙๗/๗๓-๗๔, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๙๗/๑๓๐-๑๓๑.

^{๑๒๔} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๙๕/๗๑-๗๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๙๕/๑๒๘-๑๒๙.

^{๑๒๕} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๙๖/๗๒-๗๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๙๖/๑๒๙-๑๓๐.

^{๑๒๖} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๖๗/๙๒, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๗/๑๑๒.

ความเพียร ขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็ง อดทน เอาธุระไม่ทอดทิ้ง (๓) จิตตะ มีความคิด ตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่กระทำและกระทำสิ่งนั้นด้วยความคิด เอาจิตฝึกฝน ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไป (๔) วิมังสา มีความคิดไตร่ตรอง ทดลอง หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญ ตรวจสอบหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนในสิ่งที่กระทำนั้น มีการวางแผน วัตถุประสงค์แก้ไขปรับปรุง^{๑๒๗} ซึ่งเราจะพบว่าหลักธรรมข้อนี้พระพุทธองค์ได้ระบุรับรองว่าผู้ที่นำไปปฏิบัติเป็นประจำสามารถที่จะยืดอายุหรือต่ออายุได้ดังปรากฏในพระพุทธพจน์ที่ว่า

อานนท อธิบาธ ๔ ตถาคตเจริญ ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว ให้ตั้งมั่นแล้ว สังสมแล้ว ปรรกถิแล้ว ตถาคตเมื่อมุ่งหวัง พึงดำรงอยู่ได้ ๑ กัป หรือเกินกว่า ๑ กัป^{๑๒๘}

จะเห็นได้ว่าหลักอธิบาธนี้เป็นธรรมที่เป็นตัวกริยา ต้องมีจุดยืนที่จะนำอธิบาธเข้าไปใช้ ที่พระพุทธองค์ตรัสบอกว่าเจริญแล้วจะพึงดำรงอยู่ได้ ๑ กัปนั้น พระองค์ได้ทรงแสดงวิธีเจริญไว้ในมหาปรินิพพานสูตรว่า พระพุทธองค์ทรงนำอธิบาธเข้าไปเจริญอนิมิตตเจโตสมาธิ โดยไม่ใส่ใจถึงนิมิตทั้งปวง ทำให้เวทนาบางอย่างระงับไป^{๑๒๙} เมื่อเจริญเต็มที่แล้วจะทำให้มีพระชนมายุยืนได้ นอกจากนั้นความรับรองนี้ยังปรากฏในคัมภีร์อื่นๆดังนี้ (๑) ในคัมภีร์ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายที่เมืองมาตุลา แคว้นมคธ ซึ่งพระองค์ทรงสอนให้ภิกษุทั้งหลายประพฤติธรรมอันเป็นโคจรวิสัยสืบเนื่องมาจากบิดาของตนจักเจริญด้วยอายุและทรงอธิบายวิธีประพฤติว่า “ภิกษุเจริญอธิบาธประกอบด้วยสมาธิที่เกิดจากฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา และความเพียรสร้างสรรค์ เพราะเจริญทำอธิบาธ ๔ นี้ให้มาก เมื่อมุ่งหวัง ก็พึงดำรงอยู่ได้ ๑ กัป หรือเกินกว่า ๑ กัป”^{๑๓๐} (๒) ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวรรค เป็นเรื่องราวที่พระสังคีติกาจารย์นำข้อความในมหาปรินิพพานสูตรไปจัดไว้อีกแห่งหนึ่งมีเนื้อหาตรงกันต่างกันเฉพาะคำเริ่มต้น^{๑๓๑} (๓) ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย อัฐกนิบาต เป็นเรื่องราวที่พระสังคีติกาจารย์นำข้อความเรื่องแผ่นดินไหวซึ่งมีการเจริญอธิบาธรวมอยู่ด้วยในมหาปรินิพพานสูตรไปจัดไว้อีกแห่งหนึ่งมีเนื้อหาตรงกันต่างกันเฉพาะคำเริ่มต้น^{๑๓๒} (๔) ในคัมภีร์ขุททกนิกาย อุทาน เป็นเรื่องราวที่พระสังคีติกาจารย์นำข้อความเรื่องการปลงอายุสังขารที่มีพุทธอุทานรวมอยู่ด้วยในมหาปรินิพพานสูตรไปจัดไว้อีกแห่งหนึ่งมีเนื้อหาตรงกันต่างกันเฉพาะคำเริ่มต้น^{๑๓๓} (๕) ในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก กถาวัตถุพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ได้นำไปตั้งเป็นประเด็นถาม-ตอบในอิทธิพลกถา ดังนี้

ปรวาที : พระสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “อานนท อธิบาธ ๔ อันผู้ใดผู้หนึ่งได้เจริญ ทำให้มาก ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง ให้ตั้งมั่น สังสม ปรรกถิแล้ว ผู้นั้นเมื่อมุ่งหวัง พึงดำรงอยู่ตลอด

^{๑๒๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๑๘๖-๑๘๗.

^{๑๒๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๗/๑๑๒.

^{๑๒๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๕/๑๑๐-๑๑๙/๑๒๗.

^{๑๓๐} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๑๐/๖๖, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๐/๘๐-๘๑.

^{๑๓๑} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๖๖-๑๖๙/๙๑-๙๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๖-๑๖๙/๑๑๒-๑๑๖, ส.ม. (บาลี) ๑๙/๘๒๒/๒๒๖-๒๒๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๒๒/ ๓๘๕-๓๙๐.

^{๑๓๒} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๖๖-๑๗๐/๙๑-๙๗, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๖-๑๗๐/๑๑๒-๑๑๘, อ.อ.อุทก. (บาลี) ๒๓/๗๐/๒๕๕-๒๖๐, อ.อ.อุทก. (ไทย) ๒๓/๗๐/๓๗๒-๓๗๘.

^{๑๓๓} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๖๖-๑๖๙/๙๑-๙๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๖-๑๖๙/๑๑๒-๑๑๖, ข.อุ. (บาลี) ๒๕/๕๑/๑๗๙-๑๘๔, ข.อุ. (ไทย) ๒๕/๕๑/๒๗๙-๒๘๔.

กัป หรือเกินกว่า ๑ กัป”^{๑๓๔} เป็นข้อความที่ท่านนำไปตั้งเป็นประเด็นซักถามพวกภิกษุณีกายมมหาสังฆิกะ^{๑๓๕} และ (๖) ในคัมภีร์มิลินทปัญหา ยังถูกนำไปตั้งเป็นประเด็นปุจฉา-วิสัชนา พอสรุปได้ดังนี้

พระเจ้ามิลินท์ได้ตรัสถามว่า พระคุณเจ้านาคเสน พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า “อานนท์ อธิติบาท ๔ ตถาคตเจริญ ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว ให้ตั้งมั่นแล้ว สังสมแล้ว ปรารภดีแล้ว ตถาคตเมื่อมุ่งหวัง พึงดำรงอยู่ได้ ๑ กัป หรือเกินกว่า ๑ กัป”^{๑๓๖} และตรัสไว้อีกว่า “จากนี้ ไปอีก ๓ เดือน ตถาคตจะปรินิพพาน”^{๑๓๗} ถ้าถือตามมติแรก มติที่ว่าอีก ๓ เดือนจะปรินิพพานก็ผิด ถ้าถือตามมติหลัง มติแรกก็ผิด

พระนาคเสนเถระได้ถวายวิสัชนาว่า ขอถวายพระพรมหาบพิตร พระผู้มีพระภาคตรัสการ เจริญอธิติบาททำให้อายุยืน ๑ กัปและตรัสการกำหนดเขต ๓ เดือน กัปนั้นหมายถึงอายุกัป พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงระบุพระกำลังของพระองค์ แต่ทรงระบุกำลังแห่งฤทธิ์ แล้วท่านได้ยกข้ออุปมาด้วยม้า อาชาไนยทำให้พระเจ้ามิลินท์ทรงยอมรับ^{๑๓๘}

นอกจากนั้นแล้วในคัมภีร์ชั้นอื่นๆ เช่น คัมภีร์อรรถกถา-ฎีกา ปกรณ์วิเสสก็มีการอธิบายไว้ เช่นในคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายการเจริญอธิติบาท ๔ ทำให้พระชนมายุยืนในมหาปรินิพพานสูตรนั้น ตอน ที่อธิบายเรื่องที่พระพุทธองค์ทรงพระชราภาพ แต่ที่มีพระวรกายสลายขึ้นก็เพราะพระองค์เข้าเจโตสมาธิอัน ไม่มีนิมิต^{๑๓๙} ได้อธิบายว่า พระพุทธองค์ทรงสำเร็จจริยาบถ ๔ ด้วยความเกี่ยวเนื่องกับอภิสัทธผล พระองค์ ทรงมีความผาสุก เพราะทรงเข้าผลสมาบัติ^{๑๔๐} ที่เจริญอธิติบาท ๔ แล้วจะทรงมีพระชนมายุตลอด ๑ กัปนั้น หมายความว่าทรงมีพระชนมายุยืนออกไปตามกำหนดแห่งอายุของมนุษย์ในยุคนั้น คือประมาณ ๑๐๐ ปี หรือเกินกว่า ๑๐๐ ปี ถ้าพระองค์ทรงเข้าสมาบัติเป็นประจำก็จะทรงข่มมรณันตักเวทนาได้^{๑๔๑} ในคัมภีร์เนติ ตีปกรณ์ท่านได้กล่าวว่า “ไม่มีใครสามารถต่อต้านความตายได้ นอกจากอิทธิฤทธิ์ของท่านผู้มีฤทธิ์”^{๑๔๒} คัมภีร์เนติอรรถกถาอธิบายว่า เมื่อมีวิสัยในการเจริญอธิติบาท ก็สามารถต่อต้านความตายได้ เช่นพระพุทธ องค์ แต่ที่พระองค์ไม่ทรงปฏิเสธความตายดำรงอยู่เพื่ออนุเคราะห์โลก ก็เพราะพระองค์ไม่ทรงประสงค์ พระองค์ไม่ทรงประสงค์จะทรงเบญจขันธ์อันเป็นภาระไว้ พระองค์ไม่ชวนชวายุในเรื่องนี้แล้ว^{๑๔๓} และพระ อรหันต์อื่นๆ ก็เช่นกัน ดังที่พระสารีบุตระกล่าวไว้ว่า “เราไม่ยินดีความตาย ไม่ได้หวังจะมีชีวิตอยู่ เรามี สติสัมปชัญญะอยู่เฉพาะหน้า จักละกายนี้ เราไม่ยินดีความตาย ไม่ได้หวังจะมีชีวิตอยู่ เรารอคอยเวลาอัน ควร เหมือนลูกจ้างทำงานคอยค่าจ้าง”^{๑๔๔}

^{๑๓๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๖๗/๙๒, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๗/๑๑๒, อภิ.ก. (บาลี) ๓๗/๖๒๑/๓๗๗-๓๗๘, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๖๒๑/๖๘๑.

^{๑๓๕} อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๓/๖๒๑/๒๕๘.

^{๑๓๖} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๖๗/๙๒, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๗/๑๑๒.

^{๑๓๗} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๖๘/๙๕, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๘/๑๑๖.

^{๑๓๘} มิลินท. (บาลี) ๑๐/๑๕๒-๑๕๔.

^{๑๓๙} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๖๕/๙๑, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๕/๑๑๐.

^{๑๔๐} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๖๕/๑๕๐.

^{๑๔๑} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๖๗/๑๕๗, สัม.อ. (บาลี) ๓/๘๒๒/๓๒๘, อง.อรรถก.อ. (บาลี) ๓/๗๐/๒๗๕, ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๕๑/๓๔๖.

^{๑๔๒} เนตติ. (บาลี) ๒๐/๒๔.

^{๑๔๓} เนตติ.อ. (บาลี) ๒๐/๙๑-๙๒.

^{๑๔๔} ขุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๑๐๐๑-๑๐๐๒/๓๙๗, ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๐๐๑-๑๐๐๒/๕๐๔.

นอกจากนั้นในทัศนะของนักวิชาการต่างๆก็ได้อธิบายกรอบแนวคิดเรื่องการเจริญอิทธิบาท ๔ แล้วสามารถที่จะต่ออายุได้ เช่น เสถียร โพธิ์นันทะ ได้กล่าวถึงเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงการเจริญอิทธิบาท ๔ แล้วทำให้พระชนมายุดำรงอยู่ตลอดกับไว้ พอสรุปได้ดังนี้

การเจริญอิทธิบาทข้อแรกคือออาพาธให้หายนั้น อิทธิบาทเป็นกิริยาเข้าไปเจริญ จะต้องมียุทธวิธีที่ถูกเข้าไปเจริญ เป็นผลหรือพื้นฐานรองรับอิทธิบาทที่เข้าไปเจริญ ไม่ใช่อิทธิบาทธรรมดาพื้นๆ ธรรมะที่พระพุทธองค์ทรงใช้อิทธิบาทเข้าไปเจริญ ข้อความบ่งชี้คือนมहाปรินิพพานสูตร คือพระองค์ทรงเจริญเจโตสมาธิอันหาณิมิตมิได้ คือ อนิมิตตเจโตสมาธิ สมาธิที่ใจไม่ไปเฝือกำหนดในสิ่งใดๆ ทั้งสิ้น ในเวลาที่พระพุทธองค์ทรงใช้อิทธิบาทเจริญอนิมิตตเจโตสมาธิ ร่างกายของตถาคตรู้สึกผาสุกเหลือเกิน ที่พระพุทธองค์ทรงหายจากอาการอาพาธได้จะเป็นเหตุพระชนมายุยืนต่อไปได้ก็เพราะอาณูภาพแห่งอนิมิตตเจโตสมาธิ พระพุทธองค์ทรงใช้อิทธิบาท ๔ ให้เป็นไปในอนิมิตตเจโตสมาธิอยู่เรื่อยๆ กระทำให้มาก กระทำให้เคยชินเป็นเวลานานแล้ว ถ้าพระองค์ทรงปรารถนาให้มีพระชนมายุยืนยาวถึง ๑ กัปหรือเกินกว่า ๑ กัป ก็ย่อมเป็นไปได้ คำว่า กัป ในที่นี้เป็นอายุกัปของมนุษย์ซึ่งมีกำหนดอายุ ๑๐๐ ปี ถ้าพระพุทธองค์ทรงเจริญอิทธิบาท ๔ เป็นไปในอนิมิตตเจโตสมาธิแล้ว พระองค์จะทรงมีพระชนมายุต่อไปอีก ๒๐-๒๕ ปี^{๑๔๕}

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ชี้แจงเรื่องที่มีผู้เข้าใจผิดว่าถ้าพระพุทธเจ้าทรงเจริญอิทธิบาทแล้วจะมีพระชนมายุอยู่หนึ่งกัป คือมีพระชนมายุอยู่จนสิ้นโลกไว้ในหนังสือ “กรณีเงื่อนงำ : พระพุทธเจ้าปรินิพพานด้วยโรคอะไร” พอสรุปได้ว่า

“เรื่องกัปในพระพุทธศาสนาเถรวาท พูดถึงคนและพูดถึงอายุกัป ซึ่งหมายถึงช่วงอายุของคนที่อยู่ได้ประมาณ ๑๐๐ ปีในยุคสมัยนั้น พระพุทธเจ้าตรัส กัป ไม่ได้หมายถึงสิ้นโลก แต่หมายถึงช่วงอายุของคน แทนที่จะอยู่แค่ ๘๐ ปี ก็อยู่ให้เต็ม ๑๐๐ ปี พระพุทธเจ้าตรัสเป็นกลางๆ ไม่ได้ตรัสเฉพาะพระองค์ว่า ผู้ใดก็ตามเจริญอิทธิบาท ๔ อย่างนั้นๆ แล้ว ถ้าหวังก็จะอยู่ได้ตลอดกัป”^{๑๔๖}

จากการอธิบายมาทั้งหมดเราจะพบว่าไม่ว่าจะพิจารณาจากหลักฐานในคัมภีร์ชั้นแรกคือพระไตรปิฎกหรือว่า คัมภีร์ชั้นหลังคืออรรถกถา ฎีกาก็ตามจะพบว่าหลักธรรมที่ชื่อว่าอิทธิบาท ๔ นั้นก็สามารถที่จะต่ออายุคือการสร้างขวัญและกำลังใจให้กับมนุษย์ให้มีขวัญคือชีวิตอยู่ได้นานกว่ากัปโดยเฉพาะผู้ที่นำไปเจริญหรือนำไปปฏิบัติได้อย่างไม่มีข้อสงสัยใดๆ

๒.๑.๕.๖ วิธีการเสริมสร้างขวัญและกำลังใจด้วยการมีสติและความไม่ประมาท

สำหรับคำว่า ความไม่ประมาท หมายถึง การไม่อยู่ปราศจากสติ คือความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในทุกขณะ ความไม่เลินเล่อหรือปล่อยปละละเลย โดยที่พระพุทธศาสนาได้ยอมรับความไม่ประมาทคือแก่นของหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่จะต้องมีหรือจะต้องบำเพ็ญ แม้เมื่อพระพุทธองค์จะปรินิพพานก็ยังประกาศกับเหล่าพระสาวกว่าให้บำเพ็ญความไม่ประมาทเป็นหลักซึ่งพระพุทธศาสนาได้ให้ความสำคัญว่า ในบรรดาธรรมทางพระพุทธศาสนาทั้งหมดที่ได้แสดงไปนั้นต่างถึงการรวมลงในธรรมอันเดียวก็คือ ความไม่ประมาท เพราะความไม่ประมาทนั้นเป็นดุจรอยเท้าช้างที่เป็นที่รวมลงของรอยเท้าของสัตว์ทุกชนิดในโลก^{๑๔๗} และเป็นหนทางของความคิด^{๑๔๘} ประโยชน์ทุกอย่างที่มนุษย์พึงปรารถนาก็จะได้ด้วยความไม่ประมาทนี้เท่านั้น ดังพุทธพจน์ที่ว่า“บัณฑิตผู้ไม่ประมาทย่อมยึดไว้ได้ซึ่งประโยชน์ทั้ง ๒ คือ ประโยชน์ในชาตินี้

^{๑๔๕} เสถียร โพธิ์นันทะ, “ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับสุภรณ์ทวาร”, ใน ปาฐกถาธรรมเชิงวิจัย, หน้า ๑๖-๑๘.

^{๑๔๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), กรณีเงื่อนงำ : พระพุทธเจ้าปรินิพพานด้วยโรคอะไร, หน้า ๑๖๘-๑๖๙.

^{๑๔๗} อภ.ฉก. (บาลี)๒๒/๕๓/๔๒๕.

^{๑๔๘} พุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๒๔/๒๐.

และประโยชน์ในชาติหน้า”^{๑๔๙} โดยความไม่ประมาทนั้นเป็นหลักธรรมที่อยู่ตรงข้ามกับความประมาท ซึ่งหมายถึง ความเลินเล่อ ความเผลอตว์ ความขาดสติ หรือความปล่อยปละละเลย^{๑๕๐} หรือความหมายที่ชัดเจนก็คือหมายถึงการอยู่ปราศจากสติ และไม่อยู่ในอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันพระพุทธศาสนาเห็นว่าความประมาท เป็นทางแห่งความเสื่อมเสียทุกอย่างที่มนุษย์จะพึงมีพึงได้ หรือประสบได้ ทั้งในส่วนของเอกชน และในระดับสังคม^{๑๕๑}

ในประเด็นของการเสริมสร้างขวัญกำลังใจจะพบว่า ความไม่ประมาทถือว่า เป็นเหตุที่จะทำให้มีขวัญดีไม่พลัดปลั่งในทุกสถานการณ์ซึ่งการทำเช่นนั้นได้ย่อมทำให้มีอายุยืนหรือสามารถที่จะทำให้ขวัญคือชีวิตของมนุษย์ให้ยืนยาวได้ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “ความไม่ประมาทเป็นหนทางแห่งความไม่ตาย”^{๑๕๒} หรืออีกนัยหนึ่งความไม่ประมาทเป็นเหตุของความมีขวัญและกำลังใจที่ดี ได้ ซึ่งในอรรถกถาโรหมิคชาดก นางเนื้อผู้ถูกพรานล่าดักข่ายสามารถจับพี่ชายตนเองได้ แต่ตนเองกับน้องชายรอด พระโพธิสัตว์ผู้เป็นพี่ชาย ได้บอกนางกับน้องชายว่า นายพรานคนใดจักประหารชีวิตเราด้วยลูกศรก็ดี ด้วยหอกก็ดี นายพรานนั้นมีรูปร่างเหี้ยมโหดทารุณ ถืออาวธูมาเพราะเหตุนั้น เจ้าทั้งสองจงพากันหนีไปก่อนที่จะมาไม่ถึง จิตตมฤคแม้เห็นพรานนั้นแล้วก็ได้หนีไป ส่วนนางสุดตนาภฤคไม่อาจดำรงอยู่โดยภาวะของตนได้ มีความกลัวต่อมฤคภัย หนีไปหน่อยหนึ่งแล้วกลับคิดว่า เราจักทิ้งพี่ชายทั้งสองคนหนีไปไหน จึงยอมสละชีวิตของตน กล้ากลืนความกลัวตาย ย้อนกลับมาใหม่ ยืนอยู่เคียงข้างพี่ชายของตน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการมีสติไม่ประมาทย่อมอาจหาญเด็ดเดี่ยวสามารถที่จะมีขวัญและกำลังใจในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในเฉพาะหน้าได้

หรือในหลักฐานคัมภีร์พระไตรปิฎกสังยุตตนิกาย สคาถวรรคได้อธิบายถึงความไม่ประมาทว่า สามารถที่จะต่ออายุหรือเพิ่มอายุให้กับผู้ที่ดำรงตนอยู่กับความไม่ประมาทได้ และไม่เฉพาะแต่อายุเท่านั้น สิ่งที่เกิดด้วยอายุ เช่น ขวัญและกำลังใจ ความกล้าหาญอาจหาญในการทำความดี ความไม่มีโรค สวรรค์ ความเกิดในตระกูลสูงความน่ายินดีอันหาประมาณไม่ได้ เป็นต้น ก็จะมีได้ด้วยความไม่ประมาท ดังปรากฏในพระพุทธพจน์ว่า

บุคคลปรารถนาอยู่ซึ่งอายุ ความไม่มีโรค วรรณะ สวรรค์ ความเกิดในตระกูลสูง และความยินดีอันโอฬารต่อ ๆ ไป พึงบำเพ็ญความไม่ประมาท บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญความไม่ประมาทในบุญกิริยาทั้งหลาย บัณฑิตผู้ไม่ประมาทย่อมยึดไว้ได้ซึ่งประโยชน์ทั้ง ๒ คือ ประโยชน์ปัจจุบันนี้ และประโยชน์ในภพหน้าเพราะยึดไว้ได้ซึ่งประโยชน์นั้น ผู้มีปัญญาท่านจึงเรียกว่า "บัณฑิต"^{๑๕๓} บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมสรรเสริญความไม่ประมาทเท่านั้นว่า ผู้ปรารถนาอายุเป็นต้นเหล่านั้น พึงทำความไม่ประมาทอย่างเดียว. อีกอย่างหนึ่ง ก็เพราะบัณฑิตทั้งหลาย สรรเสริญความไม่ประมาทในการกระทำบุญทั้งหลาย ฉะนั้น ผู้ปรารถนาอายุเป็นต้นพึงทำความไม่ประมาทโดยแท้.^{๑๕๔}

จากพระพุทธพจน์ดังกล่าวย่อมแสดงให้เห็นว่า ความไม่ประมาท เป็นหลักธรรมที่ผู้นำไปประพฤติปฏิบัติสามารถที่จะสร้างขวัญและกำลังใจในการดำเนินชีวิตให้ยืนยาวต่อไปได้ โดยหลักความไม่ประมาทที่สามารถสร้างขวัญและกำลังใจได้นี้เป็นหลักการที่สามารถพิสูจน์ได้ เช่น กรณีที่เราขับรถด้วยความไม่

^{๑๔๙} พุ.อิติ.(บาลี)๒๕/๒๓/๒๔๗.

^{๑๕๐} พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๔๙.

^{๑๕๑} พุ.ธ. (บาลี)๒๕/ ๖๖/๖๔, พุ.ธ. (ไทย)๒๕/ ๖๖/...

^{๑๕๒} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๕/๒๘-๒๙, อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๓/๕๒๓-๕๒๔, อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๕/๓๒๑.

^{๑๕๓} ส.ส.อ.(ไทย)๑/๑/๔๘๐.

^{๑๕๔} ส.ส.อ.(ไทย)๑/๑/๔๘๑.

ประมาท มีสติย่อมมีขวัญดีคือจะไม่ประสบกับอุบัติเหตุ เหตุแห่งการมีชีวิตยืนยาวก็มีได้ นั่นเรียกว่าเป็นการสร้างขวัญและกำลังใจของตน แต่ถ้าในกรณีเดียวกันหากเราขับรถด้วยความประมาทเราก็จะประสบกับอุบัติเหตุได้ง่าย และจากผลของเหตุดังกล่าวย่อมจะก่อให้เกิดความเสียหายกับชีวิตของเราได้

๒.๑.๕.๗ วิธีการเสริมสร้างขวัญและกำลังใจด้วยการตั้งสัจจะอธิษฐาน

นับว่าเป็นอีกวิธีการหนึ่ง คำว่าสัจจะ หมายถึง ความจริง^{๑๕๕} ได้แก่ พูดอย่างไรก็รักษาคำพูดเอาไว้ เรียกอีกอย่างว่ารักษาสัญญา ทำไว้อย่างไรก็แจ้งไปตามที่ทำนั้น เรียกว่ารับตามที่ทำนั้น หรือได้เห็นสิ่งใดก็รับว่าเห็นสิ่งนั้น การกระทำเช่นนี้เรียกว่า การพูดความจริงก็ได้ สัจจะนี้มีลักษณะเป็นความซื่อตรง คำพูดจริงเป็นสัจจา ตรงกันข้ามกับการพูดเท็จ^{๑๕๖} โดยหลักการอธิษฐานสามารถที่จะต่ออายุได้ แต่การต่ออายุย่อมเป็นไปได้ในกรณีที่ผู้ผู้นั้นเป็นผู้ที่มีบุญบารมีหรือมุ่งมั่นต่อความดีได้ ซึ่งการอธิษฐานจิตนั้นสามารถที่จะสร้างขวัญและกำลังใจในการเอาชนะอุปสรรคและปัญหาต่างๆได้ดังปรากฏในชาดกสำคัญ ๆ ดังนี้

(๑) กรณีของสุวรรณสามกุมาร

สุวรรณสามกุมาร ลูกพระเจ้าปิลักษณ์ยังด้วยธนูอาบยาพิษ จนได้รับบาดเจ็บและสลบไปในที่สุดแต่ด้วยอำนาจแห่งสัจจะที่บิดามารดาพร้อมทั้งเทพธิดาได้พากันตั้งสัตยาธิษฐานขอให้สุวรรณสามกุมารฟื้นขึ้นมาจนสำเร็จ สัจจะที่คนทั้งสามยกขึ้นมากล่านั้น ล้วนแล้วแต่เป็นคุณธรรมที่มีอยู่ในตัวของสุวรรณสามกุมาร เพื่อความเข้าใจยิ่งขึ้น ผู้วิจัยขอแยกสัจจะของแต่ละท่านออกศึกษาดังนี้

(๑) สัจจะของมารดาสุวรรณสามกุมาร มารดาของสุวรรณสามกุมารแม้ตาบอดสองข้าง มองไม่เห็น แต่ความรักความห่วงใยปรารถนาให้ลูกมีชีวิตที่ดีนั้นก็ยิ่งหวังอยู่ พอทราบข่าวว่า ลูกสามะถูกพระเจ้าปิลักษณ์ยิงได้รับบาดเจ็บก็รู้สึกเสียใจเป็นอย่างมาก จึงได้ตั้งสัจจะอธิษฐานถึงคุณงามความดีที่ลูกสามะได้ประพฤติแก้ตน เพื่อให้สุวรรณสามกุมารฟื้นขึ้นมาว่า

ลูกสามะนี้ เป็นผู้ที่มีปกติประพฤติธรรมมาก่อน . . . มีปกติประพฤติพรหมจรรย์มาก่อน . . . มีปกติกล่าวคำสัตย์มาก่อน . . . เป็นผู้เลี้ยงมารดาและบิดา . . . เป็นผู้มอบน้อมต่อบุคคลผู้ใหญ่ในตระกูล . . . เป็นที่รักอย่างยิ่งกว่าชีวิตของเรา ด้วยสัจจານี้ ขอพิษของลูกสามะจงหายไป^{๑๕๗}

นอกจากจะยกเอาคุณธรรมที่มีอยู่ในตัวของสุวรรณสามกุมารแล้ว ยังได้ยกอ้างเอาบุญกุศลที่สุวรรณสามกุมารได้บำเพ็ญต่อบิดาและมารดาอีกว่า บุญอย่างใดอย่างหนึ่งที่ลูกสามะได้ทำแล้ว มีอยู่แก่เราและบิดาของเธอ ด้วยบุญกุศลนั้นทั้งหมด ขอพิษของลูกสามะจงหายไป^{๑๕๘} ด้วยอำนาจสัจจะอธิษฐานของมารดานั้น ทำให้สุวรรณสามกุมารพลิกตัวกลับแล้วนอนนิ่ง

(๒) สัจจะของบิดาสุวรรณสามกุมาร บิดาของสุวรรณสามกุมาร ที่นั่งเศร้าโศกเสียใจอยู่เหนือศีรษะของสุวรรณสามกุมาร เมื่อเห็นสุวรรณสามกุมารพลิกตัวกลับ ทำให้เกิดความดีใจเป็นอย่างยิ่ง ได้รับทำสัจจะอธิษฐานเหมือนกับมารดานั้นว่า

^{๑๕๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๑๘.

^{๑๕๖} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), ทศบารมี ทศพิธราชธรรม, พิมพ์เนื่องในมหาลอมมงคลวโรกาสพระราชพิธีฉัตรมงคลเกษม พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช ๒ - ๕ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๓๑, หน้า ๑๘๑.

^{๑๕๗} ขุ.ชา.ม. (บาลี) ๒๘/๓๘๒ - ๓๘๗๑๖๒, ขุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๓๘๒ - ๓๘๗/๒๔๑.

^{๑๕๘} ขุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๓๘๘/๑๖๒, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๓๘๘/๒๔๑.

ลูกสามะนี้ เป็นผู้มีปกติประพตธรรมมาก่อน . . . เป็นผู้มีปกติประพตพรหมจรรย์มาก่อน . . . มีปกติกล่าวคำสัตย์มาก่อน . . . เป็นผู้เลี้ยมมารดาบิดา . . . เป็นผู้มอบน้อมต่อบุคคลผู้ใหญ่ในตระกูล . . . เป็นที่รักอย่างยิ่งกว่าชีวิตของเรา ด้วยสัจวาจานี้ ขอพิชของลูกสามะจงหายไป^{๑๕๙}

นอกจากนี้ยังได้อ้างเอาบุญกุศลที่สุวรรณสามกุมารได้ปฏิบัติต่อตนและมารดาอีกว่า “บุญอย่างใดอย่างหนึ่งที่ลูกสามะได้ทำแล้ว มีอยู่แก่เราและมารดาของเธอ ด้วยบุญกุศลนั้นทั้งหมด ขอพิชของลูกสามะจงหายไป^{๑๖๐} ด้วยอำนาจสัจจะอธิฐานของบิดานั้น ทำให้สุวรรณสามกุมารนอนพลิกตัวอีกข้างแล้วนอนนิ่งต่อไป

(๓) สัจจะของนางพสุนธรีเทพธิดา ผู้เคยเป็นมารดาของสุวรรณสามกุมารในชาติก่อน เมื่อทราบว่าการลูกสามะของตนถูกยิงนอนเสียชีวิตอยู่ที่ได้รับมาดุศพ เมื่อเห็นสุวรรณสามกุมารพลิกตัวไปมา ด้วยอำนาจสัจจะอธิฐานของบิดามารดา จึงได้ตั้งสัจจะอธิฐานหวังให้สุวรรณสามกุมารฟื้นขึ้นมาว่า

เราอยู่ที่ภูเขาคันธมาทน์มานาน ไม่มีคนอื่นจะเป็นใครก็ตาม เป็นที่รักของเรายิ่งกว่าสามะกุมาร . . . ต้นไม้ทั้งหมดที่ภูเขาคันธมาทน์ล้วนแต่เป็นไม้หอม ด้วยสัจวาจานี้ ขอพิชของสามะกุมารจงหายไป^{๑๖๑}

พอจบคำสัจจะอธิฐานของพสุนธรีเทพธิดา สุวรรณสามกุมารก็ลุกขึ้นทันที ผลที่ลูกยิงก็หายไปเป็นปกติ ซึ่งเราจะเห็นได้ว่า ผลของการใช้สัจจะอธิฐาน เริ่มปรากฏตั้งแต่มารดาใช้เป็นครั้งแรกที่สุวรรณสามกุมารเริ่มขยับตัวและฟื้นในที่สุดเมื่อนางพสุนธรีเทพธิดาตั้งสัจจะอธิฐานจบลง และได้เกิดความอัศจรรย์ขึ้น ๔ อย่าง ได้แก่ (๑) พระมหาสัตว์หายโรค (๒) ดวงตาของบิดามารดา กลับมองเห็นตามปกติ (๓) แสงอรุณขึ้น (๔) ท่านทั้งสี่ปรากฏที่อาศรม^{๑๖๒}

ในเรื่องของการเกิดอัศจรรย์นี้ เอลิซาเบธ เรย์ และคณะ ได้กล่าวถึงสาเหตุที่บิดามารดาของสุวรรณสามกุมารกลับมองเห็นได้ดังเดิมนั้นว่า เป็นเพราะอาการตาบอดของทั้งสองท่านได้สิ้นสุดลงพร้อมกับกรรมเก่าที่ได้ชดใช้หมดสิ้นไปแล้ว และยังได้กล่าวถึงผลดีที่พระเจ้าปิลัยกษัยังสุวรรณสามกุมาร เพราะถ้าหากว่าพระองค์ไม่ได้ยิงศรต้องสุวรรณสามกุมารแล้ว สุวรรณสามกุมารก็คงจะไม่สามารถช่วยให้บิดามารดาชดใช้กรรมเก่าได้^{๑๖๓}

(๒) **กรณีของมณฑพัชฌมานพ** ในอรรถกถามณฑพัชฌมานพ ก็ได้กล่าวถึงการใช้สัจจะในการช่วยเหลือเด็กที่ถูกงูกัดเหมือนกัน ดังมีเนื้อเรื่องโดยย่อ ดังต่อไปนี้^{๑๖๔}

มณฑพัชฌมานพได้พาครอบครัวไปเยี่ยมที่ปายนดาบสที่บรรณศาลาในสวนป่า ยัญญทัตตกุมาร ได้เล่นลูกข่างอยู่ใกล้ ๆ บรรณศาลา ลูกข่างได้กระดอนตกลงไปในรูจอมปลวกซึ่งมีสรพิษอยู่ข้างใน แต่เด็กไม่รู้ จึงได้ล้วงมือลงไปเพื่อหยิบเอาลูกข่าง จึงถูกงูกัดตายในที่นั้น มณฑพัชยะเมื่อทราบว่า ลูกตัวเองตาย ก็ร้องไห้เสียใจถึงลูกที่ตายไป พลาญขอร้องให้ ที่ปายนดาบสปรุ้งยารักษาให้ฟื้นคืนชีวิตด้วย แต่ที่ปายนดาบสได้บอกว่า บวชเป็นพระไม่สามารถที่จะปรุ้งยาให้คนใช้ได้ แต่ถูกเขาอ้อนวอนให้โปรดเมตตาทำ

^{๑๕๙} พุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๓๙๐ - ๓๙๕/๑๖๓, พุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๓๙๐ - ๓๙๕/๒๔๒.

^{๑๖๐} พุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๓๙๖/๑๖๓, พุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๓๙๖/๒๔๒.

^{๑๖๑} พุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๓๙๘ - ๓๙๙/๑๖๓, พุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๓๙๘ - ๓๙๙/๒๔๒.

^{๑๖๒} พุ.ชา.อ. (บาลี) ๙/๑๔๖, พุ.ชา.อ. (ไทย) ๔/๒/๒๐๙.

^{๑๖๓} เอลิซาเบธ เรย์ และคณะ, **ทศชาติ**, แปลโดย สนธิวรรณ อินทริล, (คณะโบราณคดี : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๔), หน้า ๓๕.

^{๑๖๔} พุ.ชา.ทสก.อ. (บาลี) ๕/๔๐๒ - ๔๑๐, พุ.ชา.ทสก.อ. (ไทย) ๓/๕/๘๓๔ - ๘๕๐.

อย่างไรก็ได้ที่จะทำให้ลูกชายฟื้นขึ้นมา ที่ปายนดาบสก็ได้วางมือลงบนศีรษะของยัญญัตตกุมารพร้อมทั้งตั้งสัจจกิริยาว่า

อาตมาต้องการบุญ มีจิตเลื่อมใสประพาศพรหมจรรย์อยู่ได้เพียง ๗ วันเท่านั้น ต่อแต่นั้น แม้จะไม่พอใจประพาศพรหมจรรย์ ก็ยังประพาศมาเกิน ๕๐ ปี ด้วยสัจจวาจา นี้ ขอจงมีความสวัสดิ์ ขอพิชงคาลัย ขอยัญญัตตกุมารจงรอดชีวิต^{๑๖๕}

เมื่อจบการตั้งสัตยาธิษฐาน ยัญญัตตกุมารก็ลืมตาเรียกหาแม่แล้วพลิกนอนกลับไป ที่นั่นที่ปายนดาบสก็ได้บอกให้นายมณฑัพพะผู้เป็นบิดาได้ตั้งสัจจกิริยาให้ลูกฟื้นขึ้นมาเพราะตนทำได้เท่านี้ เขาได้วางมือลงที่หน้าอกของบุตรแล้วกล่าวคำสัจจกิริยาว่า

เพราะเหตุไหนแต่ไรมา ข้าพเจ้าเห็นแขกในเวลามาพักก็ไม่ยินดีให้พัก อนึ่ง สมณะและพราหมณ์ทั้งหลาย แม้ผู้เป็นพหูสูตก็ไม่ทราบความที่ข้าพเจ้าไม่พอใจ ข้าพเจ้าแม้จะไม่พอใจก็ตาม ก็ยังให้ทานด้วยสัจจวาจา นี้ ขอจงมีความสวัสดิ์ ขอพิชงคาลัย ขอยัญญัตตกุมารจงรอดชีวิต^{๑๖๖}

ด้วยผลของการตั้งสัตยาธิษฐานนั้น ปรากฏว่าพิชในร่างกายส่วนบนสะเอวก็ได้ไหลลงสู่แผ่นดิน เด็กสามารถลุกขึ้นนั่งได้แต่ยังไม่สามารถยืนได้ บิดาจึงได้บอกให้มารดาทำสัจจกิริยาช่วยลูกด้วย มารดาจึงได้บอกบิดาไปว่ามีอยู่สัจจะหนึ่งแต่ไม่กล้าพูดออกไป แต่ทนความรบเร้าของบิดาไม่ไหว จึงได้ทำสัจจกิริยาว่า

ลูกรัก อสรพิชที่มีพิชร้ายแรงตัวใด ได้ไหลขึ้นมาจากปล่องมากัดเจ้า วันนี้ อสรพิชตัวนั้น และบิดาของเจ้าไม่มีความแตกต่างกันเลย เพราะไม่ได้เป็นที่รักของแม่ ด้วยสัจจวาจา นี้ ขอจงมีความสวัสดิ์ ขอพิชงคาลัย ขอยัญญัตตกุมารจงรอดชีวิต^{๑๖๗}

เมื่อจบคำสัจจกิริยา พิชทั้งหมดได้หายเข้าไปในแผ่นดิน ยัญญัตตกุมารก็ลุกขึ้นวิ่งเล่นได้ดังเดิม

(๓) กรณีของนกคุ้มในอรรถกถาวิภูษาคด

ในอรรถกถาวิภูษาคด เกี่ยวกับลูกนกคุ้มได้ตั้งสัจจกิริยาให้ตนเองรอดพ้นจากไฟป่า ดังมีเรื่องโดยย่อ พระโพธิสัตว์บังเกิดเป็นนกคุ้มในป่าแห่งหนึ่งในแคว้นมคธ บิดามารดาได้ให้พระโพธิสัตว์นอนอยู่ในรัง แล้วนำอาหารมาป้อนด้วยจะงอยปาก ในป่านั้น ไฟจะไหม้เป็นประจำทุก ๆ ปี มีวันหนึ่งไฟป่าได้เกิดไหม้ขึ้นลุกลามทั้งป่า ในขณะที่บิดามารดาของพระโพธิสัตว์ออกไปหาอาหารยังไม่กลับมา ปลอ่ยให้พระโพธิสัตว์นอนอยู่ในรังตัวเดียว แม้ชนปีกก็ยังไม้ออกขึ้นมา ยังบินไม่ได้ ส่วนนกฝูงอื่น ๆ พากันบินหนีไปหมด เมื่อไฟป่าไหม้เข้ามาใกล้รังที่พระโพธิสัตว์นอนอยู่ พระโพธิสัตว์ไม่รู้จักทำอะไร จึงได้คิดถึงคุณแห่งสัจจะของพระพุทธเจ้าในอดีตว่ามีอยู่จริง แล้วน้อมมาตุสัจจะที่มีอยู่ในตนเองเพื่อทำให้ไฟป่าล่าถอยไป เมื่อพบเห็นสัจจะในตัวเองแล้ว จึงได้กล่าวสัจจกิริยาว่า ปีกของเรามีอยู่ แต่ก็บินไม่ได้ เท้าทั้ง ๒ ข้างของเรามีอยู่ แต่ก็เดินไม่ได้ และมารดาบิดาของเราหนีภัยออกไปแล้ว นี่ไฟป่า เจ้าจงถอยกลับไปเถิด^{๑๖๘} พอจบสัจจกิริยาของพระโพธิสัตว์นั้น ไฟป่าก็ได้ล่าถอยไปประมาณ ๑๖ กรีสแล้วดับลง ณ ที่นั้นนั่นเอง ถือว่าเป็นสัจจการมี^{๑๖๙} ของพระโพธิสัตว์ที่ได้บำเพ็ญในชาตินี้

^{๑๖๕} พุ.ชา.ทสก. (บาลี) ๒๗/๖๒/๒๑๙, พุ.ชา.ทสก. (ไทย) ๒๗/๖๒/๓๓๒.

^{๑๖๖} พุ.ชา.ทสก. (บาลี) ๒๗/๖๓/๒๑๙, พุ.ชา.ทสก. (ไทย) ๒๗/๖๓/๓๓๒.

^{๑๖๗} พุ.ชา.ทสก. (บาลี) ๒๗/๖๔/๒๒๐, พุ.ชา.ทสก. (ไทย) ๒๗/๖๔/๓๓๒.

^{๑๖๘} พุ.ชา.เอกก. (บาลี) ๒๗/๓๕/๙, พุ.ชา.เอกก. (ไทย) ๒๗/๓๕/๑๕.

^{๑๖๙} พุ.ชา.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๙๕, พุ.ชา.เอกก.อ. (ไทย) ๓/๑/๓๔๖.

ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า สัจจะ หมายถึงความจริงที่มีอยู่ในตัวบุคคลนั้นจริง ๆ ซึ่งความจริงนี้อาจเป็นเรื่องที่ดีหรือไม่ดีก็ได้ ขอให้เรื่องที่กล่าวอ้างนั้นเป็นความจริง อำนาจของสัจจวาจา ย่อมทำให้มนุษย์สามารถต่ออายุได้ด้วยการรอดพ้นจากภัยอันตรายต่าง ๆ ได้ และยังสามารถช่วยให้คนอื่นที่ตนรื้อถอนพ้นจากความตายได้

๒.๑.๕.๘ วิธีการเสริมสร้างขวัญและกำลังใจด้วยการแผ่เมตตา

สำหรับคำว่า เมตตา หมายถึง ความรัก ความมีเอื้อเฟื้อที่มีต่อกัน ที่มีอยู่ในมิตร หรือให้เป็นไปแก่มิตรสหาย^{๑๗๐} ที่อยู่ร่วมสังคมเดียวกัน “เมตตากรรมนี้ เป็นคุณธรรมที่ทำให้คนในโลกเกื้อกูลกัน ทำให้เกิดความรักความปรารถนาดี สนิทสนมกลมเกลียวในหมู่มนุษย์”^{๑๗๑} ความรักที่เกิดจากเมตตาดีนี้ ไม่มีเฉพาะมนุษย์เท่านั้นที่ต้องการแม่แต่สัตว์เดรัจฉานทั่วไป ก็มีความต้องการเหมือนกัน เช่นสัตว์ที่เราเลี้ยง หากเราเลี้ยงด้วยความรักใคร่เอ็นดูไม่ตบตีมัน ๆ ก็ยิ่งเอ็นดูเรามากขึ้น ตรงกันข้ามหากเลี้ยงอย่างนักโทษ เหยียดหรือรังแกอยู่รำไป สัตว์เลี้ยงที่เราเลี้ยงนั้นมันก็ไม่รักเจ้าของ เพราะผู้ที่มีเมตตาอยู่ในจิตใจย่อมไม่คิดเบียดเบียนใคร มีแต่จะมอบความรักความอบอุ่นหรือความปรารถนาดีต่อผู้อื่น เป็นผู้ที่มีจิตใจเอื้อเฟื้อเพื่อแผ่ให้แก่ผู้อื่น ไม่เห็นแก่ตัว ดังที่พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวเอาไว้ว่า เมตตา เป็นคุณธรรมที่เปิดจิตใจกว้างขวาง พ้นจากความเห็นแก่ตัว และขยายความรู้สึกที่ตึงตามออกไปทั่วทั้งโลก แผ่ออกไปถึงสรรพสัตว์ เมื่อจิตพ้นจากความยึดติดในตัวตนและสิ่งที่จะเอาเป็นของตน ก็พร้อมที่จะรองรับและเปิดโอกาสให้คุณธรรมอื่น ๆ เจริญงอกงามขึ้นได้ คือพร้อมที่จะปฏิบัติคุณธรรมข้ออื่น ๆ ได้ อย่างจริงใจและเต็มที่^{๑๗๒}

โดยประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการแผ่เมตตาที่ก่อให้เกิดการต่ออายุหรือการแผ่เมตตาสามารถที่จะทำให้เกิดขวัญและกำลังใจที่ดีที่จะสามารถทำให้แก้ไขปัญหารวมถึงการมีอายุคือขอขวัญยืนยาวต่อไปได้ซึ่งเราสามารถที่จะพิจารณาได้จากกรณีศึกษาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาดังนี้

(๑) **กรณีเรื่องพระนางสามาวดี** พระนางสามาวดี เป็นมเหสีของพระเจ้าอุเทนแห่งเมืองโกสัมพี ได้ถูกพระนางมาคันทิยาใส่ร้ายว่าลอบปลงพระชนม์พระองค์ด้วยการซ่อนงูพิษไว้ในรางพิณโปรด ทำให้พระเจ้าอุเทนกริ้วมากจึงได้รับสั่งให้จับพระนางสามาวดีพร้อมทั้งหญิงที่เป็นบริวารอีก ๕๐๐ คนทันที และทำการประหารชีวิตด้วยพระองค์เอง โดยให้พระนางสามาวดียืนเป็นหัวหน้า ส่วนหญิงผู้เป็นบริวารทั้ง ๕๐๐ ให้ยืนเข้าแถวเรียงหนึ่งต่อ ๆ กันไปเป็นแถวยาวเหยียด เมื่อพร้อมแล้วพระเจ้าอุเทนก็ได้ยิงธนูที่มีกำลังเร็วสามารถที่จะทะลุแผ่นศิลาได้จุดในอากาศ พระนางสามาวดีได้ให้อิโวาทแก้วหญิง ๕๐๐ คนนั้นโดยให้แผ่เมตตาไปในพระราชา พระเทวี และในตน อย่าได้โกรธต่อใคร ๆ^{๑๗๓}

พระเจ้าอุเทน ได้เล็งลูกธนูไปยังพระอุระของพระนางสามาวดี แล้วปล่อยลูกธนูอันกำซาบด้วยยาพิษออกจากแฉ่งทันที ลูกธนูพอลอยเท่านั้นด้วยกำลังแรง ๑,๐๐๐ คนยิง ลอยละลิ่วมุ่งตรงออกพระนางสามาวดีทันที แต่พอมากลับจะถึงอกพระนางสามาวดีแทนที่จะเจาะหน้าอกไปทะลุหญิงบริวารคนที่

^{๑๗๐} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๒๒, มิลินท.อ. (บาลี) ๖/๓๒๑.

^{๑๗๑} พระมหาบุญเรือน ปวงกโร (พิลาพันธ์), “การศึกษาวิเคราะห์แนวความคิดเรื่องเมตตาในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒).

^{๑๗๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), บุญ - บารมีที่จะกู้แผ่นดินไทย, (กรุงเทพมหานคร : กรมวิชาการ โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๓), หน้า ๙๒.

^{๑๗๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธัมมปัทมฐกถาแปล ภาค ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๗๗.

๕๐๐ ที่ยืนอยู่สุดท้ายแล้วนั้น ลูกธนูกลับวักกลับ แล้วบ่ายหน้าไปยังที่ตนถูกปล่อยมานั้นเสมือนมีจิตใจ ทำให้พระเจ้าอุเทนต้องรับผลลูกธนูของตนทันที พลังทรงดำริว่า ลูกศรที่ตนยิงนั้นสามารถยิงทะลุก้อนศิลาได้อย่างง่ายดาย จะกระทบกับอากาศก็ไม่มี ทำไมลูกศรจึงได้วกกลับมาทั้ง ๆ ที่ไม่มีชีวิตจิตใจ ทำให้พระองค์มองเห็นคุณงามความดีของพระนางสามาวัต^{๑๗๔} ผลสุดท้าย พระเจ้าอุเทนก็ทรงยอมรับผิดที่ได้ตัดสินประหารชีวิตพระนางสามาวัตผู้ไร้ความผิด พร้อมทั้งขอให้พระนางได้อโศกต่อพระองค์

(๒) **กรณีเรื่องมขมาณพ** มขมาณพเป็นประวัติเรื่องราวของท้าวสักกะก่อนที่จะขึ้นไปบังเกิดบนสวรรค์ ท่านได้พาสหาย ๓๒ คน สร้างถนนเข้าหมู่บ้าน ทำให้นายบ้านเห็นเหตุการณ์เข้าไม่พอใจในพฤติกรรมของเขานั้น จึงหาวิธีใส่ร้ายป้ายสีโดยไปกราบทูลพระราชาว่ามีกลุ่มโจรที่ขังอยู่ภายในหมู่บ้าน ขอให้รับสั่งให้จับพวกโจรนั้น พระราชามีพินได้สอบถามเรื่องราวให้ละเอียดก็รับสั่งให้ไปจับตัวมาทั้งหมดทันที เมื่อจับมาแล้วก็ให้ประหารชีวิตโดยวิธีให้ช้างเหยียบ มขมาณพ จึงได้ให้โอวาทแก่สหาย ๓๒ คนนั้น โดยให้ยึดมั่นอยู่ในเมตตธรรม อย่าแสดงความโกรธต่อใคร ๆ ทั้งในพระราชา ช้าง และตนเอง^{๑๗๕} ด้วยอานุภาพเมตตา นายความช้างแม้จะพยายามไล่ช้างเข้าไปเพื่อให้เหยียบ ช้างก็ไม่ยอมเดินเข้าไปหา พระราชารับสั่งให้เอาเสื่อลำแพนมาปูลงบนตัวมณพเหล่านั้นเพราะนึกว่าช้างกลัวพวกเขา แล้วให้นายความช้างไล่ช้างเข้าไปใหม่ ช้างก็ไม่ยอมเดินเข้าไปแต่กลับวิ่งหนี

(๓) **กรณีเรื่องนางอุตตราอุบาสิกา** นางอุตตราอุบาสิกา เป็นภรรยาของบุตรสมนเศรษฐี นับตั้งแต่วันที่นางมาเป็นลูกสะใภ้ในบ้านพ่อผัว ไม่มีโอกาสได้พบพระสงฆ์ ถูกกักขังมิให้ออกไปนอกบ้าน เพราะตระกูลพ่อผัวเป็นมิชฌาภิบาล มิได้นับถือพระพุทธศาสนา เมื่อทราบว่ามีลูกอีกคนหนึ่งจะออกพรรษาจึงได้ส่งข่าวไปหาบิดา บิดาของนางก็ได้ส่งเงินมาให้ ๑๕,๐๐๐ กหาปณะ เพื่อใช้เป็นค่าจ้างหญิงคนเฝ้าเรือนชื่อสิริมาทำหน้าที่เป็นศรีภรรยาแทนตน บุตรสมนเศรษฐีพอเห็นนางสิริมาผู้เฝ้าเรือน ก็ตอบตกลงอนุญาตให้นางทำบุญในพระพุทธศาสนาครั้งเดือนตามที่นางขอนั้น

เช้าวันมหาปวารณา สามีนางนางอุตตราอุบาสิกา ได้ออกมาเฝ้ามองทางหน้าต่าง ขณะมองไปที่โรงครัว ได้เห็นนางอุตตราอุบาสิกาตัวมอมแมมไปด้วยเหงื่อ เดินกลับไปที่กลับมาอยู่ในโรงครัว จึงได้หัวเราะแล้วเดินเข้าไปในบ้าน ทำให้นางสิริมาเห็นเหตุการณ์เข้า จึงเกิดความสงสัยว่าบุตรสมนเศรษฐีหัวเราะอะไร จึงได้เดินไปดูตรงที่บุตรสมนเศรษฐียืนอยู่นั้น ก็ได้มองเห็นนางอุตตราอุบาสิกา จึงคิดน้อยใจที่จ้างเรามาแล้วยังแอบมีพิศวาสกันอยู่ จึงได้ผูกอาฆาตต่อนาง ได้เดินลงไปชั้นล่าง เข้าไปในโรงครัว เอาทัพพีตักเนยใสที่กำลังทอดขนมอันเดือดพล่าน เดินตรงรี่เข้าไปหานางอุตตราอุบาสิกา ๆ เห็นนางสิริมาเดินเข้ามาด้วยท่าทางโกรธเคืองในตน จึงได้แค้นเมตตาไปถึงนาง โดยมองเห็นคุณงามความดีของนางที่มีต่อตน พระคุณของนางมากกว่าจักรวาลหรือพรหมโลกจะบรรจุได้ เพราะได้อาศัยนางจึงมีโอกาสดำเนินบุญครั้งนี้ พร้อมทั้งแสดงความบริสุทธิ์ใจว่าหากเป็นจริงที่ไม่โกรธ ขอให้เนยใสอย่าได้ลวกตน หากไม่เป็นจริงก็ขอให้ลวก^{๑๗๖} ผลสุดท้ายน้ำร้อนก็กลายเป็นน้ำเย็นเมื่อนางสิริมาสดเข้าใส่ตัวนาง

ตามตัวอย่างทั้ง ๓ เรื่องที่ยกมากล่าวนี้ จะเห็นได้ว่า การมีเมตตาในจิตใจแท้จริงนั้น เกิดมาจากสภาพจิตใจที่มองเห็นคุณงามความดีของศัตรูคู่อริที่มีต่อตนเอง แล้วแค้นเมตตาไปให้บุคคลผู้เป็นศัตรูนั้น ซึ่งเขาอาจทำไปเพราะถูกความโกรธ ความโลภหรือความหลงครอบงำก็ได้ และที่สำคัญนั้นคนที่เมตตา

^{๑๗๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๗.

^{๑๗๕} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธัมมปัทมฐกถาแปล ภาค ๒, หน้า ๑๔๙.

^{๑๗๖} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธัมมปัทมฐกถาแปล ภาค ๖, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๒๖๘.

ประเภทนี้มักจะเป็นคนที่กำลังใจหรือขวัญดีไม่โลเลหรือไม่อ่อนไหวขวัญเสียง่ายเหตุเพราะอำนาจแห่งเมตตานั่น

๒.๑.๕.๙ มรณัสติวิธี คือ ระลึกถึงความตายอยู่เสมอทำให้มีขวัญดี

จากการศึกษามาทั้งหมดเราจะพบว่านอกจากวิธีการทั้งหมดที่ผ่านมาแล้วยังพบว่ามีอีกวิธีการหนึ่งที่สามารถทำให้เกิดขวัญและกำลังใจที่ดีได้ ซึ่งก็คือ หลักมรณัสติ ซึ่งในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๑๗๗} กล่าวถึงการเจริญมรณัสติว่า ผู้ใคร่จะเจริญมรณัสตินั้น พึงเป็นผู้ไปในที่ลับ (คน) เร้นอยู่ (ในเสนาสนะอันสมควร) แล้วยังมนสิการให้เป็นไปโดยแยบคายว่า “มรณ ภวิสสตี ชิวิตินทริยิ อุปัจฉิขชิสสตี ความตายจักมี ชิวิตินทริยิจักขาด” หรือ “มรณ มรณ ตาย ตาย” และพึงระลึกถึงความตายโดยอาการ ๘ นี้คือ

๑) วรทปจจุฏฐานโต แปลว่า โดยปรากฏ (แห่งความตาย) ดุจเพชรฆาต พึงระลึกว่าเพชรฆาตคิดว่าจักตัดศีรษะคนผู้นี้ ถือดาบจ่อที่คอ ยืนประชิดตัวอยู่ฉนั้นใด แม้ความตายก็ปรากฏฉนั้นนั่น เพราะ มันมาพร้อมกับความเกิด และเพราะมันคร่าเอาชีวิตไป อุปมาเหมือนดอกเห็ด ย่อมพาเอาฝุ่นติดหัวขึ้นมาด้วยฉนั้นใด สัตว์ทั้งหลายก็พาเอาความแก่และความตายมาด้วยฉนั้นนั่น

๒) สมฺปตฺติวิปตฺติโต โดยวิบัติแห่งสมบัติ อันสมบัติในโลกนี้จะงงดงามอยู่ได้ก็ชั่วเวลาที่วิบัติยังไม่ครอบงำ และขึ้นชื่อว่าสมบัติที่จะล่วงพ้นวิบัติรอดอยู่ได้ หามีไม่ “แม้พระเจ้าอโศกผู้ทรงมีสุข ได้ครอบครองแผ่นดินสิ้น (ชมพูทวีป) จำพระราชาทรัพย์ (วันละ) ๑๐๐ โกฏิ ในบั้นปลาย (แห่งพระชนมชีพ) ได้ทรงครองความเป็นใหญ่ต่อมะขามป้อมครึ่งผลเท่านั้น ด้วยทั้งเรือนร่าง (ของพระมหाराชา) นั้นแหละ ครั้นบุญมาสิ้นไป พระองค์ก็บ้ายพระพักตร์ต่อมรณะ ถึงซึ่งภาวะอันน่าเศร้าไปฉนั้น” อีกนัยหนึ่ง ความไม่มีโรคทั้งปวง ย่อมมีความเจ็บไข้เป็นปริโยสาน ความเป็นหนุ่มทั้งปวงมีความแก่เป็นปริโยสาน ความที่เป็นอยู่ทั้งปวงมีความตายเป็นปริโยสาน โลกสันนิวาสนทั้งปวง ถูกชาติติดตาม ถูกขราไล่ตาม ถูกพยาธิครอบงำ ถูกมรณะทำลายล้าง

๓) อุปสัทรณโต คือโดย (นึก) เปรียบเทียบตนกับคนอื่น ๆ (ที่ตายแล้ว) พึงระลึกถึงความตายโดยเปรียบเทียบด้วยอาการ ๗ คือ

พึงระลึกโดยความมียศใหญ่ กษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ แม้จะมียศลาบรรดาศักดิ์ยิ่งใหญ่เท่าใด ไม่มีใครไม่ตาย ทุกพระองค์ล้วนหนีความตายไม่พ้น

พึงระลึกโดยความมีบุญมาก แม้ผู้ทำบุญกุศลมากเช่นพระเจ้าพิมพิสาร นางวิสาขา อนาถบิณฑิกะ เศรษฐี ล้วนต้องตายทุกคน

พึงระลึกโดยความมีเรี่ยวแรงมาก แม้ว่าจะแข็งแรง มีกำลังมากแค่ไหน แต่ก็ไม่อาจต่อต้านการตายของสังขารได้ ไม่มีผู้แข็งแรงคนไหนหนีความตายได้เลย ในเทวทูตสูตร^{๑๗๘} กล่าวว่า “ถึงตัวเราก็มีความป่วยไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความป่วยไข้ไปได้

พึงระลึกโดยความมีฤทธิมาก ในพระพุทธศาสนา พระอรหันต์ผู้มีฤทธิมากเช่นพระมหาโมคคัลลานะ ก็ยังต้องตาย เพราะผลแห่งกรรมที่เคยทำไว้ในอดีตชาติ

พึงระลึกโดยความมีปัญญามาก ในพระพุทธศาสนา พระอรหันต์ผู้มีปัญญามากคือพระสารีบุตร แม้จะมีปัญญามาก ก็ช่วยให้พ้นจากความตายไปไม่ได้

^{๑๗๗} ดูรายละเอียดใน คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๒ ตอน ๑, หน้า ๓-๒๔.

^{๑๗๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๖๔/๓๑๒.

พึงระลึกโดยความเป็นพระปัจเจกพุทธะ แม้พระปัจเจกพุทธเจ้า^{๓๗๙} ก็ยังไม่สามารถล่วงพ้นความตายไปได้

พึงระลึกโดยความเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ ในพระพุทธศาสนา ผู้มีปัญญามากที่สุดคือ พระพุทธเจ้า ก็ยังต้องดับขันธปรินิพพาน

เมื่อนึกเปรียบเทียบกับผู้อื่นแล้วระลึกไปว่า ความตายต้องมีแก่เราบ้าง ดุจมีแก่สัตว์วิเศษทั้งหลายเหล่านั้น

๔) กายพหุสาธณโต โดยร่างกายเป็นสาธณแก่สัตว์มากชนิด และปัจจัยแห่งความตายมากชนิด ประการแรก เป็นสาธณแก่เหล่ากัมมิชาติ พวกที่เป็นสัตว์อาศัยผิวหนังก็กัดกินผิวหนัง อาศัยหนังก็กัดกินหนัง อาศัยเนื้อก็กัดกินเนื้อ อาศัยเอ็นก็กัดกินเอ็น อาศัยเยื่อ (ในกระดูก) กัดกินเยื่อ มันเกิด แก่ ตาย ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะอยู่ในนั่นเอง ร่างกายนับว่าเป็นเรือนคลอต เป็นโรงพยาบาลเป็นสุสาน เป็นส้วม ร่างกายนี้ถึงความตายเพราะความกำเริบแห่งกัมมิชาติเหล่านั้น เป็นสาธณแก่กัมมิชาติ ฉันทิ ก็ย่อมเป็นสาธณแก่ปัจจัยแห่งความตาย ทั้งที่เป็นภายใน ได้แก่โรค หลายร้อยอย่าง ที่เป็นภายนอก ได้แก่สัตว์มีพิษ อารูธ ก้อนหิน และอุบัติเหตุทั้งปวง จึงควรระลึกถึงความตายจาก ๒ สาเหตุนี้

(๕) อายุทพพลโต โดยอายุเป็นของอ่อนแอ ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายผูกพันกับลมหายใจเข้าและลมหายใจออก แต่เมื่อลมหายใจที่ออกไปแล้วไม่เข้า ที่เข้าไปแล้วไม่ออก ก็ได้ชื่อว่าตาย ผูกพันกับอิริยาบถ คือ ชีวิตได้ความเป็นไปสม่ำเสมอแห่งอิริยาบถ ๔ เท่านั้น หากอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่งเกินประมาณ อายุสังขารย่อมขาด ผูกพันอยู่กับความเย็นความร้อนคือ เมื่อถูกความเย็นเกิน ความร้อนเกินครอบงำเอา ย่อมวิบัติไป ผูกพันอยู่กับมหาภูต คือ ความสม่ำเสมอของมหาภูต คือ ธาตุ ๔ หากธาตุใดธาตุหนึ่งกำเริบ แม้ร่างกายสมบูรณ์ ก็สิ้นชีวิตได้ ผูกพันอยู่กับอาหาร คือ เมื่อไม่ได้อาหารก็ตายจึงควรระลึกถึงความตายโดยอายุเป็นของอ่อนแอตามที่ได้กล่าวมานี้

(๖) อนิมิตโต คือโดยชีวิตไม่มีนิมิต ไม่มีกำหนด หมายความว่า โดยไม่มีขีดค้น “ธรรม ๕ ประการนี้คือ ชีวิต พยาธิ กาล สถานที่ทอดร่าง และคติ ของสัตว์ทั้งหลายในชีวิโลก ไม่มีนิมิต รู้ไม่ได้” คือไม่มีกำหนดว่า จะพึงเป็นอยู่เพียงเท่านี้ จะตายด้วยพยาธินี้ ไม่ตายด้วยพยาธิอื่น จะกำหนดว่าเมื่อตายจะต้องตายที่นี้เท่านั้น ไม่ตายที่อื่น ด้วยว่า ร่างบุคคลทั้งหลายเกิดในบ้าน ไปตายนอกบ้านก็มี เกิดนอกบ้านตายในบ้านก็มี เกิดบนบกตายในน้ำ เกิดในน้ำ ตายบนบกก็มี ไม่มีคิดว่าจติจากคตินี้ จะต้องไปเกิดในคตินี้ จติจากเทวโลก มาเกิดในมนุษย์ก็มี จติจากมนุษย์โลกไปเกิดในโลกอื่น เช่นเทวโลกก็มี เพราะอย่างนี้ สัตว์โลกจึงหมุนเวียนไปใน ๕ คติ ดุจโคที่เทียมไถในยนต์ (คือ ทางเวียน) เดินเวียนอยู่ฉะนั้น จึงพึงระลึกถึงความตายโดยชีวิตไม่มีนิมิต มนุษย์ทุกผู้ทุกนามไม่มีโอกาสจะรู้ว่าตายเวลาไหน เข้า กลางวัน เย็น กลางคืน ไม่รู้ว่าตายที่ไหน ตายแล้วจะไปเกิดในภพใดภูมิใด ขึ้นอยู่กับผลกรรมที่ทำ ตายได้ทุกที่ ทุกเวลา ทั้งจากความป่วยเจ็บ อุบัติเหตุ จึงไม่ควรประมาท หมั่นระลึกถึงความตาย

(๗) อทธานปริจเฉทโต โดยชีวิตมีระยะสั้น กล่าวคือ ชีวิตมนุษย์ทั้งหลายในบัดนี้สั้น ผู้ใดอายุยืนก็อยู่สัก ๑๐๐ ปี เกินไปก็มีบ้าง แต่น้อย พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในอุทฺทฏฐกสูตรตนิทเทศว่า

^{๓๗๙} หมายถึงพระพุทธเจ้าประเภทหนึ่ง ซึ่งตรัสรู้เฉพาะตัว มิได้สั่งสอนผู้อื่น, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๒๙.

“มนุษย์มีอายุน้อย บุคคลผู้ฉลาดพึงดูหมิ่นชีวิตที่น้อยนั้น พึงเร่งประพฤติธรรมเหมือนคนถูกไฟไหม้ศีรษะ ฉะนั้น เพราะความตายจะไม่มาถึงไม่มี วันคืนล่วงเลยไป ชีวิตก็ใกล้หมดสิ้นไปอายุของสัตว์ทั้งหลายก็หมดสิ้นไป เหมือนน้ำในแม่น้ำน้อยจะแห้งไป ฉะนั้น” ^{๑๘๐}

ในทราสตุตนิทเทส พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย อายุของมนุษย์น้อย จำต้องไปสู่ปรโลก ต้องประสบกับความตายที่เข้าใจกันอยู่ ควรทำกุศล ประพฤติพรหมจรรย์ ผู้ที่เกิดมาแล้วไม่ตายไม่มี ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดมีชีวิตยืนนาน ผู้นั้นก็อยู่ได้เพียง ๑๐๐ ปี หรืออยู่ได้เกินกว่านั้นก็มีน้อย ^{๑๘๑}

และในปฐมมรรณสตุตซึ่งพระพุทธเจ้าทรงสอนให้ระลึกถึงความตายทุกลมหายใจเข้าออก เพราะกาลแห่งชีวิตนั้นแสนสั้น จนไม่น่าวางใจ ดังนี้ จึงพึงระลึกถึงความตายโดยชีวิตมีกำหนด การพิจารณาความตายโดยมีกำหนดเวลา หมายถึงพิจารณาให้เห็นว่าระยะเวลาของการมีชีวิตอยู่ของมนุษย์นี้ไม่มากนัก ในปฐาจาราเถรีคาถาพระปฐาจาราเถรีกล่าวถึงการบรรลุธรรมโดยกล่าวว่า “เราล้างเท้า เห็นน้ำล้างเท้าไหลจากที่ตอนมาสู่ที่ลุ่ม ใส่ใจนิมิตในน้ำ” และได้ถือเอาน้ำที่ล้างเท้าทั้ง ๓ ครั้งนั้นเป็นอารมณ์กำหนดวัยทั้ง ๓ ว่า สัตว์ทั้งหลายตายเสียในปฐมวัยก็มี ตายเสียในมัชฌิมวัยก็มี ตายเสียในปัจฉิมวัยก็มี ดังนั้น จึงควรพิจารณาว่า อายุของมนุษย์นั้นไม่ยืนยาว โดยปกติผู้ที่อายุยืนที่สุดก็จะประมาณ ๑๐๐ ปี มากกว่านั้นก็มีแต่น้อย ดังนั้น เวลาที่จะทำสิ่งต่าง ๆ ในชีวิตจึงถือว่าน้อย เมื่อมีชีวิตอยู่จึงควรรีบเร่งทำความดี บำเพ็ญกิจด้วยความไม่ประมาท ^{๑๘๒}

พระพุทธเจ้าทรงตรัสถึงการเจริญมรณสติในทุติยมรณสตุตว่า ภิกษุทั้งหลาย มรณสสติที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก หยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่สุด” ซึ่งเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ เพื่อบรรลุถึงพระนิพพาน อันเป็นอมตะ ^{๑๘๓}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแปลกล่าวถึงอานิสงส์ของการเจริญมรณสติว่า

“ก็แลภิกษุผู้ประกอบเนืองๆ ซึ่งมรณสตินี้ ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาทเนืองนิตย์ ได้อนภิติสัญญา (ความหมายว่าไม่น่ายินดี) ไม่มากไปด้วยการสะสม ปราศจากมลทิน คือ ความตระหนี่ในบริวารทั้งหลาย แม้อนิจสัญญาที่ย่อมถึงความชำخองแก่เธอ อนึ่ง ทุกขสัญญาและอนัตตสัญญาก็ย่อมปรากฏ (แก่เธอ) ไปตามแนวอนิจสัญญานั้น สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่ได้อบรมเรื่องตาย เวลาตายย่อมถึงความกลัว ความสะดุ้ง ความหลง ดุจคนถูกสัตว์ร้าย ยักษ์ ฐู โจร และผู้ร้ายฆ่าคนจู่โจมเอา (ไม่ทันรู้ตัว) ฉันทใด เธอมิได้ถึงความเย็นฉนั้น เป็นผู้ไม่กลัว ไม่หลงทำกาลกิริยา ถ้าเธอมิได้ชมพระอมตะในทิวฐธรรมนี้ไซ้ เพราะกายแตก (ตายไป) ย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปเบื้องหน้า” ^{๑๘๔}

จากการกล่าวมาทั้งหมดเราจะพบว่าการระลึกถึงความตายนั้นเป็นอีกวิธีหนึ่งที่จะทำให้เกิดขวัญและกำลังใจขึ้นได้ และวิธีการที่ได้นำเสนอมานั้นทั้งหมดนั้นก็ถือว่าเป็นหลักและวิธีการที่สามารถจะก่อให้เกิดขวัญและกำลังใจที่ดีกับมนุษย์ได้ โดยพระพุทธศาสนาไม่ได้เน้นย้ำในเรื่องของการอ้อนวอนแต่เน้นย้ำว่าการทำขวัญหรือการเรียกขวัญนั้นจะต้องมีขึ้นด้วยการคิดและการลงมือทำด้วยตนเองมากกว่าการอ้อนวอนสิ่งเหนือธรรมชาติอื่นใด

^{๑๘๐} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๔.

^{๑๘๑} ชุ.เถร. (ไทย) ๒๙/๓๙/๑๔๕.

^{๑๘๒} ชุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๑๔/๕๗๔.

^{๑๘๓} อจ. ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๔๗.

^{๑๘๔} คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรค แปล ภาค ๒ ตอน ๑, หน้า ๒๔.

๒.๑.๖ หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับขวัณ

สำหรับประเด็นต่อไปที่จะต้องนำมาศึกษาก็คือประเด็นเกี่ยวข้องกับหลักธรรมซึ่งเกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องขวัณว่าพระพุทธศาสนาได้เสนอแนวคิดเรื่องขวัณและการทำขวัณไว้บนพื้นฐานของหลักการหรือทฤษฎีใดหรือมีหลักการใดที่นำมาใช้เป็นแนวในการอธิบายถึงสาระของความคิดเรื่องขวัณในเรื่องต่างๆที่เกี่ยวข้องบ้าง เช่น ตัวหลักการ หรือตัวที่เป็นแนวทางในการสนับสนุนหรือขัดขวางแนวคิดเรื่องขวัณบ้าง ซึ่งจากการศึกษามาทั้งหมดเราจะพบว่าพระพุทธศาสนาได้เสนอหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องขวัณไว้ดังต่อไปนี้

๒.๑.๖.๑ หลักธรรมที่เป็นหลักการ

สำหรับหลักธรรมที่เป็นหลักการนี้หมายถึงหลักธรรมที่เป็นแกนของแนวคิดที่ว่าพระพุทธศาสนามีแนวคิดพื้นฐานในการนำเสนอเรื่องขวัณนี้บนพื้นฐานความคิดเรื่องอะไร และพื้นฐานความคิดเรื่องนั้นว่าด้วยเรื่องอะไรบ้าง ซึ่งจากการศึกษามาทั้งหมดจะพบว่าหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องขวัณที่จัดเป็นแนวคิดเชิงหลักการนั้นก็มีดังต่อไปนี้

(ก) ปฏิจสุมุปาบท

สำหรับคำว่า ปฏิจสุมุปาบท มาจากภาษาบาลีว่า ปฏิจสุมุปาบท แยกศัพท์เป็นปฏิจ แปลว่า อาศัย^{๑๘๕} + สัม แปลว่า พร้อม^{๑๘๖} + อุปาบท แปลว่า ความเกิดขึ้น^{๑๘๗} ซึ่งธรรมใดอาศัยกันและกันยังธรรมที่เกื้อกูลกันให้เกิดขึ้น เหตุนั้นธรรมนั้นเรียกว่า ปฏิจสุมุปาบท หมายถึง ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม, ภาวะที่อาศัยกันเกิดขึ้น, การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันและกันเกิดขึ้นของ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ หรือหมายถึง สภาวะธรรมที่เป็นปัจจัยและสภาวะธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น อันเป็นกระบวนการทางปัจจัยภาพ ซึ่งเป็นสภาวะที่ดำรงอยู่อย่างนั้น^{๑๘๘} *sinv* หมายถึง อาการที่เป็นปัจจัยแก่กันและกัน สิ่งใดก็ตามในจักรวาลนี้จะเกิดขึ้นเองโดยไม่มีปัจจัยที่ทำให้เกิดหรือองค์ประกอบอื่น ๆ ที่เกิดรวมด้วยนั้นย่อมมีไม่ได้^{๑๘๙} หรือเป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยทั้งหลายความเป็นปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลาย ธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลายเหล่านี้เกิดเป็นกระบวนการของสภาวะธรรมที่เป็นเหตุและผลต่อเนื่องกัน^{๑๙๐}

สรุปปฏิจสุมุปาบท หมายถึง การเกิดขึ้นพร้อมของธรรมทั้งหลาย ในสภาวะธรรมที่เป็นปัจจัยอิงอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายสืบต่อกันมาตามกระบวนการระหว่างเหตุและผลอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ไม่มีสิ่งใดเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปโดยตัวมันเอง สิ่งต่าง ๆ จึงต่างเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน สำหรับปฏิจสุมุปาบทนั้นได้แบ่งเป็น ๒ สาย คือ

๑. สายเกิด เรียกว่า สมุทยวาร คือ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มิจฉาปฏิบัติหรือทางปฏิบัติผิด

^{๑๘๕} พันตรี ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรม มคอ - ไทย, (กรุงเทพมหานคร : อาทรการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๔๒๗.

^{๑๘๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘๗.

^{๑๘๗} พระอุตร ฅณาธิการ (ชินนทร์ สละคำ) และรศ.ดร.จำลอง สารพัดนึก, พจนานุกรม บาลี-ไทย ฉบับนักศึกษา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐), หน้า ๒๒๑.

^{๑๘๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๔/๓๖, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๖๔/๓๑., ส.นิ. (แปล) ๑๖/๒๑/๓๘, ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๒๐/๔๖-๔๗.

^{๑๘๙} วิภาวินี. (บาลี) ๓๐๕.

^{๑๙๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๕๗๘-๕๗๙/๑๗๐-๑๗๑.

๒. สายดับ เรียกว่า นิโรธวาร คือ ความดับไปแห่งกองทุกข์ทั้งมวล เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัมมาปฏิบัติหรือการปฏิบัติที่ถูกต้อง

การอธิบายถึงหลักปฏิจาสุมุปบาทที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้มี ๒ หลัก คือ หลักสากลหรือหลักทั่วไป และหลักประยุกต์มีรายละเอียด ดังนี้

(๑) **หลักสากลหรือหลักทั่วไป** เป็นการอธิบายกระบวนการเกิดดับของทุกข์และสรรพสิ่งในโลกที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต โดยไม่ระบุหัวข้อธรรมเป็นกฎความสัมพันธ์เชิงสาเหตุและผล ได้แก่

ก. สมุทยวาร	เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
ข. นิโรธวาร	เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี
เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับ (ด้วย) ^{๑๙๑}

พิจารณาตามรูปพยานะ หลักสากลหรือทั่วไป^{๑๙๒} นี้เข้ากับชื่อที่เรียกว่า อิทัปปัจจยตาซึ่งจะกล่าวไว้ในแนวกว้าง ๆ ถ้าสิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น จากข้อความดังกล่าว สามารถพิจารณาได้เป็น ๒ ช่วง ช่วงแรก แสดงความมีหรือความเกิดขึ้นของสรรพสิ่ง ส่วนช่วงที่ ๒ แสดงความไม่มีหรือความดับของสรรพสิ่ง ข้อความทั้งสองมีลักษณะความเป็นเหตุและผลเหมือนกันและบ่งบอกให้เห็นว่าสรรพสิ่งมิได้ดำเนินไปโดยลำพังตัวเอง แต่ทุกสิ่งดำเนินไปในลักษณะอิงอาศัยกัน ในแง่ที่หนึ่งเป็นเหตุ และอีกหนึ่งเป็นผล ยิ่งไปกว่านั้นความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันในเชิงเหตุและผล ยังเป็นความสัมพันธ์ในเชิงเงื่อนไขที่จำเป็น มีความเป็นระเบียบสม่ำเสมอและแน่นอน

ในข้อที่กล่าวถึงขบวนการของเหตุปัจจัยนั้น “ไม่มีสิ่งใดในโลกเป็นสิ่งสมบูรณ์ (Absolute) ทุกอย่างเป็นสภาพอาศัยซึ่งกันและกันสัมพันธ์กันและกัน”^{๑๙๓} และมุ่งให้เห็นคุณค่าของสิ่งต่าง ๆ ที่เอื้อประโยชน์ต่อกัน เป็นการเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัยต่าง ๆ และมีอยู่อย่างสัมพันธ์กันนั่นเอง ตัวบทที่เป็นความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัย นี้อาจเขียนสรุปหลักการนี้ด้วยประโยคที่ว่า

ก. สมุทยวาร	เมื่อมี ก ก็มี ข
เมื่อ ก เกิดขึ้น ข จึงเกิดขึ้น
ข. นิโรธวาร	เมื่อไม่มี ก ก็ไม่มี ข
เมื่อ ก ดับ ข ก็ดับ

จะเห็นได้ว่าประโยคดังกล่าวชี้ให้เห็นลักษณะพื้นฐานที่สำคัญของหลักปฏิจาสุมุปบาทว่า สรรพสิ่งล้วนมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันอิงอาศัยกันและกันในฐานะที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและสิ่งหนึ่งเป็นผล

(๒) **หลักประยุกต์** คือ การนำเอาหลักสากลหรือหลักทั่วไปมาอธิบายการเกิดดับของทุกข์และชีวิตมนุษย์ แต่หลักประยุกต์นี้ไม่อาจอธิบายการเกิดขึ้นของสิ่งไม่มีชีวิต เพราะสิ่งไม่มีชีวิตไม่มีวิญญาณ หัวข้อของหลักประยุกต์ มีดังต่อไปนี้

ก. สมุทยวาร	คือ การแสดงกระบวนการเกิดขึ้นของทุกข์และชีวิตมนุษย์ ^{๑๙๔} ดังนี้
	เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี

^{๑๙๑} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๗/๗๙, ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๓๗/๖๒-๖๓.

^{๑๙๒} วิสุทธิ. ฎีกา. (บาลี) ๓/๒๔๖, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๓๗/๑๑๗.

^{๑๙๓} สนิท ศรีสำแดง, พุทธปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์นิลนารการพิมพ์, ๒๕๓๕), หน้า ๘.

^{๑๙๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๖๕๘/๒๘๕-๒๘๖, วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๓๙๕-๓๙๖.

เพราะสังขารเป็นปัจจัย	วิญญาณจึงมี
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย	นามรูปจึงมี
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	สฬายตนะจึงมี
เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย	ผัสสะจึงมี
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	เวทนาจึงมี
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	ตัณหาจึงมี
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย	อุปาทานจึงมี
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย	ภพจึงมี
เพราะภพเป็นปัจจัย	ชาติจึงมี
เพราะชาติเป็นปัจจัย	ชรา มรณะ โสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) จึงมีความเกิดขึ้นแห่ง กองทุกข์ทั้งมวลนี้ มิได้ด้วยประการฉะนี้ ^{๑๙๕}

- ข. นิโรธวาร คือ การแสดงกระบวนการดับของทุกข์และชีวิตมนุษย์ ดังนี้
- เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ^{๑๙๖} สังขารจึงดับ
เพราะสังขารดับ	วิญญาณดับจึงดับ
เพราะวิญญาณดับ	นามรูปจึงดับ
เพราะนามรูปดับ	สฬายตนะจึงดับ
เพราะสฬายตนะดับ	ผัสสะจึงดับ
เพราะผัสสะดับ	เวทนาจึงดับ
เพราะเวทนาดับ	ตัณหาจึงดับ
เพราะตัณหาดับ	อุปาทานจึงดับ
เพราะอุปาทานดับ	ภพจึงดับ
เพราะภพดับ	ชาติจึงดับ
เพราะชาติดับ	ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส จึงดับ ความดับแห่ง กองทุกข์ทั้งมวลนี้ มิได้ด้วยประการฉะนี้ ^{๑๙๗}

ในหลักประยุกต์ ที่กล่าวถึงพุทธพจน์ข้างต้น ได้แสดงไว้ ๒ ช่วง ช่วงที่ ๑ เป็นฝ่ายสมุทยวาร ช่วงหลังเป็นฝ่ายนิโรธวาร ทั้ง ๒ ช่วงต่างกล่าวเป็นหลักการเดียวกัน คือ หลักการอิงอาศัยกัน และกันเป็นไปตามเหตุปัจจัย ซึ่งได้แสดงให้เห็นว่าการที่ทุกข์และชีวิตของมนุษย์จะเกิดขึ้น ดำรงอยู่และดับไปนั้นต้องมีปัจจัยต่าง ๆ สนับสนุนเสมอไม่มีสิ่งใดเกิดขึ้นอย่างอิสระโดยไม่อาศัยสิ่งอื่นเป็นปัจจัยแม้เพียงชั่วขณะเดียว

^{๑๙๕} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒, ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑/๑-๒, วิ.ม. (บาลี) ๔/๑/๑-๒.

^{๑๙๖} วิ.อ. (บาลี) ๓/๑/๔. วิราคะ ในที่นี้หมายถึง มรรค

^{๑๙๗} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒-๓, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒-๓, ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑/๒, วิ.ม. (บาลี) ๔/๑/๑-๒.

จากการกล่าวมาทั้งหมดเราจะพบว่าหลักปฏิจจสมุปบาทนั้นถือว่าเป็นหลักหรือกฎธรรมชาติที่เป็นหลักแกนของความคิดของพระพุทธศาสนาที่ปฏิเสธ (๑) ความเป็นอมตภาพของวิญญาน (๒) ความเป็นผู้สร้างสรรพสิ่ง และ (๓) ความที่ความจริงเพียงอย่างเดียว เพราะเหตุที่ว่าสรรพสิ่งจะมีขึ้นได้นั้นจะต้องมีการอิงอาศัยกันตั้งแต่ ๒ สิ่งขึ้นไปไม่มีอะไรเกิดมาเพียงลำพัง สรรพสิ่งจะต้องมีกระบวนการเกิดที่เป็นแบบอิงอาศัยกันเกิด ดังนั้น แนวคิดนี้จึงถือว่าเป็นความจริงที่พระพุทธศาสนาได้นำเสนอเพื่อหักล้างความเชื่อของศาสนาพราหมณ์เรื่องพระพรหมสร้างโลก และมีประเด็นที่จะต้องตอบคำถามอยู่ว่า แล้วหลักปฏิจจสมุปบาทนี้เกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องขวัญอย่างไร คำตอบคือแนวคิดเรื่องนี้เป็นพื้นฐานของความคิดเรื่องขวัญว่า ขวัญในทางพระพุทธศาสนานั้นคือ จิต ได้แก่กระบวนการคิดเพื่อเสพส่วยโลกของพระพุทธศาสนา และจิตนั้นก็ไม่ได้เป็นอมตะ จิตนั้นมีกระบวนการเกิดดับเป็นขณิกะไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา ไม่ใช่อดตา ขวัญจะดีหรือร้ายขึ้นอยู่กับสภาพของจิตที่ว่าจะเข้าข้างหรือว่าอ่อนแอเท่านั้น ดังนั้น แนวคิดเรื่องขวัญของพระพุทธศาสนาจึงได้หมายเอาขวัญที่เป็นวิญญานอมตะหรืออาตมมันที่เป็นของศาสนาพราหมณ์ซึ่งการอธิบายแนวนี้เราสามารถเห็นถึงความแตกต่างระหว่างขวัญในทางพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ได้อย่างชัดเจนขึ้น

ข. ไตรลักษณ์

มีอีกคำสอนหนึ่งของพระพุทธศาสนาที่ถือว่าเป็นคำสอนที่เกี่ยวข้องกับตัวหลักการที่เป็นแก่นคำสอนของพระพุทธศาสนา ซึ่งก็ได้แก่คำสอนเรื่องไตรลักษณ์ ซึ่งคำว่า ไตรลักษณ์^{๑๔๘} หมายถึง ลักษณะที่เป็นสามัญทั่วไป ๓ ประการ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความมีไข้ตัวตน สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เรียกตามคำบาลีว่า เป็น อนิจจัง แต่ในภาษาไทยนิยมใช้คำว่า อนิจจัง หมายถึง สิ่งที่ไม่เที่ยง ภาวะที่เป็นอนิจจัง นั้นเรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนิจจตา หมายถึงลักษณะที่แสดงถึงความไม่เที่ยง เรียกเป็นศัพท์ว่า อนิจจลักษณะ สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ในภาษาไทย บางทีใช้อย่างภาษาพูดว่า ทุกข์ เป็นทุกข์ เป็นของคงทนอยู่ไม่ได้ มีสภาวะแห่งความบีบคั้นขัดแย้ง หรือภาวะที่เป็นทุกข์นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า ทุกขตา หมายถึงลักษณะที่แสดงถึงความเป็นทุกข์เรียกเป็นศัพท์ว่า ทุกขลักษณะ “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”^{๑๔๙} ความเป็นของมีไข้ตัวตน ภาวะที่เป็นอนัตตานี้ เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนัตตตา หมายถึงลักษณะที่แสดงถึงความเป็นอนัตตา มีไข้ตัว มีไข้ตน เรียกเป็นคำศัพท์ว่า อนัตตลักษณะ ซึ่งลักษณะทั้ง ๓ ประการของไตรลักษณ์นั้นเราสามารถที่จะพิจารณาได้ดังนี้

๒.๒.๑ อนิจจลักษณะ (อนิจจตา)

คำว่าอนิจจัง นั้นมีความหมายถึง ความไม่คงที่ ความเปลี่ยนแปลง ทุกสิ่งทุกอย่างไม่คงที่ ทุกสิ่งทุกอย่างเปลี่ยนแปลงไป “สุทฺธิ ธมฺมา ปวตฺตนฺติ” ธรรมชาติโดยแท้ย่อมเปลี่ยนแปลงไป คือมีการเปลี่ยนแปลงทั้งในทางปริมาณและในทางคุณภาพ (Quantitative and Qualitative change) โดยเปลี่ยนแปลงจากสภาวะธรรมอย่างหนึ่ง ไปสู่สภาวะธรรมอีกอย่างหนึ่งเรื่อยไป จนกว่ารูปธรรมนามธรรมนั้นๆ จะสิ้นสุดยุติลงตามอายุขัยของสิ่งนั้นๆ ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ เป็นปรากฏการณ์หรือความประจักษ์แห่งสภาพภายนอกของสิ่งนั้นๆ “พหิทฺธา ธมฺมา” ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ มีลักษณะที่แตกต่างกันสำหรับรูปธรรมและนามธรรม กล่าวคือรูปธรรมนั้น ความเปลี่ยนแปลงเริ่มขึ้นจาก การเกิดขึ้น (อุปจย) การ

^{๑๔๘} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๕๒, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๕๖),

เจริญสืบต่อ (สนตติ) การเสื่อมสลาย (ขรตา) และการดับสูญสิ้นไป (อนิจจตา) ในที่สุด เช่น มนุษย์เราเริ่มบังเกิดชีวิตจากการปฏิสนธิขึ้นในครรภ์มารดา แล้วเจริญเติบโตจนกระทั่งคลอดออกมาเป็นทารก ต่อจากนั้น ก็จะเจริญวัยเติบโตเป็นเด็ก เป็นหนุ่มสาว เป็นวัยกลางคน วัยชรา แล้วก็แก่ตายไปในที่สุด แต่เพื่อให้มีความหมายครอบคลุมถึงรูปธรรมทั้งหลายทั้งปวง ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต โอโห, อนิจจา สงขารอา, สังขารทั้งหลายเอ๋ย ช่างไม่หยุดนิ่งเลย. เต กาลิกา อสณจิตา ดำรงอยู่เพียงชั่วคราวเท่านั้น ไม่นั่นคงถาวรเสียเลย. สกาลา กาลิกา สัพเพ ล้วนถูกกำหนดด้วยกาลเวลา ให้คงอยู่เพียงชั่วคราวเท่านั้นเอง

ส่วนนามธรรม โดยเฉพาะจิตกับเจตสิกนั้น มีความเปลี่ยนแปลงเป็น ๓ จังหวะด้วยกัน คือ อุปาท (เกิดขึ้น) ฐิติ (ตั้งอยู่) ภงค (ดับไป) สภาวะของนามธรรมเหล่านี้ย่อมเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาหาไม่แก่นสารสาระไม่

จากการศึกษาค้นคว้าจะพบว่าสังขารทั้งปวงที่ปัจจัยปรุงแต่ง เป็นของไม่เที่ยง”^{๒๐๐} คืออยู่นอกเหนือการบังคับบัญชาของเราชั้นห้าที่เรียกว่าอัตตาเป็นของไม่เที่ยงแท้”^{๒๐๑} อันประกอบขึ้นจากมหาภูตรูป^{๒๐๒} ๔ เกิดจากปิตามารดา^{๒๐๓} เจริญวัยเพราะข้าวสุกและขนมสด ไม่เที่ยงแท้ ต้องอบ ต้องนวด เพ็น มีอันแตกกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา^{๒๐๔} ก็ด้วยมูลเหตุแห่งปัจจัยทั้งหลายที่เป็นไปตามหลักปัจจุสมุปบาท จึงได้บัญญัติอัตตาในสิ่งที่ตนเห็นว่า เป็นสภาพที่เที่ยง แต่เมื่อเห็นปัญญาดีแล้วสังขารทั้งหลาย ทั้งที่เป็นสังขตธรรม หรือสังขตธรรมก็ตาม ย่อมเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้แน่นอน”^{๒๐๕} ดังที่ปรากฏในอัมมัตตานิจจสูตร กล่าวไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย อายตนะทั้งหลาย เป็นของไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็น อนัตตา”^{๒๐๖} สิ่งนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน นั้นไม่ใช่อัตตาของเรา ดูรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในอายตนะทั้งหลาย เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลาย กำหนัด เพราะคลาย กำหนัด ย่อมหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี”^{๒๐๗}

เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จปรินิพพาน ท้าวสักกะจอมเทพ ได้กล่าวคาถานี้ขึ้นพร้อมกับการเสด็จปรินิพพานว่า “สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไป ความเข้าไปสงบระงับสังขารเหล่านั้นเป็นสุข” “พระผู้มีพระภาคเสด็จปรินิพพานเร็วนัก พระสุคตปรินิพพานเร็วนัก ดวงตาในโลกอันตรธานไปเสียแล้ว ส่วนพวกภิกษุทั้งหลายที่ปราศจากราคะ มีสติสัมปชัญญะ ย่อมอดกลั้นได้ด้วยคิดว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงจะหาความเที่ยงแท้ในสังขารนี้แต่ที่ไหนเล่า”^{๒๐๘} สังขารเหล่านั้นทั้งปวงล่วงลับดับไป ผันแปรไปแล้ว มีอันเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็น ธรรมดา บังเกิด

^{๒๐๐} วิ.ป. (ไทย) ๘/๒๕๗/๓๔๒, อง.ตัก. (ไทย) ๒๐/๔๗/๒๐๘.

^{๒๐๑} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๙/๒๐.

^{๒๐๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๑-๓๐๖/๓๓๐-๓๓๙.

^{๒๐๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๘-๔๐๙/๔๔๓-๔๔๕, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๑๑/๕๑๔.

^{๒๐๔} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๗๒/๒๐๕.

^{๒๐๕} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๕-๑๓๐/๕๗-๗๖.

^{๒๐๖} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐-๒๓/๒๗-๓๐, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๙๙-๔๑๙/๔๕๓-๔๗๕.

^{๒๐๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑-๑๒, ๑๔๐-๑๔๕/๑-๑๐, ๑๗๕-๑๗๘.

^{๒๐๘} วิ.จุ. (ไทย) ๗/๔๓๗/๓๗๕, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๐๑, ๒๒๔/๑๕๐, ๑๖๙.

ขึ้นแล้วย่อมดับไป การเข้าไประงับสังขารเหล่านั้นเสียได้เป็นความสุขดังนี้”^{๒๐๙} จงดุจภาพอันวิจิตร มีกายเป็นแผล (ทวารทั้ง ๙) ที่คุดกันอยู่ (กระดุก ๓๐๐ ท่อน เอ็น ๙๐๐ เส้น กล้ามเนื้อ ๙๐๐ มัด) กระสับกระส่ายอยู่เป็นนิจเพราะความแก่ โรคภัย และกิเลส เป็นที่ดำริชอบของชนเป็นอันมาก ไม่มีความยั่งยืนมั่นคง สัตว์ทั้งหลายทั้งหมื่นทั้งแก พอร่างแตกสลาย ก็ล่องไปเหมือนผลไม้สุกงอมร่วงหล่นไปมหาบพิตร อาตมาเห็นความไม่เที่ยงแท้ จึงได้บวช ความเป็นสมณะที่ปฏิบัติไม่ผิดนัยแห่ง ประเสริฐ^{๒๑๐}

๒.๒.๒ ทุกขลักษณะ (ทุกข์ตา)

จะเห็นว่าทุกสิ่งอย่างที่อุบัติขึ้นมาในโลกนี้มีความเกี่ยวเนื่องกัน เมื่อมีการกระทบสัมผัสที่ย่อมเสวยอารมณ์ทั้งที่เป็นสุขเป็นทุกข์^{๒๑๑} คือ มีความเกิดขึ้นในเบื้องต้น แปรปรวนในท่ามกลาง และดับไปในที่สุด ซึ่งการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้จะมีสภาวะหนึ่งเกิดขึ้นเรียกว่า ทุกขลักษณะ “สัตว์โลกนี้ถึงความคับแค้นจึงเกิด แก่ ตาย จืดและอุบัติ จึงไม่พ้นจากทุกข์”^{๒๑๒} ความพลัดพราก ทอดทิ้ง เปลี่ยนแปลง จากของรักของชอบใจทุกอย่างเป็นทุกข์ควรพิจารณาในธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจ อย่างนี้”^{๒๑๓} แม้อุปธิทั้งหลาย หมายเอา ขันธ์ กิเลส อภิสังขาร และกามคุณ เป็นเหตุแห่งทุกข์^{๒๑๔} ตลอดถึงอายตนะทั้งหลายก็เป็นเหตุแห่งทุกข์ ดังที่ปรากฏในอรรถัตตทุกข์สูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย อายตนะทั้งหลายเป็นทุกข์^{๒๑๕} สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็น อนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตาม เป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา

จะเห็นได้ว่าเป็นทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดตัน ผืนและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้น เปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์ มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยาก เข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน

สำหรับความทุกข์ในไตรลักษณ์นี้หมายถึงความทุกข์ทั้งปวง ทั้งที่ปรากฏแก่บุคคล แก่สัตว์ แก่สรรพสิ่งทั้งหลาย ทั้งที่มีวิญญาณและไม่มีวิญญาณ โต๊ะ เก้าอี้ก็เป็นทุกข์ โทรศัพท์ เครื่องขยายเสียง ไมโครโฟนต่างๆ เหล่านี้ เป็นทุกข์ทั้งนั้น ทุกอย่างปรากฏแก่เรา เป็นทุกข์ในฐานะที่มันจะต้องถูกบีบคั้นด้วยปัจจัยภายในบ้าง ภายนอกบ้าง แล้วมันก็ต้องเปลี่ยนแปลงไป ทนอยู่ไม่ได้ ทุกข์ในฐานะที่ทนอยู่ไม่ได้ ไม่สามารถจะทนอยู่ในสภาพเดิมได้ ต้องเปลี่ยนแปลงไป ทุกข์ในไตรลักษณ์หมายถึงอย่างนี้ ว่าคลุมเอาความทุกข์ในขันธ์ ๕ ในอริยสัจเอาไว้ด้วย คลอบคลุมเอาไว้ทั้งหมดเลย

ความแตกต่างของทุกข์ในขันธ์ ๕ คือทุกขเวทนาที่มาจากขันธ์ทั้ง ๕ ทุกในอริยสัจคือทุกข์ที่มีสาเหตุมาจากตัณหา ส่วนทุกข์ในไตรลักษณ์นี้ คลอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ทั้งสิ่งที่มีความรู้สึกแบบคนและสัตว์ และสิ่งไม่มีความรู้สึก เช่น โต๊ะ เก้าอี้ ผืนแผ่นดิน ทุกสิ่งทุกอย่างที่รวมคำว่าสังขาร เป็นสังขารที่เข้าไปในพระพุทธรูปที่ตรัสว่า สพุเพ สงขารา ทุกขา ขึ้นชื่อว่าสังขารแล้วก็เป็นทุกข์

^{๒๐๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๒/๒๐๓-๒๐๔

^{๒๑๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๐๒, ๓๐๗/๓๕๙, ๓๗๑.

^{๒๑๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๔/๖๓-๖๕.

^{๒๑๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๗/๓๑.

^{๒๑๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๖๗-๒๖๘/๑๙๙-๒๐๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๙-๑๓๖/๑๑๘-๑๒๘.

^{๒๑๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๕๔-๑๕๕/๑๗๑-๑๗๔.

^{๒๑๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๑-๒๔/๒๘-๓๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๒๐-๔๒๗/๔๗๕-๔๘๗.

ทั้งหมด ไม่ว่าจะมีความรู้หรือไม่มีความรู้ มีความรู้สึกหรือไม่มีความรู้สึกก็ตาม ความทุกข์ในไตรลักษณ์นี้เป็นความทุกข์ที่ไม่สามารถจะทนอยู่ในสภาพเดิมได้ มันต้องเปลี่ยนแปลงไป เก่าไป ชำรุดทรุดโทรมไป แต่ถ้าเป็นสิ่งที่ใหญ่ก็เห็นได้ช้า ถ้าเป็นสิ่งที่เล็กก็เห็นได้เร็ว เว้นแต่ว่าอย่างไหนจะเร็วจะช้าเท่านั้น แม้แต่ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ ที่เราเห็นว่าเหมือนจะยังยืนตลอดกาลพระพุทธรองค์ก็ทรงตรัสว่า ต่อไปก็จะดับ ก็จะสิ้นไปตามกาลเวลา^{๒๑๖}

๒.๒.๓ อนัตตลักษณะ (อนัตตตา)

จากการศึกษาในเรื่องของ อนิจจตา และ ทุกขตา ย่อมทำให้เราเข้าใจและทราบการปรากฏอีกสภาวะหนึ่ง คือ อนัตตตา คือ สภาวะของความไม่ใช่ตัวตนนั่นเอง พึงเจริญอนัตตสัญญา กำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง^{๒๑๗} ขึ้นชื่อว่าขันธห้าแล้ว ทั้งที่เป็น อดีต อนาคตและปัจจุบัน ภายในภายนอก หยิบละเอียด เลวหรือประณีต ไกลใกล้ก็ตาม ควรพิจารณาตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ อย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน นั่นไม่ใช่อดีตของเรา^{๒๑๘} แม้ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น^{๒๑๙} ว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายุตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตเป็นอนัตตา แม้เหตุและปัจจัยเพื่อเกิดขึ้นแห่งอายุตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตก็เป็นอนัตตา อายุตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตอันเกิดแต่เหตุที่เป็นอนัตตา ที่ไหนจักเป็นอิตตาเล่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในอายุตนะทั้งหลายที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตเมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัดจึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี^{๒๒๐}

นอกจากนั้นพระพุทธรองค์ยังทรงแสดงอนัตตลักษณะสูตร แก่พระปัญจวัคคีย์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ขันธห้าเป็นอนัตตา ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าขันธห้านี้จักได้เป็นอิตตาแล้ว ขันธห้านี้ไม่พึงเป็นเพื่ออาหาร และบุคคล พึงได้ในขันธห้าว่า ขันธห้าของเราจะเป็นอย่างนี้เกิด ขันธห้าของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะขันธห้าเป็นอนัตตา ฉะนั้นขันธห้าจึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมไม่ได้ในขันธห้าว่า ขันธห้าของเราจะเป็นอย่างนี้เกิด ขันธห้าของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย

“สังขารทั้งปวงที่ปัจจัยปรุงแต่งไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา พระนิพพานและบัญญัติ ท่านวินิจฉัยว่า เป็นอนัตตา เมื่อดวงจันทร์ คือ พระพุทธเจ้ายังไม่เกิดขึ้น เมื่อดวงอาทิตย์ คือ พระพุทธเจ้า ยังไม่อุทัยขึ้นมา เพียงแต่ชื่อของสภาคธรรมเหล่านั้น ก็ยังไม่มีใครรู้จัก”^{๒๒๑}

จากพระพุทธรพจน์ที่ยกมาทั้งหมดนั้นเราจะพบว่าพระพุทธศาสนาได้เน้นย้ำว่าสรรพสิ่งล้วนไม่เที่ยงเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา คือความเป็นสิ่งไม่ควรไปยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นเราเป็นเขาหรือเป็นของเราเป็น

^{๒๑๖} วศิน อินทสระ, ความทุกข์และการดับทุกข์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เรือนธรรม, ๒๕๔๖), หน้า ๒๐-๒๒.

^{๒๑๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๐/๘๖.

^{๒๑๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๔/๒๖๑, ส.นิ. (ไทย) ๑๓/๑๑๔-๑๑๘/๑๒๖-๑๒๙.

^{๒๑๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๙๕/๔๒๖.

^{๒๒๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๑๑/๒๘-๒๙.

^{๒๒๑} วิ.ป. (ไทย) ๘/๒๕๗/๓๔๑.

ของเขา ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะเสนอแนวคิดหักล้างความเชื่อเดิมของศาสนาพราหมณ์ว่าสรรพสิ่งถูกสร้างมาจากสิ่งที่เป็นอมตะ และเป็นความจริงขั้นสูงสุด

หลังจากที่เราได้กล่าวถึงแนวคิดเรื่องไตรลักษณ์อันจัดว่าเป็นคำสอนที่สำคัญของพระพุทธศาสนา และต่อไปเราก็จะต้องทำความเข้าใจว่าคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ที่นำเสนอมานั้นมีความเกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องขัณฺฑะอย่างไร คำตอบก็คือ แนวคิดเรื่องขัณฺฑะของพระพุทธศาสนานั้นถือว่าเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่ตกอยู่ภายใต้แนวคิดเรื่องไตรลักษณ์เพราะขัณฺฑะในทางพระพุทธศาสนาคือจิตนั่นเอง จิตนั้นไม่ได้เป็นอมตะ ระบบคิดของพระพุทธศาสนามีกระบวนการคิดที่เป็นระบบคือกระบวนการคิดนั้นไม่ได้มีผู้คิดเพียงผู้เดียวแต่กระบวนการคิดหรือการรับรู้้นั้นมาจากการอิงอาศัยปัจจัยกันและกันเกิด

ค. กรรม

จากการศึกษาความหมายของกรรมในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ทำให้ทราบว่ากรรม เป็นคำกลาง ๆ แปลว่า การกระทำ หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา จะแสดงออกทางกายก็ตาม วาจา ก็ตาม หรือใจคิดก็ตาม จัดเป็นกรรมทั้งนั้น ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “เจตนาหิ ภิกขเว กัมมํ วทามิ”^{๒๒๒} แปลความว่า ภิกษุทั้งหลาย เจตนาอันเองเราเรียกว่ากรรม บุคคลจงใจแล้วจึงกระทำ ด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ^{๒๒๓} และกรรมนั้นก็ไม่ได้หมายถึงเฉพาะกรรมชั่ว ที่บุคคลทำไว้ในอดีตตามที่คนทั่วไปเข้าใจเท่านั้น แต่หมายถึงกรรมทั้งดีและชั่ว ที่บุคคลได้ทำไว้ในอดีต ปัจจุบันและที่จะเกิดขึ้นในอนาคตด้วย คือ ถ้าพูดถึงการกระทำเมื่อไรก็เมื่อนั้นแหละ จะเป็นอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคตก็ตาม การกระทำนั้น ๆ เป็นกรรมทั้งสิ้น^{๒๒๔} นอกจากนี้ ยังทำให้ทราบว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงความหมายของกรรมไว้ ๒ ชั้น คือ กรรมชั้นหยาบ และกรรมชั้นละเอียด ดังนี้

๑) **กรรมชั้นหยาบ** หมายถึง กรรมที่เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงแล้ว คนทั่วไปสามารถเข้าใจความหมายได้ทันที กรรมชั้นหยาบนี้ ทรงหมายถึง “อาชีพการงานที่บุคคลทำ” ดังข้อความในวาสุฏฐสูตรที่ตรัสไว้ว่า “บุคคลเป็นชวานากิเพราะกรรม เป็นโจรก็เพราะกรรม เป็นพราหมณ์ก็เพราะกรรม เป็นกษัตริย์ก็เพราะกรรม”^{๒๒๕} หมายความว่า นายคนนี้ เขาดำนา หว่านข้าว ไถนา เขาก็เป็นชวานา การงานที่เขาทำนานั่นเอง ทำให้เขาเป็นชวานา คือเป็นไปตามการกระทำหรืออาชีพการงานของเขา เป็นชั้นที่มองดูอย่างหยาบ^{๒๒๖}

๒) **กรรมชั้นละเอียด** หมายถึง กรรมที่เกิดขึ้นภายในจิตใจของแต่ละบุคคล ซึ่งพระพุทธองค์ทรงหมายถึง เจตนา ดังพระพุทธพจน์ที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า “เจตนาหิ ภิกขเว กัมมํ วทามิ”^{๒๒๗} เจตนา ตัวความคิดจิตใจ เจตจำนง ความตั้งใจคิดมุ่งหมาย เป็นตัวกรรม เมื่อบุคคลจงใจ มีเจตนาอย่างใดแล้วก็แสดง

^{๒๒๒} อัง. ฉก. (บาลี) ๒๒/๖๓/๓๙๕.

^{๒๒๓} อัง. ฉก. (ไทย) ๒๒/๖๓/ ๕๗๗.

^{๒๒๔} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), *กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (มปป,มปป), หน้า ๔๖.

^{๒๒๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๖๐/๕๘๒.

^{๒๒๖} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), *กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (มปป,มปป), หน้า ๔๖.

^{๒๒๗} อัง.ฉก. (บาลี) ๒๒/๖๓/๓๙๕.

ออกมาเป็นการกระทำทางกายบ้าง แสดงออกมาทางวาจาเป็นการพูดบ้าง นี่คือความหมายของกรรมที่ค่อย ๆ มงละเอียดยเข้ามา^{๒๒๘}

ข. ประเภทของกรรม

กรรมนั้น มีหลายประเภท แต่แบ่งออกเป็นกลุ่มใหญ่ ๆ ได้ ๒ กลุ่ม^{๒๒๙} คือ ประเภทของกรรมตามนัยแห่งพระไตรปิฎก และประเภทของกรรมตามนัยแห่งอรรถกถา ดังนี้

(๑) ประเภทของกรรมตามนัยแห่งพระไตรปิฎก

ในพระไตรปิฎกสามารถจำแนกหรือแบ่งกรรมออกเป็นประเภทต่างๆ ได้ ๒ ประเภทบ้าง ๓ ประเภทบ้าง ๔ ประเภทบ้าง^{๒๓๐} ดังนี้

๑. กรรม ๒ ประเภท จำแนกตามคุณภาพ หรือตามธรรมชาติที่เป็นมูลเหตุ ได้แก่

๑) อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล การกระทำที่ไม่ดี หรือกรรมชั่ว หมายถึง การกระทำที่เกิดจากอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ และโมหะ

๒) กุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล การกระทำที่ดี หรือกรรมดี หมายถึง การกระทำที่เกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ

๒. กรรม ๓ ประเภท จำแนกตามทวาร คือทางที่ทำการ หรือทางแสดงออกของกรรม ได้แก่

๑) กายกรรม กรรมทำด้วยกาย หรือการกระทำทางกาย

๒) วจีกรรม กรรมทำด้วยวาจา หรือการกระทำทางวาจา

๓) มโนกรรม กรรมทำด้วยใจ หรือการกระทำทางใจ

๓. กรรม ๔ ประเภท จำแนกตามสภาพที่สัมพันธ์กับวิบากหรือการให้ผล ได้แก่

๑) กรรมดำ มีวิบากดำ ได้แก่ กายสังขาร วจีสังขาร และมโนสังขาร ที่มีการเบียดเบียน ตัวอย่างง่าย ๆ เช่น ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร มุสาวาท และดื่มสุราเมรัย

๒) กรรมขาว มีวิบากขาว ได้แก่ กายสังขาร วจีสังขาร และมโนสังขาร ที่ไม่มีการเบียดเบียน ตัวอย่างคือ การประพฤติตามกุศลกรรมบถ ๑๐

๓) กรรมทั้งดำและขาว มีวิบากทั้งดำและขาว ได้แก่ กายสังขาร วจีสังขาร และมโนสังขารที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง เช่น การกระทำของมนุษย์ทั่วไป

๔) กรรมไม่ดำ ไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม ได้แก่ เจตนาเพื่อละกรรมทั้งสามอย่างข้างต้น หรือว่าโดยองค์ธรรม ได้แก่ โพชฌงค์ ๗ หรือมรรคมรรค^{๒๓๑}

จากการศึกษาประเภทของกรรมในพระไตรปิฎก ทำให้ทราบว่าในบรรดากรรมที่กล่าวไว้ข้างต้นทั้งหมด กรรมที่จัดว่าสำคัญที่สุด คือมโนกรรม เหตุที่มโนกรรมสำคัญที่สุด ก็เพราะว่าเป็นจุดเริ่มต้น คนคิดก่อนแล้วจึงพูดจึงกระทำ คือแสดงออกทางกายและวาจา^{๒๓๒} ทั้งกรรมดีและกรรมชั่ว

^{๒๒๘} พระธรรมปิฎก (ประยูร ธมฺมปุตฺโต), กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่, หน้า ๔๗.

^{๒๒๙} เสฐียรพงษ์ วรรณปก, เพื่อความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับกรรม, หน้า ๒๐.

^{๒๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐.

^{๒๓๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๘,

หน้า ๑๕๙-๑๖๐.

^{๒๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๑.

(๒) ประเภทของกรรมตามนัยแห่งอรรถกถา

คัมภีร์อรรถกถา หมายถึง คัมภีร์ที่พระเถระผู้เป็นพหูสูตรแต่งขึ้นในภายหลัง โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่ออธิบายความในพระไตรปิฎก อรรถกถาที่แสดงเรื่องกรรมและเป็นที่นิยมกันมากที่สุดในยุคหลัง ๆ คือ คัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งแต่งโดยพระพุทธโฆสาจารย์ ในคัมภีร์นี้ ท่านได้แบ่งกรรมไว้ถึง ๑๒ ประเภท^{๒๓๓} หรือ กรรมสี่ ๓ หมวด มีหัวข้อและความหมายโดยย่อ ดังนี้^{๒๓๔}

หมวดที่ ๑ จำแนกตามเวลาที่ให้ผล

๑) **ทิฏฐธรรมเวทนิยกรรม** กรรมให้ผลในปัจจุบันคือภพนี้ ได้แก่กรรมดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ที่กระทำในขณะที่แห่งขวนจิตดวงแรก ในบรรดาขวนจิตทั้ง ๗ แห่งขวนวิถีหนึ่ง ๆ พุดเป็นภาษาวิชาการว่า ได้แก่ขวนเจตนาที่หนึ่ง กรรมนี้ให้ผลเฉพาะในชาตินี้เท่านั้น ถ้าไม่มีโอกาสให้ผลในชาตินี้ ก็กลายเป็นอโหสิกรรม ไม่มีผลต่อไป เหตุที่ให้ผลในชาตินี้ เพราะเป็นเจตนาดวงแรก ไม่ถูกกรรมอื่นครอบงำ เป็นการปรุงแต่งแต่เริ่มต้น จึงมีกำลังแรง แต่ไม่ให้ผลต่อจากชาตินี้ไปอีก เพราะไม่ได้การเสพคุ้น จึงมีผลเล็กน้อย ท่านเปรียบว่าเหมือนพรานเห็นเนื้อ หยิบลูกศรยิงไปทันที ถ้าถูกเนื้อก็ล้มที่นั่น แต่ถ้าพลาด เนื้อก็รอดไปเลย

๒) **อุปัชชเวทนิยกรรม** กรรมให้ผลในภพที่จะไปเกิดคือในภพหน้า ได้แก่ กรรมดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ที่กระทำในขณะที่แห่งขวนจิตดวงสุดท้ายในบรรดาขวนจิตทั้ง ๗ แห่งขวนวิถีหนึ่ง ๆ พุดเป็นภาษาวิชาการว่า ได้แก่ขวนจิตที่ ๗ กรรมนี้ให้ผลเฉพาะในชาติถัดจากนี้ไปเท่านั้น ถ้าไม่มีโอกาสให้ผลในชาติหน้า ก็กลายเป็นอโหสิกรรม ที่เป็นเช่นนี้ เพราะเป็นเจตนาท้ายสุดของขวนวิถี เป็นตัวให้สำเร็จความประสงค์ และได้ความเสพคุ้นจากขวนเจตนา ก่อน ๆ มาแล้ว แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มีกำลังจำกัด เพราะเป็นขณะจิตที่กำลังสิ้นสุดขวนวิถี

๓) **อปราปรียเวทนิยกรรม** กรรมให้ผลในภพต่อ ๆ ไป ได้แก่กรรมดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ที่ทำในขณะที่แห่งขวนจิตทั้ง ๕ ในระหว่างคือในขวนจิตที่ ๒-๖ แห่งขวนวิถีหนึ่ง ๆ พุดเป็นภาษาวิชาการว่า ได้แก่ ขวนเจตนาที่สองถึงที่หก กรรมนี้ให้ผลได้เรื่อยไปในอนาคต เมื่อเลยจากภพหน้าไปแล้ว คือได้โอกาสเมื่อใด ก็ให้ผลเมื่อนั้น ไม่เป็นอโหสิกรรม トラบเท่าที่ยังอยู่ในสังสารวัฏ ท่านเปรียบเหมือนสุนัขไล่เนื้อ ตามทันเมื่อใด ก็กัดเมื่อนั้น

๔) **อโหสิกรรม** กรรมเล็กให้ผล ได้แก่กรรมดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ซึ่งไม่ได้โอกาสที่จะให้ผลภายในเวลาที่จะออกผลได้ เมื่อผ่านล่วงเวลานั้นไปแล้ว ก็ไม่ให้ผลอีกต่อไป

หมวดที่ ๒ จำแนกการให้ผลตามหน้าที่

๕) **ชนกกรรม** กรรมแต่งให้เกิด หรือกรรมที่เป็นตัวนำไปเกิด ได้แก่ กรรมคือเจตนาดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ที่เป็นตัวทำให้เกิดชนธ์ที่เป็นวิบาก ทั้งในขณะที่ปฏิสนธิและในเวลาชีวิตเป็นไป (ปวัตติกาล)

๖) **อุปถัมภกกรรม** กรรมสนับสนุน ได้แก่กรรมพวกเดียวกับชนกกรรม ซึ่งไม่สามารถให้เกิดวิบากเอง แต่เข้าช่วยสนับสนุนหรือซ้ำเติมต่อจากชนกกรรม ทำให้สุขหรือทุกข์ที่เกิดขึ้นในชนธ์ ซึ่งเป็นวิบากนั้นเป็นไปนาน

๗) **อุปปีฬกรรม** กรรมบีบคั้น ได้แก่กรรมฝ่ายตรงข้ามกับชนกกรรม ซึ่งให้ผลบีบคั้นผลแห่งชนกกรรมและอุปถัมภกกรรม ทำให้สุขหรือทุกข์ที่เกิดขึ้นในชนธ์ ซึ่งเป็นวิบากนั้น ไม่เป็นไปนาน

^{๒๓๓} เสฐียรพงษ์ วรรณปก, เพื่อความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับกรรม, หน้า ๒๒.

^{๒๓๔} ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), คัมภีร์วิสุทธิมรรค, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูรพงศ์พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๓๖๕-๓๗๐.

๘) **อุปฆาตกรรม** ได้แก่กรรมฝ่ายตรงข้ามที่มีกำลังแรง เข้าตัดรอนความสามารถของกรรมอื่นที่มีกำลังน้อยกว่าเสียห้ามวิบากของกรรมนั้นขาดไปเสียทีเดียว แล้วเปิดช่องแก่วิบากของตนเช่น ปิตุฆาตกรรมของพระเจ้าอชาตศัตรู ตัดรอนกุศลกรรมของพระองค์เสีย เป็นต้น

หมวดที่ ๓ จำแนกตามแรงที่ยักเยื้องกันคือ ลำดับความแรงในการให้ผล

๙) **ครุกรรม** กรรมหนัก ได้แก่กรรมที่มีผลแรงมาก ในฝ่ายดีได้แก่สมบัติ ๘ ในฝ่ายชั่วได้แก่อนันตริยกรรม มีมาตุฆาต เป็นต้น ย่อมให้ผลก่อนและครอบงำกรรมอื่น ๆ เสีย เปรียบเหมือนหัวน้ำใหญ่ไหลบ่ามาท่วมทับน้ำน้อยไป

๑๐) **พหุกรรม หรืออาจิณณกรรม** กรรมทำมากหรือกรรมเคยชิน ได้แก่ กรรมดีหรือกรรมชั่วที่ประพฤติมาก หรือทำบ่อย ๆ สัมสมเคยชินเป็นนิสัย เช่น เป็นคนมีศีลดี หรือเป็นคนทุศีล เป็นต้น กรรมไหนทำบ่อยทำมากเคยชิน มีกำลังกว่าก็ให้ผลได้ก่อน เหมือนนกมวยปล้ำลงสู้กัน คนไหนแข็งแรงเก่งกว่า ก็ชนะไป กรรมนี้ต่อเมื่อไม่มีครุกรรม จึงจะให้ผล

๑๑) **อาสันนกรรม** กรรมจวนเจียน หรือกรรมใกล้ตาย ได้แก่กรรมที่กระทำหรือระลึกขึ้นมาในเวลาใกล้ตาย จับใจอยู่ใหม่ ๆ ถ้าไม่มีกรรม ๒ ข้อก่อน ก็จะให้ผลก่อนกรรมอื่น ๆ เปรียบเหมือนโคแอ๊ดอยู่ในคอก พอนายโคบาลเปิดประตูออก โคโดยูริมประตูคอก แม้เป็นโคแก่อ่อนแอ ก็ออกไปได้ก่อน

๑๒) **กตัตตากรรม** หรือกตัตตาวาปนกรรม กรรมสักว่าทำ ได้แก่กรรมที่ทำด้วยเจตนาอันอ่อนหรือมิใช่เจตนาอย่างนั้น ๆ โดยตรง เป็นกรรมที่เบา เปรียบเหมือนลูกศรที่คนบ้ายิงออกไป ต่อเมื่อไม่มีกรรมสามข้อก่อน กรรมนี้จึงจะให้ผล

กรรม ๑๒ นี้ เรียกได้ว่าเป็นมติของพระอรรถกถาจารย์โดยแท้ แม้ว่าจะมีบางข้อที่ได้เค้าความเดิมจากพระบาลี คือพระไตรปิฎก^{๒๓๕} และการแบ่งกรรมออกเป็น ๑๒ ประเภทนี้ ช่วยทำให้ผู้ศึกษาเรื่องกรรมมองเห็นภาพของกรรมชัดเจนยิ่งขึ้น^{๒๓๖}

จากการกล่าวมาทั้งหมดเราจะพบว่า แนวคิดเรื่องกรรมนั้นถือว่าเป็นหลักการที่เกี่ยวข้องกับขวัญโดยตรงในฐานะที่กรรมนั้นเป็นบ่อเกิดของความดีความชั่ว หรือขวัญดีขวัญเสีย กล่าวคือหากคนเราทำกรรมดีก็จะส่งผลทำให้เกิดขวัญดี มีกำลังใจไม่ถูกบีบคั้นด้วยอำนาจใดๆทำอะไรก็สมหวังซึ่งกรณีดังกล่าวนี้ถือว่าเป็นเหตุทำให้เกิดขวัญดี แต่ถ้าเราทำกรรมไม่ดีหรือกรรมชั่วแล้วกรรมชั่วนั้นแหละจะส่งผลทำให้เราเกิดความทุกข์นานประการ นั่นเองก็คือลักษณะของการเกิดขวัญเสียซึ่งกรรมดีและกรรมชั่วนี้เองถือว่าเป็นหลักการที่เกี่ยวข้องกับขวัญโดยตรง

๒.๑.๖.๒ หลักธรรมที่ส่งเสริมการมีขวัญและกำลังใจที่ดี

สำหรับประเด็นต่อไปที่จะต้องศึกษาคือประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาถึงว่าในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นมีหลักธรรมใดบ้างที่พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้แล้วเป็นหลักการที่ส่งเสริมสนับสนุนให้มีขวัญและกำลังใจที่ดี ซึ่งจากการศึกษาทั้งหมดเราจะพบว่ามีหลักธรรมที่ส่งเสริมและสนับสนุนการมีขวัญและกำลังใจที่ดีอยู่ดังต่อไปนี้

^{๒๓๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๘, หน้า ๒๒๐.

^{๒๓๖} เสฐียรพงษ์ วรรณปก, เพื่อความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับกรรม, หน้า ๒๒.

ก.พละ ๕

สำหรับหลักคำสอนเรื่องพละ ๕ นั้นหมายถึง ธรรมอันเป็นกำลังเมื่อใครมีหลักธรรมทั้ง ๕ ประการนี้แล้วย่อมมีความมั่นใจในตัวเองตรวจสอบและพิสูจน์การกระทำและทำตนให้เป็นที่พึงแก่ตนเองและผู้อื่นได้ ซึ่งพละ ๕ ประการนี้ได้แก่

๑. สัทธา ความเชื่อ หมายถึง ความเชื่อ ในสิ่งที่ความเชื่อ ซึ่งตามหลักของพระพุทธศาสนานั้นได้วางหลักความเชื่อไว้ ๔ ประการเรียกว่าหลักศรัทธา ๔ ^{๒๓๗} หรือหลักความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล ๔ อย่างคือ

(๑) กัมมสัทธา หมายถึงเชื่อกรรม,เชื่อกฎแห่งกรรม,เชื่อว่ากรรมมีอยู่จริง คือเชื่อว่าเมื่อทำอะไรโดยมีเจตนา คือ จงใจทำทั้งรู้ ย่อมเป็นกรรม

(๒) วิปากสัทธา หมายถึงเชื่อวิปาก, เชื่อผลของกรรม คือเชื่อว่ากรรมที่ทำแล้วต้องมีผล และผลต้องมีเหตุ

(๓) กัมมัสสกตาสัทธา หมายถึงเชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของของตน , เชื่อว่าแต่ละคนเป็นเจ้าของกรรม จะต้องรับผิดชอบส่วยวิปากเป็นไปตามกรรมของตน

(๔) ตถาคตโพธิสัทธา หมายถึงมั่นใจในองค์พระตถาคตว่าทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ

ส่วนหลักศรัทธาที่อยู่นอกเหนือจาก ๔ อย่างนี้ ถือเป็นการเชื่อเฉพาะบุคคล ที่ทำให้บุคคลไม่เหมือนกัน โดยเฉพาะการเชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ อำนาจดลบันดาล ไสยศาสตร์ และการเข้าทรง มีลักษณะที่ร่วมกันคือ ^{๒๓๘}

(๑) ใช้ศรัทธา เอาความเชื่อเป็นหลัก คือ ไม่เกิดจากการรู้ความจริง

(๒) เมื่อเป็นความเชื่อ ก็ต้องพึ่งอาศัยสิ่งที่อยู่นอกตัว คือขึ้นต่ออำนาจดลบันดาล รออำนาจนอกตัว ต้องอาศัยสิ่งภายนอกมาช่วย

(๓) สิ่งอื่นภายนอกนั้นมาทำให้เราโดยเราไม่ต้องทำเอง และเราทำเองไม่ได้

เหตุทั้ง ๓ อย่างดังกล่าวนี้ จะทำให้เกิดกำลังใจ เกิดความอุ่นใจ ปลอดภัยโล่งใจ จึงเบาใจ แต่ก็ทำให้เราไม่ดิ้นรนชวนขวายเช่นกัน กล่าวโดยสรุปหลักศรัทธานี้เป็นพื้นฐานนำไปสู่ความมั่นใจ อุ่นใจ มีกำลังใจหรือขวัญที่ดีได้เนื่องจากการที่ตนเองนั้นมีหลักความเชื่อที่มีเหตุผลและไม่ประกอบไปด้วยโทษ ดังนั้นหากมนุษย์เรามีศรัทธาที่ถูกต้องก็ย่อมจะมีขวัญและกำลังใจที่ดีได้

๒. วิริยะ ความเพียร หมายถึง ความเพียร ความบากบั่น ความเพียรเพื่อจะละความชั่ว ประพฤติความดี ความพยายามทำกิจ ไม่ท้อถอย ความอาจหาญ แก่กลัวกลัว บากบั่น ก้าวไป ใจสู้ ไม่ย่อท้อ ไม่หวั่นกลัวต่ออุปสรรค และความยากลำบาก ความเข้มแข็ง กระตือรือร้น ยกจิตไว้ได้จากความหุดหู่ถดถอยหรือท้อแท้ ความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม และทำกุศลธรรมให้ถึงพร้อม ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม” ^{๒๓๙} ซึ่งความเพียรนั้นย่อมก่อให้เกิดความสำเร็จได้ เมื่อเราสร้างความเพียรพยายามในกิจอย่างใด

^{๒๓๗} พระธรรมปิฎก(ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,๒๕๔๓),หน้า๑๖๔.

^{๒๓๘} พระธรรมปิฎก(ป.อ. ปยุตโต), ถ้อยคำพันวิภุต ต้องเลิกติดยไสยศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่๓ , (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธรรมสาร จำกัด,๒๕๔๐) ,หน้า๑๓.

^{๒๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๘๔๔, ๘๗๕, ๘๘๐.

อย่างหนึ่งโดยไม่เกียจคร้านย่อมจะสามารถทำให้เรามีกำลังใจที่ดีมีขวัญที่ดีได้เพราะความเพียรนั้นย่อมก่อให้เกิดความหวัง

๓. สติ ความระลึกได้ หมายถึง ความระลึกได้ในปัจจุบันมีความรู้ตัวทั่วพร้อมอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งการมีสตินั้นย่อมมีนัยหมายถึง ความไม่ประมาท และ หมายถึงการอยู่กับปัจจุบัน ซึ่งการมีสติอยู่เป็นปัจจุบันและไม่ประมาทย่อมทำให้ไม่เกิดความผิดพลาดในการกระทำทุกอย่าง เมื่อเป็นเช่นนั้นผู้นั้นย่อมมีขวัญและกำลังใจที่ดีได้

๔. สมาธิ ความตั้งใจมั่น หมายถึงความแน่วแน่งทางอารมณ์ไม่วอกแวก ซึ่งความมีสมาธินี้ถือว่าเป็นหลักการอย่างหนึ่งที่จะทำให้เรามีความสุข และทำงานได้อย่างมั่นคงไม่ทุกข์กับปัญหาที่เกิดขึ้นมากนัก การมีสมาธิกับเรื่องที่ทำย่อมทำให้ไม่เกิดความผิดพลาดและนั่นก็คือการมีขวัญที่ดี

๕. ปัญญา ความรู้ทั่วชัด หมายถึง ความรู้ทั่วทั้งในทางโลกและทางธรรมรู้ทั่วชัดและรู้แจ้ง

ธรรม ๕ อย่างนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อินทรีย์ ๕ (ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตน ที่เรียกว่า อินทรีย์ เพราะความหมายว่า เป็นใหญ่ในการกระทำหน้าที่แต่ละอย่างๆ ของตน คือเป็นเจ้าการ ในการครอบงำเสีย ซึ่งความรู้ศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่าน และความหลงตามลำดับ ที่เรียกว่า พละ เพราะความหมายว่า เป็นพลังทำให้เกิดความมั่นคง ซึ่งความรู้ศรัทธาเป็นต้น แต่ละอย่าง จะเข้าครอบงำไม่ได้ พละหมวดนี้เป็นหลักปฏิบัติทางจิตใจ ให้ถึงความหลุดพ้นโดยตรง

ข. พละ ๔ หมายถึง ธรรมอันเป็นกำลัง, ธรรมอันเป็นพลังทำให้ดำเนินชีวิตด้วยความมั่นใจ ไม่หวั่นต่อภัยทุกอย่าง ซึ่งการที่มนุษย์เราจะมีกำลังใจไม่หวั่นไหวได้นั้นจะต้องมีกำลังใจที่สำคัญ ๔ ประการนี้คือ

๑. ปัญญาพละ กำลังปัญญา คือมีความรู้อยู่เป็นทุนไม่ขัดสนจนปัญญา

๒. วิริยพละ กำลังความเพียร คือมีความขยันเป็นทุนไม่เกียจคร้านในการทำงาน

๓. อดวิชชพละ กำลังสุจริต หรือ กำลังความบริสุทธิ์, ตามศัพท์แปลว่า กำลังการกระทำที่ไม่มีโทษ คือ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรมบริสุทธิ์ เช่นมีความประพฤติและหน้าที่การงานสุจริต ไม่มีข้อบกพร่องเสียหาย พุดจริง มีเหตุผล มุ่งดี ไม่รุกรานให้ร้ายใคร ทำการด้วยเจตนาบริสุทธิ์ หรือที่เราเรียกกันง่าย ๆ ว่า เป็นการทำงานไม่บกพร่องไม่คั่งค้างนั่นเอง ซึ่งก็จะนำมาซึ่งความสุขมั่นคงไม่หวั่นไหว

๔. สังคหพละ กำลังการสงเคราะห์ คือ การยึดเหนี่ยวน้ำใจคนและประสานหมู่ชนไว้ในสามัคคี สงเคราะห์ด้วยสังคหวัตถุ ๔ คือ

๔.๑ ทาน การให้ปัน โดยปกติหมายถึง ช่วยเหลือในด้านทุนหรือปัจจัยเครื่องยังชีพตลอดจนเผื่อแผ่กันด้วยไมตรี อย่างเลิศหมายถึงธรรมทาน คือ แนะนำสั่งสอนให้ความรู้ความเข้าใจ จนเขารู้จักพึ่งตนเองได้

๔.๒ เปยยวัชชนะ พุดจับใจ, = ปิยวาจา คือ พุดด้วยน้ำใจหวังดี มุ่งให้เป็นประโยชน์ และรู้จักพุดให้เป็นผลดี ทำให้เกิดความเชื่อถือ สนับสนุน และเคารพนับถือกันอย่างเลิศหมายถึง หมั่นแสดงธรรม คอยช่วยชี้แจงแนะนำหลักความจริง ความถูกต้องดีงาม แก่ผู้ที่ต้องการ

๔.๓ อตถจริยา บำเพ็ญประโยชน์ คือ ช่วยเหลือรับใช้ ทำงานสร้างสรรค์ ประพฤติการที่เป็นประโยชน์ อย่างเลิศหมายถึง ช่วยเหลือส่งเสริมคนให้มีความเชื่อถือถูกต้อง (สัทธาสัมปทา) ให้ประพฤติดีงาม (ศีลสัมปทา) ให้มีความเสียสละ (จาคสัมปทา) และให้มีปัญญา (ปัญญาสัมปทา)

๔.๔ สมานัตตตา มีตนเสมอ คือ เสมอภาค ไม่เอาเปรียบ ไม่ถือสูงต่ำ ร่วมสุข ร่วมทุกข์ด้วย อย่างเลิศหมายถึง มีความเสมอกันโดยธรรม เช่น พระโสดาบันมีตนเสมอกับพระโสดาบัน เป็นต้น

พละหมัดนี้ เป็นหลักประกันของชีวิต ผู้ประพฤดิธรรม ๔ นี้ย่อมดำเนินชีวิตด้วยความมั่นใจ เพราะเป็นผู้มีพลังในตน ย่อมข้ามพ้นภัยทั้ง ๔ คือ

๑. อาชีวิตรภัย ภัยเนื่องด้วยการครองชีพ
๒. อสโลภภัย ภัยคือความเสื่อมเสียชื่อเสียง
๓. ปริสสารชชภัย ภัยคือความครั่นคร้ามก่อเขินในที่ชุมนุม
๔. มรณภัย ภัยคือความตาย
๕. ทุกคติภัย ภัยคือทุกคติ

จะเห็นได้ว่าเมื่อเรามีกำลังคือพละทั้ง ๕ ประการดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ย่อมจะทำให้เราเกิดความมั่นใจในการดำเนินชีวิตเพราะป็นการมีกำลังใจคือขวัญทั้งภายในและภายนอกหรือทั้งในส่วนตัวและในด้านสังคม เมื่อมีหลักการเช่นนี้ย่อมทำให้คนเรามีขวัญและกำลังใจที่ดีได้โดยไม่ยากนัก

ค.ศีล ๕ สำหรับคำว่า ศีล หมายถึง เจตนาเป็นเครื่องเว้น “ได้แก่เว้นจากการคิดล่วงละเมิด คำว่าละเมิดในแง่หนึ่ง คือ ละเมิดระเบียบ ละเมิดกฎเกณฑ์ บทบัญญัติ ละเมิดวินัยที่วางกันไว้ อีกแง่หนึ่งก็คือละเมิดต่อผู้อื่น มองอีกด้านหนึ่ง ศีล อยู่ที่ความสำรวมระวัง กล่าวคือ การสำรวมระวังคอยปิดกั้นหลักเว้นไม่ให้ความชั่วเกิดขึ้นได้นั่นเอง”^{๒๔๐} “และถ้ามองให้ลึกที่สุดสภาพจิตของผู้ไม่คิดจะละเมิดไม่คิดจะเบียดเบียนใครนั้นแหละเป็นคือตัวศีล”^{๒๔๑} ศีลนั้นมีหลายอย่าง อาจจะมองในแง่ของระเบียบเพื่อสร้างสังคมที่เรียบร้อยอยู่ร่วมกันด้วยความสงบสุขเป็นสภาพเกื้อกูลแก่การดำเนินชีวิตและการปฏิบัติของสมาชิกทั้งหลาย (ศีลระดับวินัย)ก็ได้ ตามปกติแบ่งศีลออกเป็น ๒ ระดับ คือ

๑. ศีลในแง่ที่เป็นธรรม ได้แก่ ความประพฤติระดับกายวาจาและอาชีวะที่นำมาสั่งสอน โดยถือภาวะที่ควรจะมีจะเป็นตามธรรมชาติเป็นหลัก และผู้ปฏิบัติตามย่อมได้รับผลดี ถ้าฝ่าฝืนหรือปฏิบัติชั่วย่อมได้รับผลคือความชั่ว โดยรับผิดชอบกฎธรรมดาของธรรมชาติเองโดยตรง

๒. ศีลในแง่ที่เป็นวินัย ได้แก่ กฎระเบียบบังคับที่กำหนดวางกันขึ้นเป็นบัญญัติทางสังคมเพื่อกำหนดความประพฤติของบุคคล ตามความมุ่งหมายจำเพาะของหมู่ชนหรือชุมชนนั้น โดยมากมุ่งเพื่อสนับสนุนการปฏิบัติตามธรรม ให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้นและผู้ฝ่าฝืนต้องได้รับโทษตามความผิดต่อชุมชนหรือสังคมนั้นอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งต่างจากผลทางจิตใจตามกฎธรรมชาติ

ศีลขั้นพื้นฐาน คือ ศีลที่เป็นหลักกลางซึ่งเป็นความหมายของสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะที่เป็นองค์ของมรรค ได้แก่การพูดการกระทำ การประกอบอาชีพอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตามที่ประกอบด้วยเจตนา ซึ่งปราศจากความทุจริตหรือความคิดเบียดเบียน แต่สำหรับบุคคลที่ครองเรือนไม่สามารถปฏิบัติตามที่กล่าวมาแล้ว ก็มีการผ่อนลงเอาสาระของศีลพื้นฐานนี้มาแสดงเป็นข้อกำหนดขั้นต้นที่สุดในทางความประพฤติของมนุษย์ เท่าที่จำเป็นพอที่จะให้สังคมมนุษย์อยู่กันโดยปกติสุขและแต่ละคนก็มีชีวิตที่ไม่เป็นโทษภัยแก่กัน เรียกข้อกำหนดนี้ว่า ลิกขาบท ๕^{๒๔๒} หรือต่อมาเรียกว่า ศีล ๕ ได้แก่

๑. เว้นจากปาณาติบาต คือ การดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านชีวิตร่างกาย

^{๒๔๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรมฉบับขยายความ**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๗๖๗.

^{๒๔๑} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔๐/๔๖, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๐/๖๐. ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๘.

^{๒๔๒} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๗๐๓/๓๔๙, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๐๓/๔๔๗, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๕/๒๐๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒-๓๐๕.

๒. เว้นจากอทินนาทาน คือ การดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านทรัพย์สินและกรรมสิทธิ์

๓. เว้นจากกาเมสุ มิจฉาจาร คือ การดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านคู่ครอง บุคคลที่รักหวงแหน ไม่ผิดประเพณีทางเพศ ไม่นอกใจคู่ครองของตน

๔. เว้นจากมุสาวาท คือ การดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นด้วยวาจาเท็จโกหก หลอกลวงตบตรอนประโยชน์หรือแกล้งทำลาย

๕. เว้นจากของเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท คือ การดำเนินชีวิตที่ปราศจากความประมาทหมัวเมาเนื่องจากการใช้สิ่งเสพติดที่ทำให้เสียสติสัมปชัญญะ

อนึ่งการจะกำหนดว่า จะละเมิดศีลหรือไม่ ประเด็นนี้พิจารณาได้ทั้งองค์ประกอบของการกระทำแต่ละกรณี หรือที่เรียกว่าองค์สำหรับตัดสิน ต่อเมื่อกระทำการครบทั้งหมดขององค์ประกอบคือ

ศีลข้อ ๑ ปาณาติบาตมืองค์ ๕ คือ (๑) สัตว์มีชีวิต (๒) รู้ยั่วว่าสัตว์มีชีวิต (๓) จิตคิดจะฆ่า (๔) มีความพยายามฆ่า (๕) สัตว์ตายด้วยความเพียรนั้น

ศีลข้อ ๒ อทินนาทานมืองค์ ๕ คือ (๑) ของผู้อื่นหวงแหน (๒) รู้ยั่วว่าเขาหวงแหน (๓) จิตคิดจะลัก (๔) มีความพยายาม (๕) ลักของนั้นมาด้วยความพยายามนั้น

ศีลข้อ ๓ กาเมสุ มิจฉาจารมืองค์ ๔ คือ (๑) อคมณียวัตถุ ได้แก่สตรีหรือบุรุษที่ไม่ควรละเมิด (๒) จิตคิดจะเสพ (๓) มีความพยายามในการเสพ (๔) ยังมรรคคืออวัยวะสืบพันธุ์ให้ถึงกัน

ศีลข้อ ๔ มุสาวาทมืองค์ ๔ คือ (๑) เรื่องไม่จริง (๒) จิตคิดจะกล่าวให้คลาดเคลื่อน (๓) มีความพยายามเกิดจากจิตที่คิดจะกล่าวให้คลาดเคลื่อนนั้น (๔) ผู้อื่นเข้าใจความที่พูดนั้น

ศีลข้อ ๕ สุราเมรัยมัชฌมาทัญญานามืองค์ ๔ คือ (๑) สิ่งนั้นเป็นของเมา (๒) จิตใคร่จะดื่ม (๓) มีความพยายามเกิดจากจิตที่ใคร่จะดื่ม (๔) กลืนให้ลงลำคอลงไป^{๒๔๓}

ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นเราจะพบว่าเมื่อคนเรามีศีลย่อมทำให้เกิดความสงบ ศีลก่อให้เกิดสันติภาพ และความไม่หวั่นไหวในทางกายและทางจิต ศีลทั้ง ๕ ข้อนี้นี้ถือว่าเป็นที่มาของขวัญที่ดีที่สุดเพราะเมื่อมนุษย์เรามีศีลแล้วย่อมไม่ก่อให้เกิดการทำร้ายและเอารัดเอาเปรียบกันและกัน ในที่สุดก็จะก่อให้เกิดสันติภาพ การดำเนินชีวิตของผู้คนก็จะมีความสุขและกำลังใจที่ดีได้โดยไม่ยาก

ง.ไม่ประมาท สำหรับคำว่า ความไม่ประมาทนั้น หมายถึง การดำเนินชีวิตโดยมีสติเป็นเครื่องกำกับความประพฤติปฏิบัติและการกระทำทุกอย่าง ระมัดระวังตนเองและคอยตักเตือนญาติผู้ประมาทไม่ให้หลงไปในทางเสื่อม ตลอดทั้งเพียรพยายามในการแสวงหาโอกาสสำหรับความดีงามและความเจริญก้าวหน้า ตระหนักในสิ่งที่พึงทำและพึงละเว้น ใส่ใจสำนึกอยู่เสมอ ในหน้าที่อันจะต้องรับผิดชอบ ไม่ยอมปล่อยปละละเลยกระทำการด้วยความจริงจิงรอบคอบ ธรรมคือความไม่ประมาทนี้ ถือได้ว่าเป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง ในการบำเพ็ญกุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวงให้เต็มเปี่ยม พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับความไม่ประมาทอย่างมาก เพราะคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้ง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ ย่อมสรุปรวมลงในความไม่ประมาท^{๒๔๔} และความไม่ประมาทนั้นย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เป็นอย่างมาก ดังปรากฏในพระพุทธพจน์ที่ว่า

^{๒๔๓} พุ.ม.อ. (บาลี) ๙/๑๑๒-๑๑๕, พุ.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/๒๘๐-๒๘๕.

^{๒๔๔} อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๕/๒๘-๒๙, อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๓/๕๒๓-๕๒๔, อภ.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๕/

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะชี้แจงถึงเหตุภายใน เราไม่เล็งเห็นเหตุอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์อย่างใหญ่เหมือนความไม่ประมาท ดูก่อนภิกษุทั้งหลายความไม่ประมาทย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์อย่างใหญ่^{๒๔๕}

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อความดำรงมั่น เพื่อความไม่เสื่อมสูญ เพื่อความไม่อันตรายแห่งสัทธรรม เหมือนความไม่ประมาท ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความไม่ประมาท ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงมั่นเพื่อความไม่เสื่อมสูญ เพื่อความไม่อันตรายแห่งสัทธรรม^{๒๔๖}

จะเห็นได้ว่าความไม่ประมาทนั้นถือว่าเป็นบ่อเกิดของความสำเร็จทุกอย่างและไม่ก่อให้เกิดความเสียหายใด ๆ ดังนั้น ความไม่ประมาทจึงเป็นเหตุที่ก่อให้เกิดขวัญและกำลังใจที่ดี ไม่ขวัญเสียเพราะเมื่อทำอะไรก็ตามทำไปด้วยความไม่ประมาทแล้วย่อมจะไม่เกิดความเสียหายและก่อให้เกิดขวัญและกำลังใจที่ดีได้

๒.๑.๖.๓ หลักธรรมที่ขัดแย้งต่อการมีขวัญดี (ขวัญเสีย)

สำหรับประเด็นต่อไปที่จะต้องศึกษาก็คือประเด็นที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมที่เป็นอุปสรรคหรือที่เป็นปัญหาสำหรับการสร้างขวัญและกำลังใจที่ดี หรือเป็นเหตุที่จะทำให้เกิดอาการขวัญเสีย ซึ่งจากการศึกษามาทั้งหมดเราจะพบว่าหลักธรรมที่เป็นอุปสรรคต่อการมีขวัญและกำลังใจที่ดีนั้นมีดังต่อไปนี้

ก.ประมาท

สำหรับคำว่า ความประมาท หมายถึง ความมัวเมาในชาติ ความมัวเมาในโคตร ความมัวเมาในความไม่มีโรค ความมัวเมาในความเป็นหนุ่มสาว ความมัวเมาในชีวิต ความมัวเมาในลาภ ความมัวเมาในความมัวเมาในศิลปะ เป็นต้น นอกจากนั้นยังหมายถึง การไม่รู้จักรักการชม (จิต) ด้วยสติ แล้วส่งจิตไปในลักษณะที่เว้นจากสติ"^{๒๔๗} หรือ หมายถึง ความปล่อยจิตไป ความเพิ่มพูนการปล่อยจิตไป ในกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริตหรือในกามคุณ ๕ หรือความกระทำโดยไม่เคารพ ความกระทำโดยไม่ติดต่อก ความกระทำไม่มั่นคง ความประพฤติด้อยหย่อน ความทอดทิ้งฉันทะ ความทอดทิ้งธุระ ความไม่เสพให้มาก ความไม่ทำให้เจริญ ความไม่ทำให้มาก ความไม่ตั้งใจจริง ความไม่ประกอบเนื่องๆ ความประมาท ในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลายความประมาท กิริยาที่ประมาท สภาพที่ประมาท^{๒๔๘} ซึ่งในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงความประมาทนั้นเป็นไปเพื่อสิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์^{๒๔๙}

ข.อุปาทาน ๔ สำหรับคำว่าอุปาทานนั้น หมายถึงความยึดมั่นถือมั่น ซึ่งสืบเนื่องมาจากตัณหา ในวงจรของปฏิจาสมุปาทาน มี ๔ อย่างคือ

๑. กามุปาทาน ความยึดมั่นในกาม ยึดมั่นด้วยความรู้สึกรังเกียจใจตนเองว่า เป็นของของตนในแง่ใดแง่หนึ่งให้ได้ ไม่มีภาวะเต็มอิ่ม มีความต้องการอยู่เรื่อยๆ ไม่มีขีดจำกัด ทั้งๆ ที่สิ่งเหล่านั้นไม่ใช่ของตนอย่างแท้จริง

^{๒๔๕} อัง. เอกก. (ไทย) ๑๒ / ๑๐๐ / ๑๕๖.

^{๒๔๕} อัง. เอกก. (ไทย) ๑๒ / ๑๑๕ / ๑๕๙.

^{๒๔๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต), **คลังธรรม** เล่ม ๒, (มปป, มปป), หน้า ๔๕๒.

^{๒๔๗} อัง.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๓๐๒-๓๐๔/๑๕๑.

^{๒๔๘} อภิ. วิ. (ไทย) ๒/๘๖๓/๔๒๖.

^{๒๔๙} อัง. เอกก. (ไทย) ๑๒ / ๘๓ / ๑๕๑.

๒. ญาณูปาทาน ความยึดมั่นในทฤษฎีต่างๆ ปิดกั้นแนวคิดอื่นๆ ที่ไม่ตรงกับทฤษฎีของตน เกิดการผูกมัดตัวให้คับแคบ สร้างอุปสรรค กักปัญญาของตนเอง ทำให้ไม่สามารถถือเอาประโยชน์จากความรู้ และไม่สามารถรับความรู้ต่างๆ ได้เท่าที่ควรจะเป็น

๓. สิลัพพูปาทาน ความยึดมั่นในศีลและพรต ประพฤติปฏิบัติตามกันอย่างมกมายในสิ่งที่ยึดมั่นว่าหลัง ว่าศักดิ์สิทธิ์เพื่อสนองความอยากของตน อยากให้ตัวตนคงอยู่มีอยู่ ยึดมั่นแบบแผนความประพฤติต่างๆ การกระทำสืบๆ กันมา ขนบธรรมเนียมประเพณี ลัทธิพิธี ตลอดจนสถาบันต่างๆ ที่แน่นอนตายตัว ว่าต้องเป็นอย่างนั้นๆ โดยไม่รู้ถึงความหมาย คุณค่า วัตถุประสงค์ และความสัมพันธ์โดยเหตุผล กลายเป็นว่าสร้างสิ่งเหล่านั้นมาปิดล้อมตัวเอง ทำให้แข็งทื่อ ยากแก่การปรับปรุงตัว เป็นการกระทำตามๆ กันมาโดยไม่ทราบจุดมุ่งหมาย ไม่ทราบเหตุผล ทำมาจนเคยชินจึงยึดถือไว้เหนียวแน่นแก้ไขยาก

๔. อัตตวาทุปาทาน ความยึดมั่นในวาทะว่าตัวตน ความรู้สึกว่ามีตัวตนที่แท้จริงนั้น เป็นความหลงผิดอย่างหนึ่ง เมื่ออยากเป็นอยู่ ก็อยากให้มีตัวตนอันใดอันหนึ่งเป็นอยู่ (สร้างอัตตาขึ้นมาแล้วยึดถือเป็นจริงเป็นจัง)^{๒๕๐}

อุปาทานทำให้มนุษย์ปุถุชน ไม่สามารถแปลความหมาย ตัดสิน และกระทำการต่างๆ ไปตามแนวทางแห่งเหตุปัจจัยที่มันควรจะเป็น มีแต่ความบีบคั้นเพราะความยึดว่าเป็นตัวเรา ของเรา เมื่อเป็นตัวเราของเรา ก็ต้องเป็นอย่างที่เราอยากให้เป็น บางทีก็ยึดมั่นในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่ามีตัวตนซึ่งการยึดมั่นนี้เองที่เป็นเหตุทำให้เกิดอาการขวัญเสีย คืออาการตกใจหวั่นใจกลัวว่าจะมีอะไรเกิดขึ้นกับตนเอง แม้เรื่องนั้นจะเกิดมาแล้วหรือยังไม่เกิดก็พาลคิดไปว่ามันจะต้องเกิดจะต้องมีขึ้นมา เช่น เรื่องน้ำท่วมปีกลายมันท่วมไปแล้วก็ยังคงคิดว่าปีนี้มันจะท่วมอีกหรือไม่ ซึ่งอาการคิดไปเองนั้นแหละที่เรียกว่าอาการของการยึดมั่นถือมั่น หรือกรณีโลกจะแตกในวันสิ้นโลก ซึ่งเรื่องดังกล่าวยังไม่เกิดไม่มีก็กลัวว่ามันจะเกิดคิดมากจนนอนไม่หลับจะหลับลงไปก็คิดเห็นแต่ว่าโลกจะแตกเสียให้ได้ อย่างนี้เรียกว่าอุปาทานยึดมั่นซึ่งเมื่อเกิดอาการเช่นนี้แล้วย่อมก่อให้เกิดทุกข์กายทุกข์ใจหรือเกิดการขวัญเสียหรือขวัญหนีดีฝ่อกลายเป็นความทุกข์อีกอันนี้ถือว่าเกิดมาจากอุปาทานนั่นเอง

๒.๑.๗ จุดสิ้นสุดของขวัญ

สำหรับประเด็นต่อไปที่จะต้องศึกษาก็คือประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการหาคำตอบเรื่องจุดสิ้นสุดกระบวนการของขวัญในทัศนะของพระพุทธศาสนาว่าอยู่ตรงไหนในเมื่อเราทราบแล้วว่าจุดกำเนิดของขวัญนั้นมาจากอะไรแล้วจุดสิ้นสุดของขวัญจะเป็นอย่างไร ซึ่งจากการศึกษามาทั้งหมดเราจะพบว่าขวัญจะสิ้นสุดลงในส ๒ กรณี ได้แก่

๒.๑.๗.๑ ตาย สำหรับประเด็นนี้เป็นการพิจารณาถึงจุดกำเนิดของขวัญว่าขวัญนั้นเกิดมาพร้อมกับชีวิตหรือมีมาพร้อมกับการมีชีวิต เมื่อเป็นเช่นนั้นเมื่อชีวิตจบลงหรือสิ้นสุดลงแล้วก็เท่ากับว่าขวัญก็สิ้นสุดลงตามไปด้วย แต่การสิ้นสุดลงของขวัญในลักษณะเช่นนี้ถือว่าการสิ้นสุดลงเพียงเฉพาะในโลกของการมีชีวิตอยู่เท่านั้น ในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นระบุว่าการสิ้นสุดลงของชีวิตที่เรียกกันว่าตาย นั้น เป็นเพียงการสิ้นสุดของรูปหรือกายของมนุษย์ แต่การทำงานของจิตยังคงมีอยู่และดำเนินไปตามกระบวนการของกรรมดีและกรรมชั่ว เช่น เมื่อชีวิตสิ้นลงกายแตกดับแล้วจิตที่เก็บกักเอากรรมดีชั่วไว้ก็

^{๒๕๐} พระธรรมปิฎก, **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๒๖-๑๒๘.

จะนำจิตนั้นไปเกิดในภพภูมิที่เหมาะสมกับกรรมของตนซึ่งกระบวนการของจิตยังทำงานและขั้วขั้วก็ยังคงมีอยู่ แต่กระบวนการที่ทำงานในขณะที่มีชีวิตอยู่นั้นได้จบลงแล้ว แต่ยังไม่ถือว่าเป็นการจบลงอย่างถาวร เพราะยังคงดำเนินไปตามกระบวนการแห่งกรรมอยู่ เมื่อกรรมชั่วพาไปเกิดในนรกความเป็นผู้ชั่วเสียอันเนื่องมาจากการได้รับโทษทัณฑ์จากกรรมของตนก็ยังคงมีอยู่ แต่ถ้าเป็นกรรมดีนำไปเกิดบนสวรรค์ความสุขสบายแห่งจิตก็ยังคงมีอยู่ความเป็นผู้ที่ชั่วก็ยังคงมีอยู่ ดังนั้น การที่ขั้วขั้วสิ้นสุดลงในโลกของความเป็นมนุษย์นั้นก็ถือว่าเป็นเรื่องที่เป็นการทำงานชั่วครว แต่ความเป็นขั้วขั้วในมิติของจิตนั้นยังคงทำงานอยู่แม้ว่าร่างกายจะแตกดับไปแล้วความเป็นผู้ชั่วขั้วขั้วเสียด้วยอำนาจของกรรมนั้นก็ยังคงมีอยู่เหมือนเดิมแต่ถึงอย่างนั้นในแง่ของความเข้าใจในระดับโลกๆ ความตายก็ถือว่าเป็นจุดสิ้นสุดของขั้วขั้วในโลกนี้ซึ่งการสิ้นสุดของขั้วขั้วแบบนี้เราอาจจะเรียกว่าเป็นความสิ้นสุดในระดับโลกียะเท่านั้น

๒.๑.๗.๒ บรรลุธรรม นอกจากเราจะได้อธิบายเป็นเบื้องต้นแล้วว่าขั้วขั้วสิ้นสุดลงตรงที่ความตาย เมื่อตายแล้วจิตดับลงก็เท่ากับว่าขั้วขั้วได้สิ้นสุดลงเช่นกัน แต่ความเป็นจริงขั้วขั้วยังคงทำงานอยู่เพราะจิตยังคงทำหน้าที่ตามปกติไม่มีเปลี่ยนแปลงเนื่องจากว่ามนุษย์เรายังมีกิเลสอยู่ ความเป็นคนมีขั้วขั้วดี ขั้วขั้วเลวย่อมเกิดขึ้นได้อยู่เสมอ แต่อย่างไรก็ตามในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นเราจักพบว่าทางที่ขั้วขั้วจะสิ้นสุดลงอย่างจริงจังก็มาจากการที่มนุษย์เราสามารถที่จะบรรลุธรรมขั้นสูงคือพระอรหันต์แล้วเท่านั้นจึงจะถือว่าความโลเลของขั้วขั้วจะถึงจุดสิ้นสุดเพราะเมื่อพระอรหันต์ท่านบรรลุแล้วย่อมไม่มีทั้งความดีความชั่ว ไม่มีบุญไม่มีบาปเพราะสาเหตุของบุญและบาปนั้นท่านละได้แล้ว ดังนั้น ความเป็นผู้มีขั้วขั้วดีและขั้วขั้วเลวจึงไม่มีปรากฏในพระอรหันต์เพราะท่านหมดกิเลสแล้วเมื่อหมดกิเลสความดีชั่วย่อมไม่มีและความเป็นขั้วขั้วคือสภาพจิตที่ชั่วๆ ขึ้นๆ ลงๆ จึงไม่มี เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้วเท่ากับว่าขั้วขั้วได้ทำงานสิ้นสุดลงอย่างสมบูรณ์แล้วไม่มีขั้วขั้วอีกแล้ว เพราะเหตุที่พระอรหันต์ไม่มีขั้วขั้ว เนื่องจากหมดกิเลส ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่อนุญาตให้พระสงฆ์ที่บรรลุธรรมแล้วไปประกอบพิธีกรรมเรียกขั้วขั้วขั้วตามคติของพราหมณ์เหตุเพราะพระอรหันต์นั้นท่านไม่มีกิเลสอันเป็นเหตุเกิดของขั้วขั้วแล้ว หรือถ้าจะบอกถึงสภาพของจิตพระอรหันต์ก็คือมีสภาวะของการทำงานที่ไม่เปิดรับกิเลสด้วยการพิจารณาถึงการเกิดดับของจิตอย่างเท่าทันเป็นปัจจุบัน เมื่อเป็นเช่นนั้นท่านจึงไม่ได้ปรุงแต่งเมื่อไม่ปรุงแต่งจิตก็จะวางต่อสรรพสิ่งเป็นเพียงสักว่ากิริยาจิตเท่านั้นที่ยังคงทำหน้าที่ ดังนั้น จิตท่านจึงไม่มีบุญไม่มีบาปจะมีก็แต่เฉพาะปัญญาคือความรู้เท่านั้น ดังนั้น จึงไม่มีขั้วขั้วเหลืออยู่เลย จึงถือว่าเป็นจุดสิ้นสุดของขั้วขั้วอย่างแท้จริง

๒.๑.๘ พิธีการทำขั้วขั้วในมิติของพระพุทธศาสนา

สำหรับประเด็นต่อไปที่จะต้องศึกษาก็คือประเด็นที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมการสู่ขั้วขั้วหรือพิธีกรรมการทำขั้วขั้วในมุมมองของพระพุทธศาสนาว่าพระพุทธศาสนายังคงมีการให้ความสำคัญกับพิธีกรรมการสู่ขั้วขั้วที่เดิมเป็นของพราหมณ์อยู่บ้างหรือไม่ได้มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบของการทำขั้วขั้วให้เป็นแบบใหม่ ซึ่งจากการศึกษามาทั้งหมดจะพบว่าพระพุทธศาสนานั้นไม่สนับสนุนการทำขั้วขั้วแบบพราหมณ์แต่ก็สนับสนุนการทำขั้วขั้วที่อยู่ในรูปแบบใหม่ที่แตกต่างไปจากศาสนาพราหมณ์ ซึ่งจากการศึกษาเราจะพบว่าการทำขั้วขั้วหรือพิธีกรรมการทำขั้วขั้วของพระพุทธศาสนานั้นมีรูปแบบที่สำคัญดังต่อไปนี้

๒.๑.๘.๑ การทำขั้วขั้วในแง่พิธีการ หมายถึง การทำขั้วขั้วด้วยการให้ทาน คือการถวายจตุปัจจัยให้กับพระภิกษุสงฆ์โดยมีพระพุทธองค์เป็นประธาน ซึ่งในพิธีการดังกล่าวจะต้องมีการรักษาศีลและมีการปฏิบัติธรรมรวมถึงมีการแสดงธรรมของพระภิกษุผู้เป็นพระธรรมกถึกด้วย ซึ่งการให้ทาน รักษา ศีลและเจริญภาวนานี้เราเรียกว่า บุญกิริยาวัตถุ หรือเหตุที่จะนำมาซึ่งบุญซึ่งมีอยู่ ๓ ประการ คือ (๑) ทาน มัย ทำบุญด้วยการบริจาคทานให้สิ่งของ (๒) ศีลมัย ทำบุญด้วยการรักษาศีล (๓) ภาวนามัย ทำบุญด้วย

การเจริญภาวนา^{๒๕๑} ซึ่งพิธีการนี้จัดว่าเป็นการทำขวัญหรือจัดเป็นพิธีกรรมการสู่ขวัญแบบพุทธคือเมื่อชาวบ้านเกิดความรู้สึกที่ไม่ดีขึ้นอันเนื่องจากการดำเนินชีวิต พระสงฆ์หรือพระพุทธร่องค์ก็จะเสนอแนวทางในการทำขวัญหรือการปลอบขวัญด้วยการแนะนำให้ทำทาน รักษาศีลและเจริญภาวนา เช่นในกรณีของพระเจ้าปเสนทิโกศล หรือพระเจ้าพิมพิสาร เป็นต้นที่ฝันไม่ดีที่เขารู้ว่าเป็นกลางร้าย เป็นอวมงคลสำหรับชีวิตตามปกติพราหมณ์จะเสนอให้ทำการบูชาด้วยวิธีการฆ่าสัตว์นานาชนิด แต่พระพุทธร่องค์กลับไม่เห็นด้วยแต่ทรงเสนอให้ทำบุญมากกว่าทำบาปด้วยการปฏิบัติตามหลักบุญกิริยาวัตุนั้นเท่านั้น ซึ่งการทำขวัญหรือการปลอบขวัญเช่นนี้ถือว่าเป็นหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนาที่พระพุทธร่องค์มอบหมายให้พระภิกษุสงฆ์ในการทำหน้าที่เพื่อปลอบขวัญและให้สติปัญญาแก่ศาสนิกชนทั้ง ๒ ด้านคือ ร่างกาย และจิตใจ ซึ่งการปลอบขวัญหรือการบำรุงขวัญที่พระสงฆ์จะต้องทำนั้นตามหลักบุญกิริยาวัต ๓ มีดังนี้

๑) พระสงฆ์จะพัฒนาคนด้วยการสั่งสอนพัฒนาจิตใจของคนโดยวิธีการเริ่มต้นแบบง่าย ๆ เช่น ทานคือการให้นั้น เป็นการทำบุญแบบง่ายก่อน ว่าทานคือการให้นั้นเป็นการทำบุญแบบง่าย คือ ผู้ให้ต้องประกอบด้วยปัญญาว่าเราให้แก่คนนี้ ให้เพื่อเป็นการสงเคราะห์ แต่ให้กับอีกท่านหนึ่งคนหนึ่งนั้นให้เพื่อบูชาคุณ เช่น พ่อ แม่ ครู อาจารย์ หรือผู้ใหญ่ที่มีบุญคุณและมีคุณธรรมเป็นต้นทั้งนี้ เพื่อให้สำเร็จประโยชน์สูงสุดทั้งแก่ผู้ให้และผู้รับ

๒) พระสงฆ์จะสอนเพื่อพัฒนาคน ด้วยการรักษาศีล ถือศีล การรักษาศีลคือ การรักษากาย วาจา ให้เรียบร้อย อย่างน้อย ๆ ๕ รวบรวม ก็ต้องให้มีศีล ๕ เป็นพื้นฐานเป็นประจำเสมอ คนมีศีลก็คือคนมีวินัย เมื่อพัฒนาบุคคลให้มีศีลมีวินัยได้มากเท่าไร สังคมตั้งแต่เล็กไปจนถึงสังคมใหญ่ก็จะเจริญขึ้น

๓) พระสงฆ์จะสอนเพื่อพัฒนาบุคคล ชุมชน ต่าง ๆ ให้ทำภาวนา คำว่าภาวนาคือ การทำใจพัฒนาจิตใจของบุคคลให้เจริญ ด้วยสติปัญญา ทำจิตใจให้สะอาด ปราศจากกิเลส เครื่องเศร้าหมองใจ มีโลภ โกรธ หลง เป็นต้น แม้จะไม่หายขาดโดยเร็วพลัน แต่ถ้าพยายามทำติดต่อนั่นเป็นประจักษ์ ทำให้กิเลสเหล่านั้นเบาบางลงได้โดยลำดับไป

รูปแบบของการพัฒนาหรือการอบรมสั่งสอนเพื่อเป็นการปลอบใจ เยียวยารักษาใจของมนุษย์ก็จะกระทำด้วยหลักธรรมคือบุญกิริยาวัต ๓ ประการนั้น ซึ่งนี่ถือว่าเป็นรูปแบบของวิธีการทำขวัญในทางพระพุทธศาสนา เพราะเมื่อผู้คนได้รู้ได้เข้าใจและทำตามหลักคำสอนดังกล่าวย่อมมีจิตใจที่แจ่มใสกล้าหาญในการทำความคิดซึ่งเราเรียกว่าขวัญดินนั่นเอง

๒.๑.๘.๒ การทำขวัญในแง่พิธีกรรม จากการศึกษาเราจะพบว่าในคัมภีร์พระพุทธศาสนาได้กล่าวถึง พิธีกรรมโดยทั่วไปว่าเป็นเรื่องที่ไม่ควรโดยเฉพาะเรื่องการทำพิธีกรรมเกี่ยวกับการทำขวัญที่นิยมทำกันในสมัยพุทธกาลไว้หลายประการ ซึ่งถือว่าเป็นทำที่ที่พระพุทธศาสนาไม่เห็นด้วยและไม่ได้สอนให้มนุษย์สยบยอม อ่อนน้อม กราบกรานเทพเจ้าทั้งนี้ก็เพราะพระพุทธศาสนาเห็นว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้หรือพัฒนาได้ เมื่อฝึกได้แล้วมนุษย์ก็สามารถเป็นที่พึ่งแก่สัตว์ประเภทอื่นได้ไม่เว้นแม้แต่เทวดา แต่ถึงอย่างนั้น พระพุทธศาสนาก็ได้กล่าวถึงรูปแบบของการประกอบพิธีกรรมการทำขวัญเรียกขวัญด้วยการฆ่าสัตว์บูชาญัตินั้นว่าเป็นการทำร้ายผู้อื่น และไม่เป็นประโยชน์ ดังปรากฏในการปฏิเสธเรื่องการทำพิธีเรียกขวัญด้วยการเตรียมการบูชาญัตินั้นของพระเจ้าปเสนทิโกศลในอญญสูตร^{๒๕๒} หรือปรากฏในทศนะของท่านพระกุมารกัสสปเถระที่ตอบโต้กับพระเจ้าปายาสีว่า การเรียกขวัญด้วยการฆ่าไม่ใช่สิ่งที่ประเสริฐ

^{๒๕๑} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๒๘/๒๓๐, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๒๘/๒๓๐.

^{๒๕๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๓๕๑/๑๐๙, ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/๔๓๘-๓๓๗.

เป็นมิชฌาฏิญาณ แล้วสอนว่า การเรียกขวัญหรือสร้างขวัญคือความสวัสดิให้กับตนเองโดยไม่เกี่ยวข้องกับเรื่องของการฆ่านั้นประเสริฐกว่า^{๒๕๓} แต่ถึงอย่างนั้นพระพุทธศาสนาก็ได้ปรับเปลี่ยนหลักการทำขวัญแบบใหม่ขึ้น ตามแนวทางคำสอนของพระพุทธศาสนาว่า การเรียกขวัญที่ถูกต้องก็คือ การให้ทาน การรักษาศีลและการเจริญภาวนา เพราะการทำเช่นนั้นย่อมก่อให้เกิดประโยชน์กับชีวิตและสังคมมากกว่า โดยการทำขวัญที่ถูกต้องนั้นตามหลักการทางพระพุทธศาสนา คือ (๑) การให้ทานเป็นนิยัตยอุทิศให้ผู้มีศีล (๒) สร้างกุฏิวิหารเพื่อสมณพราหมณ์ผู้มาจากทิศทั้ง ๔ (๓) การเข้าถึงพระรัตนตรัยว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึก (๔) การสมาทานและปฏิบัติตามศีล ๕ (๕) การออกบวชประพฤติพรหมจรรย์จนบรรลุมาน ๔ และเจริญวิปัสสนาจนได้วิชชา ๘ ซึ่งเป็นยัญที่ลงทุนน้อยแต่ได้ผลมาก^{๒๕๔} หากทำเช่นนี้ได้ก็จะถือว่า เป็นการเรียกขวัญที่ชอบธรรมตามหลักคำสอนพระพุทธศาสนา

อย่างไรก็ตามจะพบว่า ในระยะต่อมาภายหลังจากการได้ประกาศจุดยืนในเรื่องของรูปแบบของการทำขวัญหรือการบูชาญะของพระพุทธศาสนาที่มีรูปแบบแตกต่างไปจากรูปแบบของศาสนาพราหมณ์แล้ว ก็ได้ปรากฏมีรูปแบบของพิธีกรรมการเรียกขวัญหรือการกำจัดปดเป่าสิ่งชั่วร้ายที่เกิดขึ้น ดังปรากฏในกรณีของการทำพิธีกรรมการเรียกขวัญกำลังใจให้กับชาวเมืองไพศาลี ซึ่งพระพุทธองค์ทรงมุ่งที่จะกระทำเพื่อเป็นการช่วยเหลือบรรดาชาวเมืองที่ตกอยู่ภายใต้การครอบงำของเหล่าอมนุษย์ทั้งหลาย ซึ่งถือได้ว่า นั้นเป็นการประกอบพิธีกรรมทำขวัญหรือเรียกขวัญชาวเมืองหรือที่เราอาจจะเรียกกันในภาษาปัจจุบันว่า เป็นการสืบชะตาเมือง หรือการทำบุญชำระบ้านชำระเมืองก็ได้ ซึ่งถือเป็นความคลี่คลายของพระพุทธศาสนาที่จะมุ่งเข้าไปแก้ไขปัญหของชาวพุทธในบางเรื่องหรือบางสถานการณ์เป็นการเฉพาะ โดยการสาธยายพระปริตรที่ชื่อว่า “ รัตนสูตร ” ซึ่งผลจากการสาธยายดังกล่าวก็สามารถที่จะช่วยเหลือชาวเมืองไพศาลีจากการคุกคามของอมนุษย์ได้ ซึ่งพิธีกรรมการทำขวัญหรือเรียกขวัญที่เมืองไพศาลีนั้นมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ในสมัยหนึ่ง เมืองไพศาลีได้เป็นเมืองมั่งคั่งกว้างขวาง มีคนอยู่อาศัยจำนวนมาก ต่อมา ได้เกิดภัยคือข้าวยากหมากแพงขึ้น ทำให้ประชาชนล้มตายด้วยความหิวโหยเป็นจำนวนมาก ต่อมาบรรดาอมนุษย์ (ยักษ์ ภูตผีปีศาจ) ได้เข้าไปสู่พระนครเพราะกลิ่นซากศพของมนุษย์ที่ถูกทิ้งไว้ทำให้นมนุษย์ยิ่งล้มตายกันมากขึ้นจากการเปียดเบียนของอมนุษย์

ต่อมาได้เกิดอหิวาตกโรคเกิดขึ้นเพราะความไม่สะอาดของบ้านเมืองอันเกิดจากซากศพซึ่งภัย ๓ อย่าง คือ ภัยเกิดแต่ภิกษาหาได้ยาก ๑ ภัยเกิดแต่มนุษย์ ๑ ภัยเกิดแต่โรค ๑ ก็เกิดขึ้นด้วยเหตุนี้ในขณะนั้นชาวเมืองที่เหลืออยู่ก็ได้ประชุมกันแล้วนำเรื่องขึ้นกราบทูลพระราชาว่า ภัย ๓ อย่างที่ไม่เคยเกิดขึ้นได้เกิดขึ้นแล้วในพระนครนี้ เมื่อเป็นเช่นนั้นจะอย่างไรกัน พระราชาจึงได้รับสั่งให้ทำการประชุมประชาชนในท้องพระโรงแล้วให้สืบหาต้นเหตุของความเดือดร้อนและพยายามหาวิธีการแก้ไข ซึ่งในเบื้องต้นมีผู้เสนอว่า ให้มีการทำพิธีกรรม การบวงสรวง ด้วยการกระทำมงคล จึงมีการประกอบพิธีกรรมดังกล่าวแต่ก็ไม่เป็นผล จึงได้พากันปรึกษากันว่า ควรไปเชิญครูทั้ง ๖ มีปุณณกัสสปะเป็นต้นมาประกอบพิธีกรรม แต่ก็มีอีกส่วนหนึ่งเสนอว่าควรไปกราบทูลนิมนต์พระพุทธองค์มาจะดีกว่า เพราะพระองค์เป็นผู้มีอำนาจมาก การที่ทรงเสด็จมาก็จะทำให้ภัยต่าง ๆ สงบไปได้ ซึ่งข้อเสนอนี้ก็ทำให้ประชาชนเห็นด้วย

^{๒๕๓} ที.ม.(ไทย)๑๐๔๓๘/๓๖๙, ม.ม.(ไทย)๑๓/๙/๙, อัง.อัฐฎก.(ไทย)๒๓/๔๐/๓๐๑.

^{๒๕๔} ที.ส.(ไทย)๙/๓๔๕-๓๕๘/๑๓๕.

เมื่อประชุมกันแล้วจึงได้ส่งคนไปกราบทูลนิมนต์พระพุทธองค์ซึ่งประทับอยู่ที่กรุงราชคฤห์ มาที่เมืองไพศาลีโดยได้อธิบายถึงภัยต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในเมืองให้พระพุทธองค์ทรงทราบโดยละเอียด ซึ่งพระพุทธองค์ก็ทรงรับนิมนต์แล้วได้เสด็จไปที่เมืองไพศาลี เมื่อเสด็จไปถึงชาวเมืองต่างก็ให้การต้อนรับพระองค์เป็นอย่างมาก และขณะที่เสด็จไปถึงเมืองนั้นได้เกิดเหตุอัศจรรย์คือฝนได้ตกอย่างหนักเป็นเหตุให้เกิดน้ำท่วมถึงสะเอวและได้พัดพาเอาบรรดาซากศพทั้งหลายให้ไหลไปตามแม่น้ำ จนหมดสิ้นเป็นเหตุให้เมืองมีความสะอาดขึ้น

เมื่อพระพุทธองค์เสด็จไปถึงเมืองหลังจากฝนตกชำระล้างเมืองแล้วก็ได้รับสั่งให้พระอานนท์เรียน (ท่องจำ) เอรັตนสูตร แล้วให้เดินไปพร้อมกับพระราชาทั้งหลายแล้วสวดพระปริตรรอบ ๆ พระนคร และทำนํ้ามนต์รดตามกำแพงเมืองต่าง ๆ โดยรอบ เมื่อพระเถระเรียนเอาพระปริตรแล้วก็ดำเนินการต่าง ๆ ตามที่พระพุทธองค์ทรงมีพระบัญชา คือการสวดพระปริตรพร้อม ๆ กับการเดินประพรมนํ้ามนต์ไปตามกำแพงรอบ ๆ เมืองโดยมีบรรดาเจ้าลิจฉวีทั้งหลายเดินตาม เมื่อพระเถระได้สวดพระปริตรคือ ยังกิณฺณจิ วิตุตัง เป็นต้นและประพรมนํ้ามนต์ไปทั่วเมือง น้ำที่สาดขึ้นไปเปื้อนบนได้ตกลงบนกระหม่อมของมนุษย์ เมื่อมนุษย์ทั้งหลายถูกเม็ล็ดนํ้ากระทบแล้ว ๆ ก็ต่างพากันหนีไปหมด เมื่อพระเถระสวดถึงบท ยานีธ ภูตานิ เป็นต้น และรดนํ้ามนต์แก่ผู้ป่วยก็หายจากโรคในทันใด แล้วลุกขึ้นแวดล้อมพระเถระกลับเข้าสู่ห้องพระโรงที่พระพุทธองค์ทรงประทับอยู่นับแต่นั้นมาเหตุการณ์ร้าย ๆ ที่เมืองไพศาลีก็นับว่าสงบลงทั้งนี้ก็ด้วยอำนาจของพระพุทธองค์นั่นเอง^{๒๕๕}

จากกรณีดังกล่าวเราจะพบว่า เมื่อมีภัยพิบัติเกิดขึ้นในบ้านเมืองของชาวพุทธก็มักจะมีการประกอบพิธีกรรมเนื่องด้วยพระพุทธศาสนาอันจะเป็นเหตุในการแก้ไขปัญหานั้นไปได้และเป็นการเรียกขวัญและกำลังใจของชาวเมืองให้ฟื้นคืนมาจากความกลัวที่เกิดต่อมนุษย์และสิ่งไม่ดีไม่งามที่เกิดขึ้น และถือว่าเป็นพิธีการทำขวัญในแง่ของพิธีกรรม

^{๒๕๕} พ.พุทธทศปาฐะ.อ.(ไทย) ๑/๑/๒๒๐-๒๒๘.